

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १

मार्च : २००७

अंक : ८

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई
प्रमुख

बोणाभाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सભ્ય

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सહतंत्री :

प्रहल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

ફોન : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आञ्चन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आञ्चन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आञ्चन सभ्य झी रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेजकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेजकनी रहे छे.
- v लेजकोने पोतानुं लजाण झूल्सकेप अथवा ढा साधना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरपीओमां कृति मोकलवी नही. प्रत्येक कृति नीचे पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे रापीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गषावी.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

ई-लेखन : pbb@pbb.org

फोन अने फॅक्स : २६५८७८४७

वेबसाइट : www.pbb.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक ई. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 4
કવિતા	બે કાવ્યો • નિરંજન ભગત 7, ન-કશાનું નગર • નિરંજન ભગત 8, પ્રવાસી • રમણીક અગ્રાવત 8, સાત કાવ્યો • નલિન રાવળ 9, આવે ! નાંચ આવે ! • નિરંજન રાજ્યગુરુ 12, આજનો વરસાદ • હર્ષદ ચંદ્રારાણા 13, કાચના અસ્તિત્વ પર... • ઉર્વીશ વસાવડા 13
વાર્તા	બીજારોપણ • મનસુખ સલ્વા 14
એકાંકી	અહલ્યા હજી મોક્ષ પામી નથી • હરીશ નાગ્રેયા 20
આસ્વાદ	‘લાઠી સ્ટેશન પર’નું છંદોવિધાન • મધુસૂદન કાપડિયા 36
વિવેચન	ટૂંકી વાર્તામાં સ્થળ • સુમન શાહ 40
વક્તવ્ય	‘ગાંધી-ગંગા’નું અવતરણ : એક સુખદ ઘટના • ધીરુભાઈ ઠાકર 46, ઝીણાભાઈ દેસાઈની પ્રતિમાનું અનાવરણ • નિરંજન ભગત 51
અભ્યાસ	‘ધરમ અને ધક્કો’ અને ‘નકલંક’ : તુલનાત્મક અભ્યાસ • રાજેન્દ્ર મહેતા 54
પુસ્કારપ્રતિભાવ	કેફિયત • રતિલાલ ‘અનિલ’ 57
શ્રદ્ધાંજલિ	પાહોળિયું વાહણ : જનક ત્રિવેદી • અશોકપુરી ગોસ્વામી 60
સમીક્ષા/અંધાવલોકન	જડી ગયેલી વસ્તુ • હરિકૃષ્ણ પાઠક 66, ‘સ્વાન્ત: સુખાય’ની કવિતા • દક્ષા વ્યાસ 70
આલેખ	નિર્વાણ શતીએ ગોવર્ધનરામનું પુન:મૂલ્યાંકન આજના સંદર્ભમાં – ભારતીય સંદર્ભમાં એક રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનો આલેખ • ભોળાભાઈ પટેલ 73
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 78
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 81
પુનરપિ	યુગાન્તરોમાંથી આવતો સિસૃક્ષાનો અવાજ • લાભશંકર ઠાકર 83
આ અંકના લેખકો	87
આવરણ	જનક ત્રિવેદી

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશમાં ઘણા શબ્દો અંકે કરી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે. ૧૯મી સદીમાં રચાયેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક શબ્દો આપણા શબ્દકોશમાં નથી. મહાનવલ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંથી જ આવા કેટલાક શબ્દો મળી રહે. એ જ રીતે ‘સાર્થ જોડણીકોશ’માં ન હોય તેવા કેટલાયે શબ્દો આપણી પ્રજાના રોજબરોજના જીવન-વ્યવહારમાં વપરાતા રહે છે, જેમનો આપણે કોશમાં સમાવેશ કરવાની દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ. છેક ઉમરગામથી ગાંધીધામ સુધીના ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં જે ભાષાકીય સમૃદ્ધિ છે તે આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવી ભાતીગળ અને વિપુલ છે. આ બધા વિસ્તારોના અનેક શબ્દો આપણા કોશમાં સ્થાન પામી શકે એવા છે. આપણા ગ્રામજીવનને સ્પર્શતી નવલકથાઓ, નવલિકાઓ અને કાવ્યોમાંથી પણ આવા અનેક શબ્દોનું અધિકારી અભ્યાસીઓ દ્વારા કોશ માટે ચયન થાય તે જરૂરી છે. જુદા જુદા વ્યવસાયોના ને ધર્મસંપ્રદાયોના, વિવિધ ક્રિયાવિધિઓના પણ અનેક શબ્દો સંઘરીને કોશમાં મૂકવા જેવા છે. એ માટે ભાષા-બોલીને અનુલક્ષતાં સર્વેક્ષણોની પણ તાતી જરૂર છે. આપણી રહેણીકરણી, ખાનપાન વગેરેમાં જે ઝડપથી પરિવર્તનો આવે છે તેનો પ્રભાવ આપણી બોલીઓમાં – ભાષામાં વરતાય છે અને તેને આવરી લેવાનો વિચાર પણ કોશ-સંપાદકોએ કરવો જોઈએ.

કેટલાક વ્યવસાયો આજે લુપ્ત થતા જાય છે. કેટલાકમાં વ્યાવસાયિક પરિસ્થિતિ કે સંદર્ભો બદલાતા જાય છે; જેમ કે, આજે મકાનના બાંધકામમાંથી ‘મોભ’ જતો રહ્યો છે. એવે સમયે ‘મોભી’ શબ્દ સમજવાનું મુશ્કેલ બને. લીંપણ અને ઓકળી આજે ક્યાં જોવા મળે છે ? એવી જ રીતે લાપસી ભુલાતી જાય છે અને બર્ગર કે પિઝા આવતાં જાય છે. આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં રસોડામાં જે શબ્દો વપરાતા હતા, તે પણ હવે પ્રયોજાતા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં લુપ્ત થતા શબ્દોને કોશમાં જાળવી રાખવા તેમજ વપરાશમાં આવતા નવા શબ્દો ઉમેરવા જરૂરી બને છે. એક સમયે ‘વીંછિયા’ અને ‘અણવટ’ જેવાં ઘરેણાં પહેરવામાં આવતાં હતાં. આજે એવાં ઘરેણાં રહ્યાં નથી અને સમય જતાં તે ભુલાઈ જશે, આથી જરૂર હોય તો આવાં ઘરેણાં કે સાધનો ચિત્રો સાથે કોશમાં દર્શાવવાં જોઈએ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બીજા ભાગમાં માનચતુર કહે છે, ‘અલ્યા, પલ્લું !’ આ પલ્લું એટલે શું, તે આજની યુવાપેઢી જાણતી નથી, તેથી આજની પેઢી કોશની કે અન્ય કોઈની મદદથી ‘પલ્લું’નો અર્થ ન જાણે તો એને નવલકથાના આસ્વાદમાં રસક્ષિત પહોંચે, તેથી શબ્દકોશ આવા શબ્દોને તેના સંદર્ભ સાથે કોશમાં જાળવી રાખવા જરૂરી છે.

આજના આપણા રોજિંદા જીવનમાં અનેક અંગ્રેજી શબ્દો ગાઢ રીતે વણાઈ ગયા છે કે તેમને પછી આપણે કોશમાં સમાવી લેવા જોઈએ. આપણા શબ્દકોશમાં ‘સ્પિર્નિંગ’, ‘જિર્નિંગ’, ‘ક્લોરોફિલ’, ‘કેલ્ક્યુલેટર’, ‘કમ્પ્યુટર’, ‘ટ્રાન્સમિટર’ કે ‘ચિમ્પાન્ઝી’ જેવા શબ્દો

નથી. 'હાઉસફૂલ' શબ્દ બોલચાલમાં વપરાય છે, પણ એ શબ્દકોશમાં નથી. એ જ રીતે 'સબસીડી', 'થેરપી' જેવા વારંવાર પ્રયોજાતા શબ્દોનો શબ્દકોશમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આવા અંગ્રેજી શબ્દોનો સ્વીકાર કરતાં એમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષાવિવેક જળવાય તે જરૂરી છે. આપણી ભાષાની ગરિમા ને ગુંજાશના ભોગે કશું ન થવું જોઈએ. વળી રૂઢ થઈ ગયેલા અંગ્રેજી શબ્દોને બદલે ગુજરાતી શબ્દો પ્રયોજવાનો આગ્રહ રખાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે; જેમકે 'બુક'ને બદલે 'પુસ્તક' કે 'ચોપડી' શબ્દ વાપરવો જોઈએ. એ સાચું છે કે અંગ્રેજી શબ્દનું ભદ્રભદ્રીય ગુજરાતી કરી તે પ્રયોજવા જોઈએ નહીં; જ્યાં અંગ્રેજી શબ્દો અનિવાર્ય હોય ત્યાં એ નિઃસંકોચ વપરાય તો એમાં કશું ખોટું નથી. અંગ્રેજી સમેત ઘણીબધી ભાષાઓ એ રીતે ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતી રહી છે.

વળી વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને એન્જિનિયરિંગ જેવા વિષયમાં પરિભાષાનો પ્રશ્ન પણ પેચીદો છે. પરિભાષાના નિર્માણમાં કડિયા, સુથાર, લુહાર વગેરે જે તળપદા શબ્દો પ્રયોજતા હોય તે એન્જિનિયરિંગના વિદ્યાર્થીઓએ જાણવા જોઈએ ને યોગ્ય લાગે તો ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ. એ રીતનો ઉપયોગ પરિભાષાના નિર્માણમાં સહાયક થશે. પરિભાષામાં પણ જે શબ્દ પ્રચલિત અને સમજવો સુગમ હોય તેને પસંદ કરવો જોઈએ.

દાક્તરી વિદ્યાનાં ગુજરાતી વિશ્વકોશનાં અધિકરણોના અનુભવ પરથી એમ કહી શકાય કે અનેક રોગો અને તેને લગતી બાબતો વિશે ગુજરાતીમાં અધિકરણો લખતા ડૉ. શિલીન શુક્લને સંસ્કૃત ભાષાની મોટી મદદ પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવામાં મળે છે અને એ રીતે તબીબી પરિભાષાના નિર્માણથી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ થવાનો લાભ મળતો રહે છે. શબ્દોના ઉમેરણની સાથોસાથ શબ્દોનું સતત સંમાર્જન થવું જોઈએ. લપટા થઈ ગયેલા શબ્દો અર્થ ખોઈ બેસે છે. લંડનના 'ધ ટાઇમ્સ'માં પ્રવેશતી વખતે પત્રકારને શબ્દચાદી આપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે આ શબ્દો ફિરસા અને લપટા થઈ ગયા હોવાથી તમારા અહેવાલમાં પ્રયોજશો નહીં.

એક તબક્કે શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ એમનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અંતે કોશ આપતા હતા, જેના આધારે એમાં પ્રયોજાયેલા નવા શબ્દોની જાણકારી મળતી હતી. હકીકતમાં તો ગુજરાતી, ભૂગોળ, ગણિત, વાણિજ્ય આદિ વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવો કોશ આપવામાં આવે તો જે તે શબ્દોના ચલણવલણનો આવશ્યક ખ્યાલ મળી રહે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજાતા શબ્દોનો કોશ શ્રી જયંત કોઠારી પાસેથી મળ્યો. એ પૂર્વે છોટુભાઈ નાયકે અરબી-ફારસીમાંથી આવેલા ગુજરાતી શબ્દોનો પરિચય કરાવ્યો. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ અંગ્રેજીમાં ફારસી પિંગળ લખ્યું, તેઓ ગુજરાતીમાં આવો શબ્દકોશ આપી શક્યા હોત. વ્યુત્પત્તિ કોશ કરવાની શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીની ભાવના આજે કોઈ ભાષાવિજ્ઞાનીની રાહ જોઈ રહી છે. અભ્યાસક્રમમાં પણ વ્યુત્પત્તિને પૂરતું મહત્ત્વ મળતું નથી. કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો વીસરાતા જાય છે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરી કે વેબસ્ટરમાં ઉચ્ચારના સૂચન સાથે શબ્દના વિવિધ અર્થો આપેલા છે, એવી વૈજ્ઞાનિક ઢબે વ્યુત્પત્તિ સહિત શબ્દના અર્થ જે તે સંદર્ભ સાથે આપવાનો ઉપક્રમ થવાનો આપણે ત્યાં હજુ બાકી છે. જોડણીના વર્ગો પણ યોજાવા જોઈએ. ગુજરાતીના અનુસ્નાતક વર્ગોમાં પણ શ્રી નગીનદાસ પારેખ જોડણીની તાલીમ આપતા હતા તે યાદ આવે છે. એ જ રીતે ગુજરાતીના

સ્નાતક-અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશસમયે જોડણીની પરીક્ષા હોવી જોઈએ. કોશવિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવે અને તેના શિક્ષણનું કામ કોઈ સંસ્થા ઉપાડી લે તે પણ હવે ખૂબ જરૂરી છે.

મોનિયર વિલિયમ્સે સંસ્કૃતમાંથી અંગ્રેજી પર્યાય અને અંગ્રેજીમાંથી સંસ્કૃતના પર્યાયનો કોશ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે અધૂરું કામ તેમના પુત્રે ઉપાડી લીધું હતું. આપણી પાસે આવા કોશ પણ નથી. આજે ઓક્સફર્ડ દ્વારા જુદા જુદા પ્રકારના કોશ પ્રકાશિત થાય છે, એ રીતે ગુજરાતમાં કોશ વિભાગની એક સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થપાય તો કોશસામગ્રીના શાસ્ત્રીય સંશોધનનું - સંપાદન-સંચયનનું કામ એકાગ્રતાથી ને સઘનતાથી ચાલી શકે અને કોશસાહિત્યના ક્ષેત્રે વરતાતું આપણું દારિદ્ર્ય ટાળી શકીએ.

કુમારપાળ દેસાઈ

r

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન

(ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિ ગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: ભારતીબહેન ર. દવે (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન,
આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૫. માલિકી ધરાવનાર	: (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી શ્રેણિકભાઈ
કુલ થાપણના એક	કસ્તુરભાઈ (૩) શ્રી બળવંત પારેખ
ટકાથી વધારે	(૪) વિનોદ ભટ્ટ (૫) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
રોકનાર ભાગીદાર શેર	(૬) શ્રી નિરંજન ભગત
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં	
નામ-સરનામું	

બે કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. રહસ્યોમાં

સ્ત્રી : હવે ક્હો, મારાં રહસ્યોમાં તમારું સ્થાન ક્યાં છે ?
પુરુષ : તમારાં રહસ્યોમાં જો મારું કોઈ સ્થાન હોય
તો પછી તમે જ ક્હો, મારું માન ક્યાં છે ?
તમારે રહસ્યો જેવું કશું છે જ નહિ,
તમે ઘણું બધું માની લો છો;
તમે ભલાં છો ! તમને એનું ભાન ક્યાં છે ?
જોકે તમે સ્વયં એક રહસ્ય છો,
કારણ કે તમારામાં કશું જ રહસ્યમય નથી;
તમે ભલા છો ! તમને એનું જ્ઞાન ક્યાં છે ?

૨. સ્મૃતિમાં

જેણે પ્રેમ કર્યો તે સન્નારી ક્યાં છે ?
જેણે પ્રેમ કર્યો તે સજ્જન ક્યાં છે ?
એ બન્નેએ જે પ્રેમ કર્યો તે પ્રેમ ક્યાં છે ?
એ બન્નેએ જે ક્ષણે પ્રેમ કર્યો તે ક્ષણ ક્યાં છે ?
ક્ષણ તો છે અનંતનો કણ,
એ કણ કણનો સરવાળો,
એ ક્ષણ ક્ષણનો સરવાળો
એટલે જ સ્ત્રી અનંત.
એ સન્નારી, એ સજ્જન,
એ પ્રેમ, એ ક્ષણ,
એ બધું એથી તો હવે અનંતમાં શમી ગયું,
એને હવે નથી આદિ, નથી અંત;
જોકે હજુ સ્મૃતિમાં તો રમી રહ્યું.

ન-કશાનું નગર | નિરંજન ભગત

વર્ષોથી તેઓ એક નગર રચી રહ્યા,
કોઈને ખબર નથી
એનાં ઈંટ, માટી ને પથ્થર ક્યાંથી આવી રહ્યાં,
એ તો જોકે એમને પણ ખબર નથી
કે તેઓ એ બધું ક્યાંથી લાવી રહ્યા.
વર્ષોથી તેઓ એક નગર રચી રહ્યા.

વર્ષોથી કોઈ માણેકનાથ બાવો જાદુઈ સાદડી વણી રહ્યો.
કોઈને ખબર નથી
કે શાથી એ રાતે વણીને દૂહાડે ઉડેલી રહ્યો,
પણ એને શું ખબર નથી
કે છાનોમાનો એ શું સંકેલી રહ્યો ?
વર્ષોથી કોઈ માણેકનાથ બાવો જાદુઈ સાદડી વણી રહ્યો.

વર્ષોથી તેઓ એક નગર ખચખચી રહ્યા.
વર્ષોથી કોઈ માણેકનાથ બાવો બણબણી રહ્યો,
વર્ષોથી કોઈ માણેકનાથ બાવો ગણગણી રહ્યો.
વર્ષોથી તેઓ એક નગર કચકચી રહ્યા.
વર્ષોથી તેઓ જે નગર રચી રહ્યા છે તે નથી ન-કશાનું નગર,
વર્ષોથી તેઓ જે નગર રચી રહ્યા છે તે તો છે ન-કશાનું નગર.

પ્રવાસી | રમણીક અગ્રાવત

આનંદલોકના વાસી આપણે આનંદલોકના વાસી
નીકળ્યા નથી ક્યાંય જવા, હાં
તો ય છીએ પ્રવાસી...

આવરોજાવરો એકબીજામાં પગ મોકળો કરવા
કારણબારણ સોંસરા સ્થિતિમાં માંડીએ તરવા
હળીએ મળીએ પડપૂછનાં બારીબારણાં વાસી...

ક્યારેક હોય ઢીલા ક્યારેક દોર બધાયે તંગ
ધાર્યાં હોય કંઈ અચાનક પલટે સઘળા ઠંગ
પળ અજવાળે પથ ફેંફોસતા વહેતા ઘરવાસી...

૧. જ્યૂબિલી પાર્ક

અસ્તાચળે
 દૂર
 કિરણો ઢળી રહ્યાં;
 પર્ણો છવાયાં તરુવરેથી
 ઊડી રહી
 આભની પાર ક્યાંક
 કિલકારતા પંખીની ચેત હાર,
 કીડાંગણે ખેલી રહેલ બાળકો
 હીંચી રહ્યાં હાસ્ય ઉછાળી હીંચકે,
 ઉખાભર્યાં દેહ હિલોળી કેવાં ! પ્રેમીજનો
 યૌવનરાગ છોળે
 વેરી બધે વ્યાલપને સરી જતા,
 વાર્ધક્યથી સોહી રહેલ દંપતી કિલ્લોલતું
 તે
 પથ પે જઈ રહું,
 હવા મહી ફોરમ સંગ ગુંજે
 તૂણે તૂણે ત્રમત્રમકાર ઝિલ્લીના,
 વરસે
 ધીરે ઝરમર અંધકાર...
 હુંયે સરું પાર્કની બહાર
 જોઉં
 વરસી રહી શાન્તિ અપાર અંતરે.

શુંગાઈ પેટાની, ઓક્ટોબર ૨૦૦૬

૨. પ્રભાતે

જલસાગરે તરતી
 નમણી
 જલપરી સમી
 પિનાંગ નગરી દીસે.

પિનાંગ, નવેમ્બર ૨૦૦૬

૩. શિશુ

સંધ્યા સમે
 સમીરણ ઝૂલ્યા
 સમુદ્રતટપે
 નિહાળું ખગને નભે
 તહીં
 સવેગ ધસી ક્યાંકથી
 ખિલખિલાટ હસતું શિશુ
 વહાવી ઉરમાં ઝરણ હેતનું
 સવેગ
 કર્હી ? દૂર સરકી ગયું.

પિનાંગ બીચ, નવેમ્બર ૨૦૦૬

૪. ટહુકો

આકાશમાં લુપ્ત
 ટહુકાર પંખીનો
 આકાશ થઈને
 મનમાં ઝળૂંબે.

પિનાંગ હિલ, નવેમ્બર ૨૦૦૬

૫. લલના

સુબદ્ધ લય દેહનો
 લળકી જાય નેત્રો મહી
 ફરકી જાય સુરખી નરી
 મુખની રમ્ય લાલી મહી
 ધરી
 ચરણને મૂઠું
 હળુ
 હળુ સ્હેલતી
 સરકી જાય લલના પથે...
 વહે
 સમીરલ્હેરમાં રણકતી ખુશાલી બધે.

પિનાંગ, નવેમ્બર ૨૦૦૬

૬. લંકાવી^s આયલેન્ડ પર ગરુડનું શિલ્પ જોઈને

નભોન્નત પહાડ ટોચ
પર
ઠેરવી પાયને
ગરુડ અતિ ભવ્ય નીચે
ધસી
ઘૂઘવતા જલરાશિ અંભોધિના
પર
તરે મત્સ્યને
ભરાવી લઈ ન્હોરમાં
નભે
ધસે
ત્વરિત પાંખ વીંઝી ઊંચે.

લંકાવી, ડિસેમ્બર ૨૦૦૬

s મલય ભાષામાં લંકાવી એટલે ગરુડ

૭. પ્રેયસી

પ્રેયસી આવે છે
સુવર્ણમયી સવારમાં
પવનલહરી પર વિહરી
સ્મૃતિપુષ્પમાંથી વહેતી માદક સુગંધની જેમ
એ
પ્રવેશે છે રોમેરોમમાં
એ
ધબકે છે રક્તના ચાકમચૂર લયમાં
એ
વિરમે છે મનના ગહન અંતરાલમાં.
પ્રેયસી આવે છે
દિગંતમાં ચોમેર પ્રસરતી સંધ્યામાં
ગુંજતા પંખીના ટહુકાર સમી
એ
પ્રવેશે છે રોમેરોમમાં

એ
ધબકે છે રક્તના ચાકમચૂર લયમાં
એ
વિરમે છે હૃદયના શાન્ત એકાન્તમાં.
પ્રેયસી આવે છે
સમુદ્રના ઉચ્છલ તરંગો પર વરસતા
ચન્દ્રની
સહસ્રધાર ચાંદની સમી
એ
પ્રવેશે છે રોમેરોમમાં
એ
ધબકે છે રક્તના ચાકમચૂર લયમાં
એ
વિરમે છે ચિત્તના આનંદમય આકાશમાં.

શુંગાઈ પેટાની, ડિસેમ્બર ૨૦૦૬

આવે ! નાંચ આવે ! | નિરંજન રાજ્યગુરુ

સૂતાં સૂતાં ય આવે, પીતાં પીતાં ય આવે,
શું પંથ શું કે પાળા, ચોમેર ક્યાંય આવે.
ક્યારેક એ સવારી, કરતી કદી કરાવે,
પલટાવી છે પલકમાં, નખરાળી નાં ય આવે.
બીજ, વૃક્ષ ફળ થઈ કે મૂળ પાનખરનાં પણો,
પમરાટ થઈ ફૂલોનો જો, આસ માંચ આવે.
બોદા ફૂટેલ મટકે, તેજબ થઈ તૂરીલો,
શું તીર શું કટારી પણ ધાંચ ધાંચ આવે.
વળગાડ છે આ વસમો છે કોણ ફૂંક મારે,
મરમી બતાવે મારગ કઈ મેર સાઈ આવે.
સુક્ષિયા સફર શબદની ચાહો કે તુમ ન ચાહો,
એ ધોધમાર વરસે, ઝીણેરી ઝાંચ આવે -

તું પલળે તેટલો તારો થવાનો આજનો વરસાદ
બધા હૈયાં લીંપે જળથી, બધાનો આજનો વરસાદ.
સ્વયં વરસી સ્વયં ઉપર, પ્રથમ પોતે થયો ભરચક
થતો ખાલી, ભરી સૌને જવાનો આજનો વરસાદ.
ધરાના હોઠ પર ગીતો, ગગનના હોઠ પર બંસી
હવાની ચાલમાં નર્તન, મજાનો આજનો વરસાદ.
રમંતી વીજ જોઈ મેઘ દોડ્યો, ઠેસમાં આવ્યો
ગયો ઢોળાઈ તે છલક્યો ખજાનો આજનો વરસાદ.
ન જુએ ઝીલનારાની થતી કેવી દશા લાચાર
ખરો જિંદી ! બધું ડુબાડવાનો આજનો વરસાદ.

કાચના અસ્તિત્વ પર... | ઉર્વીશ વસાવડા

કાચના અસ્તિત્વ પર પ્રશ્નાર્થ લાગી જાય છે,
હાથમાંથી એક પથ્થર જ્યારે ફંગોળાય છે.
બંધ મુઠ્ઠી ખોલવામાં પ્રશ્ન એ સરજાય છે -
હસ્તરેખાની લિપિ ક્યાં કોઈને સમજાય છે ?
કેમ કોઈ સાંભળી શકતું નથી આ શહેરમાં ?
એક પંખી તારસ્વરમાં ગીત કાયમ ગાય છે.
આ જગાએ એક ટહુકો સાંભળ્યો 'તો મેં કદી,
એ સતત મારા સ્મરણમાં આજ પણ પડવાય છે.
બુદ્ધબુદ્ધા ફૂટે સપાટી પર બધા દેખી શકે,
કોઈને પેટાળના વિસ્ફોટ ક્યાં દેખાય છે ?

r

પિયરમાં આવ્યાને ચાર દિવસ થઈ ગયા, પણ જાણે પલકારામાં વીતી ગયા. સૌને મળવું, વાતો કરવી ને પલ્લવની આનંદલીલાઓ; કેવું છે અદ્ભુત આ બધું ? અહીંનાં મૂળ કેવાં ઊંડાં છે ? પિયરમાં આ સૌ અને સાસરિયાંમાં પ્રેમાળ સાસુ-સસરા, પાલવે બાંધ્યો હોય તેવો વર અને દેવના વરદાન જેવો બધાંને પ્રસન્ન કરતો પલ્લવ ! આસપાસ જોઈ શીતલે હાથ જોડી, આંખો મીચી પ્રાર્થના કરી, 'હે દયાળુ, મારા ઉપર તમે અપાર દયા કરી છે. તે માટે કેમ આભાર માનવો તે મને સૂઝતું નથી. તમે અંતર્યામી છો. મારા સુખ ઉપર કોઈની નજર ન પડે એટલું કરજો, પ્રભુ !' ત્યાં ઓસરીમાંથી સંભળાયું, 'માશી, અમારી શીતલરાણી પરવારી કે હજુ ઊંઘે છે ?' નિધિનો અવાજ હતો. પિયરમાં એને સૌથી પ્રિય હતી નિધિ. આવી સખી મળવી એ પણ સૌભાગ્ય જ ગણાય. ચાર દિવસમાં નહિ નહિ તોય છએક કલાક તેની સાથે ગાળ્યા છે - તેની પ્રત્યેક સેકન્ડ કેવી તો મનોહર અને તૃપ્તિદાયક હતી ? પલ્લવને જોઈને તો એ ગાંડી થઈ જાય છે. શીતલે એકદમ હાથ છોડી નાખ્યા, સરખી બેઠી ત્યાં બારણામાં નિધિએ મોં લંબાવી પૂછ્યું, 'કેમ છો મહારાણી ?' 'બસ, બસ. તું ભાષાની ગ્રેજ્યુએટ છો તે જાણું છું. આટલી બધી અતિશયોક્તિ કરવાની જરૂર નથી. બેસ.'

પડખે બેસીને નિધિએ પલ્લવને તેડવા હાથ લંબાવ્યા. શીતલે રોકતાં કહ્યું, 'હમણાં જ સૂતો છે. થોડી વાર પછી તેડજે. નહિ તો એવો ભેંકડો તાણશે કે સાચવવા તારે સાથે લઈ જવો પડશે.'

'હા, હા, કબૂલ. પલ્લવ દીકો મારી પાસે રહે જ નહિ. એ તો માશીનો દીકો છે.' કહીને તેણે પલ્લવને ખોળામાં લીધો. પછી હસીને બોલી, 'બોલ, રડ્યો ? મારો દીકો મને ઓળખે ને ?' પલ્લવ નિધિના ખોળામાં આરામથી સૂતો રહ્યો. નિધિ તેના પર ધીમેથી હાથ ફેરવતી રહી. તે શીતલ સામે જોઈ બોલી, 'બેનબા બરાબર ઊંઘે તો છે ને ? જમાઈબાબુનો ફોન આજે આવ્યો ? કે તેં જ સામેથી ફોન કર્યો હતો ? તારાથી જ નહિ રહેવાયું હોય !' 'દરરોજ બે વાર તેના ફોન આવે છે.' બોલતાં શીતલના મોં પર લોહી ધસી આવ્યું. તેની આંખો લજજાથી નમી ગઈ. 'સાચું કહું છું, નિધિ, મને બહુ...' શીતલ આગળ ન બોલી શકી.

'હા, ભાઈ હા. તારો વર આખા જગતમાં અનન્ય, અદ્વિતીય, અનોખો, અસાધારણ, અનુપમ. હવે કાંઈ વધારે ?'

'એમ નહિ, નિધિ. પણ વગર વ્રતે આવો સારો વર મળ્યો તેથી ક્યારેક તો મનેય નવાઈ લાગે છે.' શીતલ ઘડીક મૂંગી રહી. નિધિની પાંપણો ઝડપથી ઉપરનીચે થઈ. તેણે બાબાના પગને તળિયે બચી કરી. 'સાચું કહું છું, નિધિ, હવે હું ભગવાનને દરરોજ પ્રાર્થના

કરું છું કે મારી નિધિને પણ આવો સરસ વર આપ એટલે અમે સરખાં સુખી થઈ જઈએ.’
 ‘એમ ઝટ નહિ મળે. બ્રહ્માજીએ ઘડ્યો તો છે, પણ હજી સમોનમો કરતા હશે. એટલે ઝટ દઈને સામે નહિ આવે.’ નિધિની આંખ દીવાલ ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ. ત્યાં શીતલ અને મનીષનો સંયુક્ત ફોટો હતો. બોલવા માટે તેના હોઠ ઊઘડ્યા પણ પાછા બિડાઈ ગયા.

‘એમ શું બોલે છે ? આવી આવડતવાળી મારી સખી તો કોઈક ભાગ્યશાળીને જ મળશે. તું જોજે, તે જોયેલા સાતને ચડી જાય તેવો રાજકુમાર તને મળશે.’ નિધિએ આંખ ફોટા પરથી હટાવી, નીચું જોઈ રહી. શીતલ તેનો હાથ થપથપાવતી રહી.

મને તો હતું કે સવારે નાહીને, સુંદર વસ્ત્રો સજીને, છૂટા વાળમાં વેણી ઝુલાવતી બારણું ખોલીશ ત્યાં સામે ઊભો હશે મને પામવા આતુર રાજકુમાર. પણ એ બધું વાર્તામાં બને. બાકી તો કરોળિયાનાં જાળાં. ગૂંથણી ભરપૂર પણ આંગળી અડતાં તૂટી જાય !

‘તું હમણાં રાજકોટ ગઈ હતી તે છોકરો કેવો લાગ્યો ? તને ન ગમ્યો ?’

‘ગમ્યો હતો. પણ આપણા ગમવાથી શું વળે ?’ નિધિનો અવાજ ભારે થઈ ગયો. ‘એને મીડિયમ અંગ્રેજીવાળી છોકરી જોઈતી હતી. મને કમ્પ્યુટર આવડે છે. અંગ્રેજી જાણું છું, બીજી અનેક આવડતો છે તેની કાંઈ કિંમત નહિ ? અંગ્રેજી મીડિયમ જ બધું ? પછી મને થયું કે આવા ભણેલા અભણને પરણીને શું ? મેં જ ના પાડી દીધી.’

‘સારું કર્યું. પણ તું જોજે, થોડા વખતમાં તને તારું ગમતું પાત્ર સામેથી શોધતું આવશે.’

‘આવશે આવતું હશે ત્યારે. મૂકને વાત. તું સવારના પહોરમાં ક્યાં દળવા બેઠી આ બધું ? આજે સાંજે આપણે બહાર જઈશું ? ત્યાં જ જમશું.’ નિધિ આતુરતાથી શીતલની આંખોમાં જોઈ રહી. ત્યાં મમ્મી નાસ્તો લાવ્યાં. ‘લો, ખાતાં ખાતાં વાતો કરો. નહિ તો વાતોમાં બપોર સુધી ખાવાનું યાદ નહિ આવે.’

બંને બહેનપણીઓ હસી. નાસ્તો કરતાં કરતાં શીતલે કહ્યું, ‘આજે સાંજે કાકાને ઘેર જવાનું છે. આવતી કાલે જશું. ક્યાં જશું ?’

‘મારા પલ્લવ દીકાને ગમે ત્યાં.’ કહીને નિધિએ પલ્લવને જોરથી બચી ભરી. પલ્લવ જાગી ગયો, પરંતુ રડવાને બદલે હસી પડ્યો તેથી નિધિ બોલી, ‘જોયું ? મારો દીકો માશીને ઓળખે છે. કેવો હસે છે ?’ તેણે પલ્લવને છાતી સરસો લઈ લીધો. શીતલ જોઈ રહી. નિધિની આંખો બંધ હતી, તે પલ્લવને છાતીએ રાખીને ઝુલાવતી હતી.

‘હાસ્તો, મા કરતાં માશી વધારે. હવે તું એને રમાડતી રહીશ કે નાસ્તો કરીશ ?’ શીતલ પલ્લવને લેવા ગઈ, પણ નિધિએ આપ્યો નહિ. ઊભી થઈ ગઈ. ‘હું નાસ્તો કરીને આવી છું. આ તો તારી સાથે બેઠી એટલું.’ તે પલ્લવને તેડીને આંટા મારવા લાગી. ત્યાં પલ્લવ રડવા લાગ્યો. તેને શીતલને આપ્યો, ‘ભૂખ્યો થયો હશે.’ શીતલ પલ્લવને દૂધ પિવડાવતાં તેને માથે હાથ ફેરવતી હતી. તેની આંખોમાં તૃપ્તિ છલકાતી હતી. નિધિ મૂંગીમૂંગી જોઈ રહી. પછી એકાએક કાંઈક કામ યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલી, ‘નીકળું હું. બેચાર કામ પતાવવાનાં છે. સવારના પહોરમાં તને ખોટી કરી.’

‘ના રે. તું આવી તે ગમ્યું... હું તને ફોન કરીશ.’ છેલ્લી ક્ષણ સુધી નિધિની આંખો સ્તનપાન કરતા પલ્લવ અને શીતલ ઉપર મંડાયેલી રહી. એથી ઓરડામાંથી નીકળતાં તે

બારસાખ સાથે સહેજ ભટકાઈ ગઈ. શીતલ હસી. નિધિ હસી ન શકી. તેણે મોં ફેરવી લીધું.

નિધિનું સ્કૂટર આગળ દોડતું હતું, મન પાછળ દોડતું હતું, ‘વાહ ! ભગવાનને ઘેર ઊંધા માપે જ ભરાતું લાગે છે ! આ શીતલ, કોઈ દિવસ સેકન્ડ ક્લાસથી આગળ માર્ક્સ લાવી નથી. ને મને કાયમ ડિસ્ટ્રેક્શન અને મેડલ મળ્યા છે... શું કરવાના મેડલને ? શીતલનું ભાગ્ય જ સવળું તે આવો વર અને ગલગોટા જેવો દીકરો મળ્યો. તેને નૃત્ય ગમે, પોતાને રમતગમત. પરંતુ ઊંચાઈ, મજબૂત બાંધો શા કામમાં આવ્યાં ? લોકોને તો ચળકતા ઊજળા દાંત અને લાંબા વાળ જ ગમે છે. એટલે શીતલને પહેલે ધડાકે મનીષ મળી ગયો. હું સાત સાત વાર ઘોડે ચડી પણ પછડાઈ !’ ઓચિંતાનું સામે કૂતરું આવી ગયું. તેણે કચકચાવીને બ્રેક મારી. કૂતરું બચી ગયું ને પોતે પડતાં પડતાં રહી ગઈ.

નિધિ આગળ વધી. વળી તાર સંધાઈ ગયો : ‘આ કળિયુગ નહિ તો બીજું શું ? બિલાડી આડી ઊતરે તો અપશુકન થતા, હવે કૂતરું આડું ઊતરે તોય અપશુકન થાય છે. માંડ હાથપગ ભાંગતા રહી ગઈ... શીતલમાં શું બળ્યું છે તે તેને પહેલે પઘડે જ દાવ પાકી ગયો અને મારી કૂકરી ગાંડી થઈને પત પછી પત ફ્યાં જ કરે છે ? કેવી પોરહાતી હતી : ‘દરરોજ બે વાર ફોન આવે છે !’ હા, ભાઈ હા. તે પાલવે બાંધીને ફૂરકુરિયું કરી નાખ્યો હશે તે કરે જ ને ફોન ! જોજે ને હુંય...’ તેણે એકાએક બ્રેક મારી. તેને નવાઈ લાગી. ‘બ્રેક કેમ મરાઈ ગઈ ? સારું થયું કે રસ્તાની એક બાજુ હતી. ને આસપાસ કોઈ ન હતું...’ તેણે દુપટ્ટાથી પરસેવો લૂછ્યો. ઊંડો શ્વાસ લીધો. સ્કૂટર આગળ દોડવા માંડ્યું, ‘એમાં મારે શું ?... તારો વર છે તે તું રાખ !’

ઘેર પહોંચી મમ્મીને કહી દીધું, ‘મારે જમવું નથી. માથું ભારે છે. સૂઈ જાઉં ઘડીક.’ મમ્મીએ એકસાથે પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ નિધિએ એકેયનો જવાબ ન આપ્યો. મેડી ઉપર જઈને આંખે પાણી છાંટ્યા જ કર્યું. માથા ઉપર પણ રેડ્યું. તોય આંખો બળતી હતી. પથારીમાં પડીને એક ઓશીકું મોં ઉપર રાખી દીધું. વળી ઊઠીને પંખાને પૂરી ગતિમાં મૂકી દીધો. શરીર આખું ધખતું હોય તેવું લાગતું હતું. આંખો મીંચતાં જ અત્યાર સુધીમાં મળેલા સાતે યુવકો સ્મરણમાં તરી આવ્યા. પોતે તો નવોઢાની જેમ વરમાળ લઈને હાથ લંબાવ્યા હતા, પરંતુ કોઈએ સ્વીકારવા માથું નમાવ્યું નહોતું. શું ખૂટે છે મારામાં ? કેમ દરેકને મારામાં કાંઈક ખૂટતું જ લાગે છે ? શીતલ – મનીષ – પલ્લવ અને સાતે યુવકોના ચહેરા એકબીજામાં ભળતા-બદલાતા રહ્યા. આખરે સાતે યુવકોને હઠાવીને મનીષનો ચહેરો જ સ્થિર થઈ ગયો. તેનો ગૌર વર્ણ, વાંકડિયા વાળની પાંચી, સપ્રમાણ બાંધો, અકારણ હસી. પડતું મોં અને પહેલી નજરે મોહી લે તેવી ભાવપૂર્ણ આંખો – નિધિ બધું ઘૂંટડે ઘૂંટડે પીવા લાગી. અંગો તેનું કામ કરતાં હતાં. ‘ઓહ, હું મરી જઈશ, મનીષ... !’ ને દરિયાની ભરતી ચડતી ચડતી એક જગ્યાએ આવીને અટકી ગઈ, ઓસરી ગઈ. તેનાં તમામ અંગો વિખરાઈ ગયાં. તે ક્યારે ઊંધમાં સરી ગઈ તેનું તેને ભાન ન રહ્યું.

નિધિ ઊઠી ત્યારે સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. મમ્મીના આગ્રહથી ચા-બિસ્કીટ ખાધાં. હવે આખી સાંજ શું કરવું ? પુસ્તક લઈને બેઠી. આંખ અક્ષરો ઉપર ફરતી હતી અને મન વિચારોમાં ગોથાં મારતું હતું. ડૂબતી હોય અને આધાર મળી જાય તેમ તે વિચારમાંથી

બહાર આવી ગઈ. જાણે ગાંઠ ઊકલી ગઈ. મન હળવું થઈ ગયું. બધા જવાબ મળી ગયા હતા.

સાંજે નિરાંતે જમી. જમતી વખતે મમ્મીએ કહ્યું, ‘મામાનો ફોન હતો. અમદાવાદમાં છોકરો છે. તેમને બધી રીતે ગમ્યો છે. દેખાવડો છે ને સારું કમાય છે. કઈ તારીખ આપું મળવા માટે?’ તે મૂંગી મૂંગી ખાતી રહી. પછી કહ્યું, ‘મામા કહે તે તારીખ. મારી તૈયારી ગણજો.’ મમ્મી રાજી થઈ કે ઘણા વખતે નિધિ આટલી ખુશ હતી. નિધિ જમીને ટીવી જોવા બેઠી. પ્રેમપ્રકરણનાં ગીતોની ચેનલ મૂકી, પરંતુ થોડી વારમાં કંટાળી ગઈ. દસબાર ચેનલ બદલી ત્યાં નેશનલ જિઓગ્રાફિકની ચેનલ આવી. તેમાં પ્રાણીઓનાં સંવનનનાં દશ્યો હતાં. તે જોતી રહી, જોતી જ રહી. રાતે બાર વાગ્યે ટીવી બંધ કરી મેડીએ ગઈ. પથારીમાં પડી. કેવો હશે આ આઠમો યુવક? આજ સુધી મુલાકાતમાં મળેલા યુવકોમાંથી કોઈના હોઠ, કોઈના વાળ, કોઈનો રંગ, કોઈની બોલવાની રીત, કોઈની હસવાની ઢબ, કોઈની કમાણી એમ એક એક ટુકડો લઈ-ચોંટાડી તેમાંથી આઠમા યુવકનું ચિત્ર બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ક્યાંય સુધી તેમાં ખોવાયેલી રહી. ટુકડાઓ સંઘાતા નહોતા. થાકીને એક યુવકને પોતાનો કરી તેની સાથે સંવનન કરવા લાગી. તે ડૂબતી ગઈ, ડૂબતી ગઈ, પાતાળે પહોંચી ગઈ.

સવારે ઊઠીને જોયું તો નવ વાગી ગયા હતા. શીતલને ફોન કરી, ઝટપટ તૈયાર થઈ સ્કૂટર લઈને બહાર નીકળી. તેનું મન નિશ્ચયથી ભર્યુંભર્યું હતું. સન ઈનમાં જમવાનું હતું. તે પહેલાં નિરાંતે પલ્લવને રમાડવાનો હતો. પેટ ભરીને વાતો કરવાની હતી. શીતલ અને પલ્લવને લઈને તેણે સ્કૂટર મારી મૂક્યું. તે માત્ર ગીત ગણગણતી હતી. શીતલે ધ્યાન દોર્યું, ‘સ્કૂટર ધીરે ચલાવ. તું તો હવામાં ઊડતી જતી હો એમ લાગે છે.’

‘હા, હું ઊડું જ છું. મારી સાથે મારી પ્રિય સખી હોય પછી સ્કૂટર ધીમું કેમ ચાલે? ને બીજું કહું? હું એક છોકરાને જોવા અમદાવાદ જવાની છું.’ શીતલ રાજી થઈ ગઈ. તેણે ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. નિધિએ કહ્યું, ‘બાબા, હજી તો વાત આવી છે. મનેય ખબર નથી કે કોણ છે અને કેવો છે. મામા ગોઠવે છે.’ બંને હસી પડી. શીતલે કહ્યું, ‘હું નહોતી કહેતી? તારે માટે મુરતિયો ઘડવાનું બ્રહ્માજીનું કામ પૂરું થયું.’ હોટેલ સન ઈનમાં પહોંચી તેના બાગના એક ખૂણે બંને બેઠાં.

નિધિ મૂંગી બેઠી હતી. વાતમાંથી એક શણે શીતલ પોતાનાં સાસરિયાં તરફ વળી. ‘આવતી કાલે જવાનું છે. આ થોડા દિવસમાં તો કેટલાય દિવસથી દૂર હોઉં તેવું લાગે છે.’ એ આનંદથી સાસુ-સસરા-મનીષની વાતો કરવા લાગી. નિધિ મૂંગી મૂંગી સાંભળતી રહી. શીતલના વાતના ઉત્સાહનો પાર નહતો. એકાએક નિધિ બોલી, ‘શીતલ, તું સાવ ભોળી છો.’ શીતલને કાંઈ સમજાયું નહિ. તે નિધિને તાકી રહી. નિધિએ આગળ ચલાવ્યું, ‘તું સાસુ-સસરા ને વરની મોંપાટ લીધા કરે છે, પરંતુ આ સંબંધોમાં ઊંડા ઊતરીને ક્યારેય જોયું છે તે? તું કહ્યાગરી રહે એ માટેની યુક્તિરૂપે પણ સૌ તને સાચવતાં હોય!’

‘શી વાત કરે છે તું, નિધિ? પપ્પા-મમ્મી સાચ્યે જ મારાં પપ્પા-મમ્મી લાગે છે. હું જાણે સાસરે નહિ, પિયરમાં હોઉં એવું મને લાગે છે.’

‘એટલે તો કહું છું કે તું બહુ ભોળી છે. કોઈ સાસુ-સસરા વહુને ટીકરી માને નહિ. હા, એવો દેખાવ કરે ખરા. કહે તો, બેંક એકાઉન્ટમાં તારું નામ છે ખરું?’

‘કેમ? શી જરૂર છે? મનીષના નામનું છે.’

‘તો તારું અને તેના નામનું સંયુક્ત ખાતું કેમ નથી? તને એકબે ટ્રેસ અપાવી દે એટલે ફુવાઈ ન જા... તું આંખ બંધ રાખીને ન ચાલ. તારાં લગ્નને ચાર વર્ષ થયાં. તારો વીમો ઉતરાવ્યો છે ખરો?’

‘હજી હમણાં વાત થઈ હતી. જઈશ એટલે ઉતરાવશે.’

‘આટલાં વરસ કેમ ન ઉતરાવ્યો? શું તારી જિંદગી કીમતી નથી? તું તારા ઘરનાનાં બહુ વખાણ કરે છે તો પૂછું, તારા ઘરમાં કેટલી બચત ક્યાં છે એની ખબર છે તને?’

‘એ જાણીને મારે શું કામ છે?’

‘એટલે તો કહું છું કે તું બંધ આંખે દોડે છે. કોઈક વાર સીધી ખાડામાં પડીશ. ખરે ટાણે પૈસા જ કામ આવે છે. આપણે હરીએ-ફરીએ-જીવીએ છીએ શાને આધારે? પૈસાને આધારે જ ને? ને તું તો તેનાથી સાવ અજાણી છો. તું અજાણી નથી, તને અજાણી રાખવામાં આવી છે.’

શીતલ મૂંગી રહી. તેને વિચારમગ્ન જોઈ નિધિએ કહ્યું, ‘મનીષકુમાર તને દિવસમાં બે વાર ફોન કરે એટલે બધું આવી ગયું? ઘરમાં તારું સ્થાન કેટલું? ક્યાં?... મનીષકુમારે તને આવક-બચતની વાત કરી છે ક્યારેય?’

‘ના, એવી વાતો અમારે નથી થતી. એની જરૂર...’

‘જરૂર છે. તને મહત્ત્વની વાત કરવામાં નથી આવતી. કાલ તારો દિવર પરણશે, તેનાં છોકરાં થાશે. તારો પલ્લવ મોટો થશે. એને ભણાવવા, અને બીજા અનેક કામમાં કેટકેટલી રકમની જરૂર પડવાની? કમાણી તારા વરની અને તારો જરાય અધિકાર નહિ?... આ પ્રેમ છે કે ગણતરી?’

‘મને આવો વિચાર ક્યારેય નથી આવ્યો.’

‘તો પૂછું? તારે માટે મોબાઇલ કેમ નથી? મોબાઇલની કઈ મોટી કિંમત છે? તારે પણ મોબાઇલ હોવો જોઈએ તે તારા વહાલેશરીઓને કેમ કદી સૂઝ્યું નથી?’

‘મારે એવી ખાસ જરૂર પડતી નથી. ઘરમાં ફોન છે. બહાર મનીષ સાથે હોય છે.’

‘એમ નથી. આમાં પ્રશ્ન સાધનનો નથી, તારા વ્યક્તિત્વના સ્વીકારનો છે.’

‘એ તો ખરું. પણ...’

‘એટલે તું ઘરમાં ખરી, પણ તું ઘરમાં ક્યાંય નહિ. તું દાસીએ નહિ ને રાણીએ નહિ.’

‘પણ... તો મારે શું કરવું એમ તું કહે છે?’

‘વાત સીધી છે. બધું નક્કી કરનાર તું હોવી જોઈએ. જો, તારા ભલા માટે એક વાત કરું છું. સાસુ-સસરા સીધા રહે તો ઠીક, નહિ તો આઘાં મોકલવાં.’

‘આઘાં એટલે?’ શીતલને કાંઈ સમજ ન પડી.

‘યુરોપ-અમેરિકા જેટલે આઘાં નહિ.’ હસીને નિધિએ કહ્યું, ‘ભલે શહેરમાં જ રહે, પણ બીજા ઘરમાં રહે.’

‘ના, ના. નિધિ! એવું તો કેમ થઈ શકે? તો તો અમારો માળો વિંખાઈ જાય.’

‘તારો માળો વિંખાયેલો જ છે. હું તેને નવેસર બાંધવાનું કહું છું. તારું ગૌરવ એ

સૌથી પહેલી વાત હોવી જોઈએ. તારે પ્રેમ રાખવો, મળવા-હળવા જવું, પરંતુ ઘરમાં કર્તાહર્તા તું હો. તેમાં જ તારું ગૌરવ જળવાય.'

'નિધિ, આ બધું મને બહુ અટપટું લાગે છે. મને કંઈ સમજાતું નથી.'

'વાત સાદી છે. તારો અને પલ્લવનો વિચાર કર. કાલ પલ્લવનો ભાઈ આવશે, તેનો વિચાર કર. જો ભગવાને તને એવું રૂપ આપ્યું છે કે કામદેવેય તારા ઉપર ઓળઘોળ થઈ જાય. પુરુષ આપણી મુઠ્ઠીમાં રહેવો જોઈએ. આપણે કંઈ પતિના પગ દબાવીને રાજી રહેનાર મધ્યકાળની સ્ત્રી નથી... ને મનીષકુમારને તો તું પાલવે બાંધીને ફેરવે છે. બોલ ખરું ને ?'

શીતલ હસી પડી. 'તું બહુ જબરી છો, નિધિ ! તેં મને આજે વિચારમાં નાખી દીધી છે.' બંને જમવા ઊઠ્યાં. જમતાં જમતાં નિધિએ કહ્યું, 'તું ખોટે છેડેથી પ્રારંભ ન કર એટલે બસ. તારે માટે તે સૌ સગાં જ રહેશે. આજની રીતે તેઓ તારા વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ નહિ કરી શકે. એ તારે મેળવવું પડશે. ને મનીષકુમાર તારી ના કે હામાં જુદા પડે એમ ધારે છે તું ?'

'મનીષ તો મને એટલું સાચવે છે કે...' શીતલે વાક્ય પૂરું ન કર્યું.

'તો બસ. તારી તરફ પણ જોતી રહે. મૂંઝાવાની જરાય જરૂર નથી. ઘરકુટુંબ જેમ આપણાં છે તેમ બાળકો પણ આપણાં છે. તેમને જન્મ આપ્યો તો બાકીનું બધું જોવું તે આપણી ફરજ ખરીને ?'

શીતલે પલ્લવને દૂધ પિવડાવતાં કહ્યું, 'તે તો ખરું.' પલ્લવનો હાથ તેની છાતી ઉપર ફરતો હતો. તે ક્યાંક દૂર ખોવાઈ ગયેલી લાગતી હતી. નિધિ એ જોઈ રહી. હળવેથી બોલી, 'તું ભાર ન રાખ. જેમ જેમ નિરાંતે વિચારીશ એમ સાચું સમજાતું જશે.'

બંને ઊઠ્યાં. સ્કૂટર શરૂ થયું. નિધિ ગીત ગણગણવા લાગી. શીતલ મૂંગી હતી. ઘર પાસે સ્કૂટર ઊભું રહ્યું ત્યારે જાણે જાગી હોય તેમ તે જોઈ રહી. તેણે સ્કૂટર પરથી ઊતરીને કહ્યું, 'નિધિ, તારી લાગણી સાચી છે.'

'જો, હું તો તું સુખમાં રહે તેમાં જ રાજી હોઉં. નહિ તો આવી વાત કરવામાં ગેરસમજ થવાનું જોખમ હોય છે. પરંતુ તું ખુલ્લા મનવાળી છો એટલે કહ્યું. ને તેય તારા હિત માટે.' મેં આજ સુધી આવો વિચાર કર્યો નહોતો.'

'તેં સાચે રસ્તે પગલું ભર્યું છે. તું સુખી જ થવાની.'

'હા. ને અમદાવાદનો કુંવર તારો બને તેવી શુભેચ્છા અત્યારથી આપું છું.'

'તને જણાવીશ.' કહી નિધિએ પલ્લવને બચી કરી, 'આવજે' કહી સ્કૂટર મારી મૂક્યું.

પવનની લહેરખીઓ નિધિના વાળને રમાડતી હતી, તેમ તેના હૈયામાં પણ શીતલ લહેરખીઓ ફરતી હતી. તે મનોમન હસી પડી. 'શીતલી, તું પરણી ગઈ અને સુખથી છલકાતી હતી એમ ને ?... તું જો તો ખરી... તું તારા હાથે તારા ઘરને આગ લગાડીશ. મેં આજે એવાં બી વાવ્યાં છે જે ઊગશે જ. હવે તને ભગવાનેય નહિ બચાવી શકે... હું પરણવામાં બાકી રહી ગઈ એટલે શું થયું ?

સ્મિતની સાથે નિધિના મોં ઉપર લોહી ધસી આવ્યું. તે નવોઢાની જેમ લજજાળુ બની ગઈ. આંખ સામે ઊભરી આવ્યો તે ચહેરો મનીષકુમારનો હતો.

r

સ્થળ : ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના પરિવારનું ઘર.
સમય : રવિવારની સવાર, ને પછીના દસ દિવસ.
વાતાવરણ : અનાયાસે જન્મેલા ઉદ્દેગભર્યું

પાત્રો :

પિયાસી : ૨૬, મેઘાવી, આધુનિક યુવતી, ટીવી પ્રોડ્યુસર.
ઇન્દુ : ૫૦, પિયાસીની મા, પારંપરિક, પ્રિન્સિપાલ.
માધવ : ૫૫, પિતા, નોકરિયાત.
આકાશ : ૩૦, પિયાસીનો બોય-ફ્રેન્ડ
અનુશ્રી : ૨૪, પિયાસીની સખી-સહાયક
જમના : ૪૦, ઘરકામમાં મદદનીશ.
ફાલગુની : ૫૦, ઇન્દુની સહિયર.

રંગમંચ : ફલેટ પ્રતીકાત્મક. ડાબે રસોડું, વચ્ચે ડ્રોઇંગરૂમ, જમણે પિયાસીનો રૂમ. ત્રણ ક્ષેત્રનું વિભાજન પ્રકાશથી વધુ સ્પષ્ટ થાય, જે ભાગ ન વપરાય ત્યાંથી પ્રકાશ વિલાઈ જાય. ડાબે આગળ ડાઈનિંગ ટેબલ. પાછળ રસોડું. ડ્રોઇંગરૂમમાં સોફા, બે પર્ફિફ, વાઇડ-સ્ક્રિન ટીવી, ફોન. પિયાસીના રૂમમાં સેટી, ટ્રિપોય, બુક્સ, લટકતી કઠપૂતળી.

[પડદો ખૂલતાં નેપથ્યે પાશ્ચાત્ય સંગીત વાગતું હોય. એના લયમાં ઢેહ હિલોળતી પ્રસન્નચિત્ત પિયાસી ચાની ટ્રે લાવી ટેબલ પર મૂકે. ટ્રેમાં ટિ-કોઝીવાળી કેટલ હોય. પિયાસીએ લૂંગી પર કફની પહેરી હોય. મમ્મા-પપ્પાને સાદ દેતી પિયાસી પાછી જાય. રસોડામાંથી ત્રણ-ચાર કથઈ રંગની માટીની કુલડીઓ લાવી, ઊંચી કરી પ્રશંસામાં જોતી, નોંધાય એમ ફેરવી ફેરવીને મૂકે, પછી સાદ પાડે.]

પિયાસી : મોમ ! પોપ ! ચાલો, ચા પીવા, ઇટ્સ રેડી !

[કોઈ ઉત્તેજનામાં બે હથેળી ઘસતી પિયાસી ટેબલ ગોઠવતી આસપાસ ફરે. સંગીતના લયમાં લચકારા લે. ત્યાં અંબોડો વાળતાં ઇન્દુ ને કફનીનું બટન બંધ કરતો માધવ પ્રવેશે. પિયાસી નોંધી]

ખરા ઊંઘણશી છો તમે, રવિવાર હોય તો શું થયું !

[પિયાસી હવામાં પંજા ગોઠવી ઇન્દુનો કલોઝઅપ લેવાનો અંગલ જોતી હોય તેમ નજીક જાય, ઇન્દુ સંખાતી અવગણે.]

ઇન્દુ : આમ તો રોજ અમારે તને ઢંબેળવી પડે છે.
 માધવ : પર્યાસ વખત. ઊઠ બેટા ઊઠ ! [લાડમાં પિયાસી મા-બાપને 'હગ' કરે]
 ઇન્દુ : આજે તું વહેલી ઊઠી ગઈ એટલે શું અમારેય...
 માધવ : (આશ્ચર્યમાં કુલડી નોંધી) ઓહો...! એમ બોલને ત્યારે, આ કુલડીનું એક્સાઇટમેન્ટ છે !
 પિયાસી : (કુલડી લઈ જાળવીને મૂકી, લાડમાં રિસાતાં) તમે નહીં ઊઠ્યા, એટલે મારે ચા બનાવવી પડી. [માધવ પિયાસીને લાડ કરે]
 ઇન્દુ : તે એમાં શું દુબળી પડી ગઈ તું ?
 પિયાસી : (માધવને બેસતાં રોકી) ત્યાં નહીં પાપા, અહીંયાં બેસો [બાજુની ખુરસી ચીંધી] ને મોમ, તું ત્યાં બેસ, મારી સામે.
 ઇન્દુ : (બેસતાં) ઓર્ડર ન કર, તારા દૂરદર્શનનો આ કંઈ સ્ટુડિયો નથી, નથી અમે તારા આસિસ્ટન્ટ ! ને જો, માધવ પંદર દિવસની ટૂર પછી પાછો આવ્યો છે તે શાંતિથી અમને બે વાત કરવા દેજે. પાપા-પાપાની વચ્ચે ડબડબ ન કરતી, સમજી !
 માધવ : (વાત ઉડાવતાં) પિયુ, ચા-ચા કરતી'તી તે ચા આપને હવે !
 ઇન્દુ : કપાળ આપશે મારું, કપ-રકાબી ક્યાં લાવી છે ! [ઇન્દુ ઊભી થાય]
 પિયાસી : (રોકતાં) જરૂર નથી. (કુલડી ચીંધી) આજે કુલડીમાં ચા પીશું. ધરતીના ધાવણની સોડમ આવે એવી કોરી કુલડીમાં. આપણને નવો જ અનુભવ કરાવવા પાપા છેક કલકત્તાથી લાવ્યા છે. નહીં પાપા !
 ઇન્દુ : (છણકો કરતાં) ઠીકરાં લાવ્યા છે પાપા. ઢાકાની સાડીઓના બદલે.
 માધવ : ઘિસ ઇઝ નોટ ફેર, ઇન્દુ !
 પિયાસી : છોડોને પાપા, આમ તો મમ્મા એડવાન્સ એજ્યુકેશન શાળાની પ્રિન્સિપાલ છે, પણ એની અપેક્ષાઓ છે ટ્રેડિશનલ ઢાકાની સાડી ! [પિયાસી ટિ-કોઝી કાઢી, કુલડી ઉપાડે, ઇન્દુ ખૂંચવી લે]
 ઇન્દુ : જો બેટા, કુલડીઓ સરસ ઘાટીલી છે. આપણે એને ચીતરી, રોનકદાર બનાવી, ટેબલ પર ગોઠવીશું, સરસ દેખાશે, ઓરિયન્ટલ ડેકો-પિસ એશ-ટ્રે, પેન-હોલ્ડર. [પિયાસી બીજી કુલડી લે. ઇન્દુ માધવને] તમેય શું ભૂડીભૂખ કુલડીઓ લાવીને ધાંધિયા કરાવતા હશો, આવા !
 પિયાસી : (ઇન્દુની હાથની કુલડી ચીંધી) એ રાખ તું તારા પાસે, તારા ભાગની કુલડી, ડેકો-પીસ બનાવજે, ઓરિયન્ટલ. (માધવને) પાપા, ચાલો આપણે ચા પીએ કુલડીમાં, ટેસડાથી (સ્ટેશન પર ફરતા ફેરિયાની જેમ સાદ પાડી) ચાઈય... ગરમ ચાઈય... કુલડીની ચાઈય.
 માધવ : (દેનની બારીમાંથી જોતો હોય તેમ) એય ખોખી, એક દો ચાય ! [પિયાસી કુલડીમાં ચા ભરી માધવને ધરે, ને ઇન્દુને પૂછે]
 પિયાસી : તને જોઈએ છે કુલડીમાં કે પછી કાચનો કપ લઈ આવું સફેદ, ચાયના બોનનો ફૂલવાળો !

ઇન્દુ : (કટાણું મોં કરી કુલડી ધરતાં) એવી છે ને જિંદી, બસ ધાર્યું જ કરીને જંપશે. [પિયાસી ચા આપે, પોતે લે. પછી પગ ઊંચા લઈ ખુરશીમાં ગોઠવાઈ, ધારથી કુલડી પકડી, વિજજતથી ચૂસકી લે]
 પિયાસી : (ઉત્તેજનામાં) વાહ ! ફેન્ટાસ્ટિક !
 માધવ : ચા, કુલડી કે તારો પાપા !
 પિયાસી : કુલડીનું કોરાપણું ચાનાસ્પર્શે ફીણ જેવું પરપોટાય છે, એઝ ઇફ શેરિંગ અ સિક્રેટ ! વિસ્પરિંગ ! પાપા, કાલે ફરીથી પીશું ચા, આ જ મીઠડી કુલડીમાં.
 ઇન્દુ : (પ્રતિકારમાં) ના. નથી પીવાની, વપરાયેલી કુલડી પછી શું કામની ?
 પિયાસી : (અણગમામાં) એટલે ! તું ના પીતી. તું છો જ એવી.
 માધવ : (વાત ઉડાડતાં) પિયુ, થોડી ચા આપ વધુ. [પિયાસી આપે] તમે બે જીભાજોડી પછી કરજો. પહેલાં સોસાયટીમાં કંઈ નવા-જૂની થઈ હોય એની વાત કરો જેથી ચોતરે બેઠાં કુલડીમાં ચા ચૂસકતા, ચોવટ કરતા હોઈએ એવો મજો આવી જાય.
 પિયાસી : તમેય શું પાપા, ડોસીની જેમ પંચાત કરો છો.
 માધવ : તું ન સાંભળતી. ચૂપ બેસ ને ચા ચૂસક...
 પિયાસી : (વિજજતથી ચૂસકી લેતાં) પાપા, કુલડીમાં ચા પીએ તો તમને લાગે, યુ બિલ્લોંગ ટુ ઘિસ અર્થ, ઘિસ માટી... વાઉવું !
 માધવ : ઇન્દુ, બોલ, છે કંઈ જાણવા જેવું ?
 [પિયાસી ચા પીતી પ્રેક્ષક તરફ અપ-સ્ટેજ આવી ઊભી રહે]
 ઇન્દુ : જ્યા માસીના મયૂરે પાછી નોકરી છોડી દીધી.
 પિયાસી : (અકળાઈ) મમ્મા યાર, સ્ટોપ ઇટ.
 ઇન્દુ : (અવગણતાં) શેર્સમાં ખોટ ખાધી છે કે શું ? કિશોરભાઈ મોં સંતાડતા ફરે છે.
 પિયાસી : (ઇન્દુ તરફ જતાં) મમ્મા, કિશોર અંકલ તને શું આડા આવે છે ?
 ઇન્દુ : ચંપકલાલની ચાંપલી સીમા કોઈ મદ્રાસી જોડે ભાગી ગઈ.
 પિયાસી : (નજીક જઈ) હું ભાગી જાઉં ને બીજા કાંબલીઓ કૂટશે તો તને ગમશે ! બોલી, (ચાળો કરતાં) ભાગી ગઈ !
 ઇન્દુ : હું પાપા જોડે વાત કરું છું એમાં તું કેમ અકળાય છે ?
 [ઇન્દુને આગળ બોલતી અટકવવા પિયાસી એના મોં પર હાથ દાબે]
 પિયાસી : (ટીવી એનાઉન્સરની જેમ) અબ મિલતે હૈં 'બ્રેક' કે બાદ.
 માધવ : બીજું કંઈ ?
 ઇન્દુ : (પિયાસીના હાથ ખસેડી) ભોંયતળિયે મજેઠિયા રહે છેને, એમની રિન્કુ પર બળાત્કાર થયો.
 પિયાસી : (દુઃખમાં) ઓહ શિટ !
 ઇન્દુ : એમની જ ઓફિસનો માણસ ઘરે ફાઇલ લેવા આવ્યો. (પિયાસી અકળાય) ઘરમાં કોઈ જ નહીં, તે તક જોઈને ત્રાટક્યો.
 [પિયાસી ગુસ્સામાં સમસમતી આંખ બંધ કરી સડક ઊભી રહી જાય]

માધવ : પછી ?
 ઇન્દુ : બિચારી, હવે કોઈના શું કામની ?
 [પિયાસી વિસ્ફોટતા કુલડી ટેબલ પર પછાડતી તાડુકો]

પિયાસી : મ...મ્મા !
 (મા-દીકરી એકબીજાને રોષમાં તાકે, પિયાસી તિરસ્કારમાં છણકો કરે) હૈયે હતું એ જ આવ્યુંને હોઠે તારા ! (પિયાસી એકાએક ફરી, જતી રહે. ઇન્દુ-માધવ ઊભાં થઈ, ડઘાઈને જોઈ રહે.)

ઇન્દુ : (બે ક્ષણના મૌન પછી) જોઈ, માધવ જોઈ ઇડિયટની તુમાખી ! જ્યારથી દુરદર્શન પર પ્રોડ્યુસર બની છે, છકી ગઈ છે. (ચીંધતાં) તમે જ ચડાવી છે મોઢે, (ચેતવતાં) તે રાતે પાણીએ રોશો.

માધવ : (મૂંઝાતાં) પણ, ઓચિંતાનું થયું શું એને ?
 ઇન્દુ : (પાલવ ખંખેરતાં) એ તો તોબરાને ખબર ! (કુલડીનાં ઠીકરાં વીણતાં) મૂઈ હિંગનું ઝાડ ! વાત ન ગમે તે આવાં ત્રાગાં કરવાનાં ? (માધવ પાસે જઈ) કેમ નભશે આનું કોઈ જોડે !

માધવ : હૈયે હતું એ જ હોઠે આવ્યું, એવું એ શું બબડી ?
 ઇન્દુ : મોં-ફાટ થઈ ગઈ છે. મા છું એટલે હું ગળી જાઉં, સાસુ આવા છણકા ગળશે ?
 માધવ : પણ થયું શું ?
 ઇન્દુ : કહું છું, ઝટ કરી દો એને એના ઘર ભેગી, વાત વણસે એ પહેલાં.
 માધવ : એને તું ઘરમાંથી કાઢવાની કેમ થઈ ગઈ છે ? શું થયું એ સમજવા તો દે !
 ઇન્દુ : બહુ વર્ષો ફરી આકાશ જોડે, હવે બેઉને પૂછી જ નાખવું પડશે, શું વિચાર છે.

[ઇન્દુ-માધવ મૂંગાં થઈ મતભેદમાં એકબીજાને તાકી રહે. પ્રકાશ વિલાઈ જાય.]

બ્લૅક આઉટ

દશ્ય બીજું

[ઇન્દુ-માધવ પરથી પ્રકાશ વિલાતાં સાથોસાથ પિયાસીના રૂમમાં પ્રકાશ વિસ્તરે. આંટા મારતી પિયાસી સેલ-ફોન પર વાત કરતી હોય]

પિયાસી : શું વિચાર છે, આકાશ, મળવું છે કે નહીં સાંજે ? મારા ઘરે, છ વાગે. નોઅ. કાલે નહીં. આજે જ. છે કામ, તાત્કાલિક. છ. મોડું ન કરતો.

[ફોન બંધ કરી, ધૂંધવાતી પિયાસી આંટા મારતાં બબડે]

(સ્વગત) મમ્મા એવું બોલી જ કેમ ? રિન્કુ કોઈના શું કામની હવે ? એટલે શું એ કુલડી છે ? (વિચારમાં) કાકી, માસી, ફોઈ, ભાભી, શું સ્ત્રી માત્રના મનમાં આવું જ હશે ? (રહીને) કેમ ખબર પડે ? (રહીને) પૂછવું જોઈએ. (તરત સેલ ફોન જોડે) હેલો, અલ્પામાસી, હું પિયું, ઘરે છો ? આવું ! કામ છે. થેંક્યુ માસી. (ફોન કટ કરી, બીજો જોડે) કુસુમકાકી છે ? ઓહ કાકા, કેમ છો ? તમારું નહીં, કાકીનું કામ છે. પૂછવું છે. તમારી વિરુદ્ધ. કાકીનો જવાબ જોઈએ છે. ઘરે આવીને

કહીશ. ઓકે. બાય ! (ફોન મૂકે કે રિંગ વાગે) હાય ! માધવી, તારો જ વિચાર કરતી'તી. ટીવી સ્ટેશન પર વહેલી આવશે તું ? વાત કરવી છે. અંગત. વિધાઉટ ફેઇલ. બાય. (ફોન બંધ કરે. તરત ચપટી વગાડી, ફોન જોડે) તારાભાભી, ઘરે છો ? આવું, કાલે ? કેમ ! તમારી પરીક્ષા લેવા, પ્રશ્ન પૂછવા. આવીને. થેંક્યુ ભાભી !
 [છેલ્લા શબ્દોથી પ્રકાશ વિલાવવા માંડે. પિયાસી ફોન લે-મૂક કરે. દરમિયાન નામો સંભળાય.]

હાય ચેતા. જયા આન્ટી ! હેલો, ઉમંગફોઈ ! ફાલુબહેન, હું પિયાસી.

બ્લૅક-આઉટ

દશ્ય ત્રીજું

[ત્રણ દિવસ પછી પ્રકાશ વિસ્તરે. ડ્રોઇંગરૂમમાં પેપર વાંચતી ઇન્દુ બેઠી હોય. ફોન વાગે. ઇન્દુ ઊઠે, લેવા જાય, બંધ થઈ જાય, બેસે ત્યાં 'ડોરબેલ' વાગે, ઉપરાઉપરી, જેથી કટોકટી અનુભવાય. ઇન્દુ દરવાજે જાય, ત્યાં ફોન વાગે. ઇન્દુ અવગણે. છણકો કરતી ફાલ્ગુની, એની બહેનપણી જોડે ઇન્દુ પાછી ફરે. ફોન વાગ્યા કરે]

ઇન્દુ : (ફોન તરફ જતાં) શું થયું ? આમ ધુંઆપૂઆ કેમ છે ?
 ફાલ્ગુની : છોકરી થઈને આમ પૂછાય ? બેશરમ ક્યાંની...
 ઇન્દુ : કોણ બેશરમ ?
 ફાલ્ગુની : (વાગતો ફોન ચીંધતા) તારી નફફટ પિયુડી, બીજું કોણ ?
 ઇન્દુ : (ફોન લઈ) હેલો ! અલ્પા તું, બોલ !
 અલ્પા : (O.S.) બોલવા જેવું રહ્યું છે શું ? હદ થઈ ગઈ, છોકરીને આટલી છૂટ આપવી સારી નહીં. (ફાલ્ગુની સમસમતી ઊઠ-બેસ કરે)
 ઇન્દુ : કોની વાત કરે છે તું ?
 અલ્પા : (O.S.) પિયાસીની, નિર્લજ્જ પૂછવા આવી'તી. એને રવાડે ચડે તો મારી યે દીકરીઓનો દાટ વળી જાય. (ફાલ્ગુનીને તાકતી ઇન્દુ શિયાવિયા થાય)
 ઇન્દુ : અલ્પા...
 અલ્પા : (O.S.) ખબરદાર જો એ છપ્પરપગી પિયાસીને મારે ત્યાં મોકલી છે તો... ટાંટિયો ભાંગી નાખીશ...
 ઇન્દુ : બેના, આટલો ગુસ્સો ! થયું શું ? (ફાલ્ગુની-ઇન્દુ એકબીજાને તાકે)
 અલ્પા : (O.S.) સત્યાનાશ. (ઇન્દુ એમ ફોન જોઈ રહે જાણે સામે છેડે ફોન પટકાયો હોય)
 [આઘાતમાં ફોન મૂકી, ઇન્દુ મૂંઝાતી જેવી ફાલ્ગુની તરફ ફરે કે ફાલ્ગુની ધસી જઈ ઇન્દુ પર તૂટી પડે.]
 ફાલ્ગુની : ક્યાં છે ? છે ક્યાં એ હરામખોર લેવટી, બોલાવ એને, પૂછ, શું માંડ્યું છે એણે ? (આમતેમ જોઈ) છોકરીની જાત થઈને આવું પૂછાય, એય મોટેરાને ? આપણાં વર્ષોના બહેનપણાં તે ગળી ગઈ, ને થયું જઈને ઇન્દુડીને ચેતવું. એ જે પૂછે છે એ સવાલનો જવાબ હોતો હશે, ને હોય તોય શું ? પિયાસીને સમજાવ, ઇજ્જતનો ફાલૂદો કરતી અટકાવ...

ઇન્દુ : (ગભરાઈ) ફાલુ પણ...
 ફાલ્ગુની : ઉમર-સંબંધની આમન્યા રાખવાની કે બસ બેફામ બોલવાનું ! પર્યાસ વર્ષની મને પૂછતાં એ ફાટી કેમ ન પડી ? (ઇન્દુને રોકતાં) તું તો શિક્ષક છો, ઘરની દીકરી પર કોઈ શિસ્ત-સંયમ, કડપ-કાબૂ નહીં ?

ઇન્દુ : (અકળાઈ) થયું શું, ફોડ તો પાડ !
 ફાલ્ગુની : કાલે ઘરે આવી'તી. હું તો રાજી થઈ - આવ, પિયુ બેટા બેસ. તો તોછડી કહે હું બેસવા નહીં, પૂછવા આવી છું. મને એમ કે શુંયે ડાહ્યું પૂછશે ? તો કહે : ફાલ્ગુમાસી તમારા પર જો બળાત્કાર થાય તો વિરેનભાઈ, પછી, તમારી જોડે કેમ - કેવું વર્તે ?

[ધા ખાઈ ઇન્દુની ચીસ નીકળી જાય.]

ઇન્દુ : ઓ... અ... !
 ફાલ્ગુની : મારી પણ આમ જ ચીસ નીકળી ગઈ'તી - ઈડિયટ, આવો પ્રશ્ન તને સૂઝ્યો જ કેમ ? મને ગુસ્સામાં સમસમતી જોઈ એ તરત ચાલી ગઈ. નહીંતર (દાંત પીસી) ઝટિયાં ઝાલીને ટોટો પીસી નાખત.

ઇન્દુ : ફાલુ !
 ફાલ્ગુની : છોકરીનું કંઈક કર, નહીં તો નખ્ખોદ વાળશે.
 [અંબોડો વાળતી, ધૂઆપૂઆ ફાલ્ગુની જતી રહે. વૉર્નિંગની જેમ સતત ફોન વાગે]

ઇન્દુ : (ફોન તરફ ફરતાં) હેલો ! (ઉપાડતાં) હેલો ! મોટાં કાકી, જયશ્રીકૃષ્ણ.
 કાકી : (O.S.) કૃષ્ણને પડ્યો રહેવા દે વૈકુંઠમાં ને તારી પિયાસીની લીલાને રોક.
 ઇન્દુ : મોટાં કાકી.
 કાકી : (O.S.) કુટુંબમાં ઊંઘાપોહ થઈ ગયો છે. પરિવારની બધી સ્ત્રીઓ ધૂંધવાઈ રાવ ખાય છે મને - કાકી આ ગાંડીનું કંઈક કરો ! મૂઈ, જઈને બધાને પૂછે છે : તમારા પર બળાત્કાર થાય તો તમારો વર તમારા સાથે કેમ વર્તે ? આ તે કંઈ સવાલ છે ? આનો શું હોય જવાબ ? માધવને કહે છોકરી પાડે ચડી છે, ઝટ પીળા હાથ કરી નાખે, નહીં તો પરિવારની આબરૂના ધજાગરા ઊડશે. ને કહેજે એ વાંદરીને. મોટાંકાકીએ કહ્યું છે - જવાબ જોઈતો હોય તો લગ્ન પછી પૂછજે સવાલ તારા વરને.

[ઇન્દુ ધૂજતી ફસડાઈ પડે. લટકતા રિસિવરમાંથી કાકીનો અવાજ ગુંજે - પૂછજે તારા વરને. પ્રકાશ વિલાઈ જાય]

લોક-આઉટ

દશ્ય ચોથું

[પિયાસીના રૂમમાં પ્રકાશ વિસ્તરે. આકાશ એકીટશે પિયાસીને જોતો હોય. એકાએક પિયાસી બોલી ઊઠે]

પિયાસી : શું જવાબ છે તારો ? ચૂપ કેમ છે ? બહેરો થઈ ગયો છે કે ડવાઈ ગયો છે ? જવાબ આપશે કે નહીં, મારા સવાલનો ?

આકાશ : મેં તને ક્યારે જવાબ નથી આપ્યો, બોલ ?
 પિયાસી : (ભાર દઈને) આકાશ, મેં તને પૂછ્યું હતું, જો મારા પર બળાત્કાર થાય (આકાશ અકળાય) તો તું મારી સાથે પછી કેમ વર્તે ?

આકાશ : (ઘણતાં) તને ગાંડા કાઢતા સરસ આવડે છે - અભિનંદન.

પિયાસી : (ચેતવતાં) જો આકાશ...

આકાશ : (પ્રતિકારમાં ઊભા થઈ) શટ્ટ અપ યોષિ...

પિયાસી : શટ્ટ અપ, ફોર વોટ ! તને જવાબ ખબર નથી, કે આપતાં ડરે છે ?

આકાશ : ડોન્ટ બિ સિલિ. ડરે છે, માય ફૂટ... (મોટેથી હસે)

પિયાસી : હસી કાઢવા જેવી આ વાત નથી.

આકાશ : રબિશ, એકદમ રબિશ. ભૂલી જા.

પિયાસી : રબિશ વોટ, હું, બળાત્કાર કે એના તરફ તારું વર્તન !

આકાશ : જો, મને તારા જેવી ઇન્ટેલિજન્ટ છોકરી ગમે છે, પણ તારો પ્રોબ્લેમ શું છે, ખબર છે ? પૂછ-પૂછ કરીને તું માથું બહુ ખાય છે.

પિયાસી : (અપવાય) ડર તો મનેય લાગે છે, પૂછું - તો - છું, પણ તને ખોઈ તો નહીં બેસુંને ! (રહીને) પણ બીકમાં, મૂંગા, તને વળગી રહેવાનો અર્થય શો છે ? થઈને શું થશે ? તું...

આકાશ : (લાડ કરતાં) સ્વીટ હાર્ટ, ચાલ પિક્ચર જોવા જઈએ. ઇન્ફ ઓફ જોક્સ.

પિયાસી : આઈ એમ નોટ અ જોક. આઈ એમ ડેડ સિરિયસ.

આકાશ : (હાથ પકડી) હું પણ એ જ કહું છું, બી સિરિયસ, ચાલ પિક્ચરમાં.

પિયાસી : (હાથ છોડાવી) જો આજ પછી આપણું મળવાનું તારા જવાબ પર નિર્ભર કરશે. યુ મે ગોઅ. (ડોરબેલ વાગે. આકાશને માન્યામાં ન આવે. એ પિયાસીને જોઈ રહે. પિયાસી જતાં ઉમેરે) ને જવાબ હોય ત્યારે આવજે... પાછો... મળવા.

આકાશ : (અકળાઈ, અનુસરતાં) લિસન્ યોષિ...

[પિયાસી અનુશ્રી જોડે પાછી ફરે. આકાશ-અનુશ્રી 'હાય' કરે. ત્રણે ડ્રૉઇંગરૂમમાં આવે] વાતાવરણમાં તાણ સુધી અનુશ્રી ક્ષોભ અનુભવે]

અનુશ્રી : ખોટે ટાઈમે આવી છું કે શું ?

પિયાસી : તું ટાઈમસર આવી છે. આકાશ જાય છે. (આકાશ તરફ જોયા વગર) જવાબ હોય ત્યારે, આવજે.

આકાશ : (છેડાઈ) તદ્દન ઈડિયોટિક છે તારો સવાલ. હાયપોથેટિકલ. આઈ... આઈ ડોન્ટ લાઈક ઈટ.

પિયાસી : ડોન્ટ લાઈક વોટ - મિ ઓર ક્વેશ્ચન ?

આકાશ : (છણકામાં) ગો ટુ હેલ વિથ યોર ક્વેશ્ચન.

[આકાશ ધૂઆપૂઆ ચાલવા માંડે. અનુશ્રી રોકવા જાય. પિયાસી અનુશ્રીને રોકે.]

પિયાસી : જવા દે એ શાહમૂગને.

અનુશ્રી : (સચિત) પિયુ, રોક એને ! (રહીને) પાછા લડ્યા છો ? કઈ વાત પર ?

પિયાસી : કાલે રેકોર્ડિંગ છે. ચાલ સ્ક્રિપ્ટ કાઢ. શોટ્સ-ડિવિઝન કરવાનું ઘણું કામ બાકી.

છે. (બંને સ્ક્રિપ્ટ કાઢે)

અનુશ્રી : પણ...

પિયાસી : (સ્ક્રિપ્ટ ખોલતાં) પણ પછી. (વાંચતાં) દશ્ય બાર, રાત, ઘર, સરિતા બેડરૂમમાં એકલી, અંતર્મુખ. (ઊંચું જોઈ) અનુ ! મને નહીં, સ્ક્રિપ્ટમાં જો. (ફરી વાંચતાં) શું કરું, વાતને અવગણી, રેતીમાં મોં નાખી આંધીને ભૂલી જાઉં ! કે પછી ફિનિક્સની જેમ રાખમાંથી પાંખ ફફડાવી ઊડી જાઉં આંધીની પાર. (શોટના વિચારમાં ખોવાઈ જતાં) અનુ, સરિતાના આ વોઈસ-ઓવર વખતે મને સરિતાનો કલોઝપ જોઈએ છે, ટાઈટ કલોઝપ. એની પાંપણો પાછળ સળકતી વેદનાનો કલોઝપ, જે વેદનાને સરિતા અનુભવે છે, પણ સ્વીકારતી નથી, હડસેલે છે. ઓળખતાં ડરે છે. ભૂલી જવા માગે છે, જાણે અનુભવ થયો જ નથી. સાત સેકન્ડનો ટાઈટ કલોઝપ, જેથી એનું આંતર જગત ચહેરા પર ડોકાઈ આવે ને દર્શકોને સમભાવમાં એની વ્યથાના સત્યને સ્વીકારવા વિના કોઈ છૂટકો ન રહે. સરિતા માટે બેક-ટુ-ધ-વોલ સિચ્યુએશન : ટુ કોન્ફ્રન્ટ. ટુ ક્વેશ્ચન હરસેલ્ફ.

અનુશ્રી : (મૂંઝાતાં) સાત સેકન્ડસૂનો કલોઝપ, ઇટ્સ ટૂ લોંગ. દર્શકોનો રસ તૂટી નહીં જાય ?

પિયાસી : ટેલ મી અનુ, આપણને, સ્ત્રીઓને પોતાની જાતને કલોઝપમાં જોવાની, હોલ્ડ કરવાની બીક કેમ લાગે છે ? વ્હાય ! વ્હાય !

[અનુશ્રી પિયાસીને જોઈ રહે ત્યાં ‘વ્હાય’ શબ્દ પર ઝાડુ લઈ જમના પ્રવેશે]

જમના : હાય-હાય શું કરો છો બેન, શું થયું ? (બંનેને મૂંગાં જોઈ, ઝાડુ મારું, કે પછી ?

પિયાસી : (જાગતાં) પછી નહીં, ઝટ પતાવ, હમણાં જ.

[જમના ઝાડુ વાળે. બંને પગ ઊંચા લે. પિયાસી જમનાને તાકે. જમના નોંધે]

જમના : મને શું જોઈ નથી, આમ તાકો છો તે !

પિયાસી : જમના, એક વાત પૂછું તને...

જમના : (ઝાડુ મૂકી સામે બેસતાં) દહ પૂછોને...

પિયાસી : તારા પર બળાત્કાર થાય તો...

અનુશ્રી : (ધા ખાઈ) પિયુ !

જમના : આવું ભૂંડુંભૂં શું પૂછતા હશો ?

અનુશ્રી : વોટ્સ, રોંગ વિથ યુ, પિયુ !

પિયાસી : (જમનાને) જો થાય તો, તારો વર...

જમના : (તરત સહજતાથી) ખાંજરે નાખે મને મૂઓ, કાન તૂટેલા કપની જેમ, પછી શું સ્વાદ આવે મગનાને ! (છળમાં જમના ઝાડુ ઉપાડે.)

અનુશ્રી : ઝટ કર હવે, લવારો કરતી, અમારે કામ છે.

[પિયાસી જમનાના જવાબમાં ખોવાઈ જાય. ઝાડુ મારતી જમના રહીને પૂછે]

જમના : મમ્મા જોડે હમણાં અબોલા છે ? શું વાંકું પડ્યું છે બેન !

પિયાસી : જમના, અહીંયાં ઝાડુ બસ થઈ ગયું, જા મમ્માના બેડરૂમમાં, ત્યાં બહુ બધાં બાવાં-જાળાં બાઝ્યાં છે, તે જઈને ઝાટકી-ઝૂડી નાખ, જા.

[જમના જાય. અનુશ્રી પિયાસીને તાકી રહે. પિયાસી સ્ક્રિપ્ટ જુએ - બેધ્યાન]

અનુશ્રી : (સચિત) મમ્મા જોડેય લડી છો ? એની જોડે શું વાંકું પડ્યું ?

પિયાસી : મમ્મા જોડે વાંકું નથી પડ્યું, મને વાંકું પડ્યું છે, ઇન્દુ જોડે, એના વલણ જોડે !

અનુશ્રી : થયું શું ?

પિયાસી : મને પણ એ જ થાય છે, મમ્માને થયું છે શું ? એમ.એ., બી.એડ. સ્કૂલની પ્રિન્સિપાલ, નારીવાદી સોશયલ વર્કર, પણ મને તો એમાં મારી નાની ગંગા જ જીવતી લાગે છે. એ જ રીઠાં વિચાર-વલણ-વર્તન, જેને અનુભવ જોડે કોઈ લેવાદેવા નથી, સ્ત્રી હોવાની કોઈ અસ્મિતા નથી. ઠસ્સાદાર કપડાં, શુદ્ધ ઉચ્ચારણો, સારી રીતભાત, મુક્તિ નહીં, એનો ભ્રમ છે, દંભ.

અનુશ્રી : આટલો બધો ગુસ્સો પિયુ, સારો નહીં, એય મમ્મા સામે !

પિયાસી : મારી મમ્મા તો પછી, પહેલાં તો એ ઇન્દુ છે. મારો ગુસ્સો ઇન્દુ સામે છે, એ સ્ત્રી આજે પણ પૂતળાની જેમ પરંપરાના પથ્થરમાં અહલ્યાની જેમ જીવે છે. કોઈની સંવેદના એને સ્પર્શતી નથી. (રહીને) આ ગુસ્સો આજનો નથી. હું દસ વર્ષની હતી ત્યારનો છે, જ્યારે પહેલી વખત હું ટાઈમમાં બેઠી હતી.

[પ્રકાશ એસરી પિયાસી પર સ્પોટમાં બદલાઈ જાય. ભૂતકાળ અનુભવતી પિયાસી બોલે]

એ અજુગતા અનુભવથી હું નર્વસ હતી - આ શું થઈ ગયું મને ! મમ્મા મંદિરે જતી'તી. મનેય જવાની ઇચ્છા થઈ. હું અને ઇન્દુ દર્શન કરવા ગયાં. એણે મને બહાર ફૂટપાથ પર જ રોકી - “તું અહીં જ ઊભી રહે બહાર.” મેં કહ્યું, “હુંય આવું છું” તો ઇન્દુ વઢી, “આવામાં તારાથી ન અવાય.” મેં પૂછ્યું, “કોણે કહ્યું ?” તો એણે મને તોડી પાડી, “ના કહ્યુંને તને !” એ દર્શન કરવા મંદિરમાં ગઈ. હું બહાર ધૂઆપૂઆ પીપળાના ઓટલે ઘાસનાં મૂળિયાં ઊખેડતી બેસી રહી. (ધીરેથી પ્રકાશ વિસ્તરે) અનુ, દરેક દુઃખમાં ધા નાખતાં આપણે ભગવાન પાસે જઈએ છીએ, તો આ પીડામાં કેમ નહીં ! આ પીડાને મેં માંગી નહોતી, એણે જ મને આપી છે, કુદરતના નામે, તો મારામાં એવું તો શું અકુદરતી છે કે દર્શન મારા માટે વર્જ્ય હોય ? મેં પૂછ્યું ઇન્દુને, તો કહે “મેં નહોતું પૂછ્યું મારી માને.” હું અકળાઈ, “શું કામ ?” તો મારું મોઢું તોડી લીધું, “ચૂપ, દોઢાહી ક્યાંની”

અનુશ્રી : આવા તો મા-દીકરી વચ્ચે થાય પ્રશ્નો...

પિયાસી : (નિઃસહાય હાથ પછાડી) પ્રશ્નો ! મને તો એ નથી સમજાતું લોકોને પ્રશ્નોની બીક કેમ લાગે છે, જવાબ આવડતો નથી એટલે કે જવાબ મનગમતો હોતો નથી એટલે ! બસ ફાળમાં પ્રશ્નો જ છેદ ઉરાડી દે છે.

અનુશ્રી : સારું કર્યું તું મંદિરમાં ગઈ નહીં, મમ્માનું માન્યું.

પિયાસી : નહોતું માન્યું. બીજે દિવસે એકલી, છાની હું ગઈ મંદિરમાં.

અનુશ્રી : (આઘાતમાં) શું ?

પિયાસી : તારીયે આંખો ફાટી ગઈ ને ? તુંય ઇન્દુની જેમ...

અનુશ્રી : તે દર્શન કર્યા ?
 પિયાસી : કર્યા, પણ મારા જવાથી નથી ભગવાન અભડાઈ નારાજ થયાં, નથી એના દર્શનથી મારી પીડા ઓછી થઈ. સેનિટરી નેપકિનના જમાનામાં કપડું વાપરતી ઇન્દુએ એવી ને એવી જ રહી છે.

અનુશ્રી : (સંકોચમાં) પિયુ...
 પિયાસી : ગયે રવિવારે તો ઇન્દુએ હદ કરી નાખી, પપ્પાને વાત કરતાં કહે : રિન્કુ પર બળાત્કાર થયો.. હવે એ કોઈના શું કામની રહી ! અનુ, ઇન્દુ એમ બોલી જ કેમ ? સ્ત્રી શું વપરાશની ચીજ છે, કામની જ હોવી જોઈએ, કુલડી જેવી ? સ્ત્રીનું વજૂદ વપરાશ પૂરતું જ મર્યાદિત ! આટલે હદ સુધીની ભર્ત્સના જાતની, સ્ત્રીની ? સ્ત્રીથી !

અનુશ્રી : ઇન્દુબેન આવું બોલ્યાં !
 પિયાસી : ઇન્દુને હેયે જે કિંમત હતી સ્ત્રીની એ જ એના હોઠે આવી. ઇન્દુ આવું સ્વીકારી જ કેમ શકે ? મને આ સ્વીકારની સામે વાંકું પડ્યું છે. આ શબ્દો “પુરુષ”ના છે. સ્ત્રી, હિઝ-માસ્ટર્સ-વોઈસ બની, એનાથી એટલી અંજાયેલી રહે કે પુરુષની જ ભાષા બોલે ? એ કેવી કુંઠા ! જડતા ! શલ્યાપણું !

અનુશ્રી : તું આવી ફેમિનિસ્ટ ક્યારથી થઈ ગઈ ?
 પિયાસી : હું ફેમિનિસ્ટ નહીં, લ્યુમિનિસ્ટ છું, ને માનું છું સ્ત્રી પણ માનવી છે. ચીજ નથી, વપરાશની. સ્ત્રીનું પોતાની તરફ જો આવું વલણ હોય તો એનામાં અસ્મિતા ક્યાંથી જન્મે ? (અનુશ્રી વિચારમાં પડી જોઈ રહે. પિયાસી પડકારતી બોલે) તેં અને અવિનાશે ભાગીને લગ્ન કર્યાં. તારા માટે અવિ સૌ સામે લડ્યો, આજેય લડે છે, પ્રેમ કરે છે, તો એ તારા પ્રેમી-પતિને પૂછજે મારો સવાલ, પછી કહેજે મને, એ પુરુષ-પતિનો જવાબ શું છે ?

અનુશ્રી : (વિશ્વાસથી) અવિ, મને વધુ ચાહશે, એનો જવાબ હું આપું છું તને.
 પિયાસી : એવી તારી ધારણા, ઇચ્છા, અપેક્ષા છે. એનો જવાબ મળે પછી કહેજે.
 અનુશ્રી : (મનદુઃખમાં વસ્તુઓ સમેટતાં) તું તો હદ કરે છે પિયુ...
 પિયાસી : તને ય પ્રશ્ન ગમ્યો નહીંને ! કોઈ સ્ત્રીને ગમ્યો નથી.. ન કાકીને, ન માસીને, ન ફોઈને. પ્રશ્ન સાંભળી બધાં છળી મરે છે. આકાશ અકળાયો. તુંય ક્ષુબ્ધ થઈ ગઈ. ખબર નથી પડતી, મારો પ્રશ્ન ખોટો છે કે પ્રશ્નનો જવાબ કડવો છે. અનુશ્રીને જવાબ ખબર છે, એટલે જ બીકમાં એ કોઢ હોય એમ પ્રશ્નથી ભાગતી ફરે છે.

અનુશ્રી : યુ મીન.
 પિયાસી : (જવા તૈયાર અનુને ચીંધી) જો, તુંયે ભાગી જ રહી છોને... (પ્રકાશ પિયાસી પર સ્પોટ થઈ પડે. એ પ્રેક્ષક તરફ આગળ આવે) અનુ, ભલે મને બધાં તિરસ્કૃત કરે. તક મળશે તો ચોકમાં ઊભાં રહી, આ શહેરની દરેક સ્ત્રીને પૂછીશ – જો તમારા પર બળાત્કાર થાય તો પછી તમારો વર તમારી જોડે કેમ વર્તશે એની કોઈ વખત કલ્પના કરી છે ? કેમ ?

[પ્રકાશ વિસ્તરે. ક્ષોભમાં પર્સ-થેલો ઊંચકી અનુશ્રી બહાર જાય]

અનુશ્રી : યુ હેવ ગોન નટ્સ પિયુ, તારો પ્રશ્ન તને મુબારક. ચાલ જાઉં. બાય.
 પિયાસી : દરવાજા સુધી આવું છું ને ! [બંને જાય. હતાશ, એકલી, મૂંઝાતી પિયાસી ડ્રોઈંગરૂમમાં પાછી ફરે. સ્વગત] અનુ, પણ નારાજ થઈને ગઈ. એક પ્રશ્ન સામે આટલો બધો ઊંહાપોહ ! લોકોને થઈ શું ગયું છે, કે પછી સમર્થિંગ ઇઝ રોંગ વિથ મી ? [રોષમાં પિયાસી અંતર્મુખ થઈ જાય. ઇન્દુ-માધવ પ્રવેશી તાકી રહે. પિયાસીનું ધ્યાન જતાં એ ઊભી થઈ રૂમની બહાર જવા જાય. ઇન્દુ ફફડે.]

ઇન્દુ : ઊભી રહે, બેસ. ક્યાં સુધી તોબરો ચડાવી ફરવાની છે ?
 પિયાસી : (જોયા વગર) પ્લીઝ મોમ, પાછું શરૂ ન કરતી.
 ઇન્દુ : વાંકું શું પડ્યું છે, એ તો ફાટ, તે ખબર પડે ! [પિયાસી ફરી, અપલક તાકી રહે. પછી પ્રતિકારમાં પોતાના રૂમમાં જતી રહે. ઇન્દુ સમસમે] માધવ, આ છોકરીનો દી ફરી ગયો છે કે શું ? (મક્કમતાથી) આ વખતે તો નહીં જ ચલાવી લઉં. [પિયાસીને સંભળાવતી હોય તેમ મોટેથી] તારા ત્રાગાંથી ડરી નહીં જાઉં, જીદે ચડી છે તે. હુંય તારી મા છું. [જવાબ આપવા ધૂંઆપૂઆ. પિયાસી પાછી ફરી ડોકાય. સંઘર્ષનો સોપો પડે. પિયાસી કંપતી તાકી રહે. પછી રહીને અવિવેક ન થઈ જાય એટલે બોલ્યા વગર જતી રહે. ઇન્દુ તાડકું જા પડ ખાડમાં.]

માધવ : આકરી શું થાય છે આમ ? મા-દીકરી સાત દિવસથી મોરચો માંડી બેઠાં છો સામસામે તે શેનો છે, મને પૂછવા તો દે !
 [માધવ પિયાસીના રૂમમાં જાય. ઇન્દુ છળમાં અનુસરે. લાડ કરતો માધવ પિયાસીની બાજુમાં બેસે]

બેટા, ગુસ્સો શેનો છે, મને તો કહે !

પિયાસી : (ક્ષણેક જોઈ રહી) કહીશ તો તમને નહીં ગમે.
 ઇન્દુ : (ધસી આવતાં) તે ક્યારથી અમારા ગમાની ચિંતા કરવા માંડી ? ભણી; હવે ગણ. મોટાનાં માન-મર્યાદા રાખતાં શીખ.

પિયાસી : મર્યાદા રાખવા જ, બોલતી નથી.
 ઇન્દુ : શું ગાંડાની જેમ પૂછે છે બધાંને ? સ્ત્રી થઈને સ્ત્રીઓને આવું પૂછતાં શરમાતી નથી !

માધવ : કેવું ? મને તો કોઈ કહો ! (ઇન્દુ-પિયાસી અકળાતાં માધવને અવગણે)
 ઇન્દુ : રહેવાતું ન હોય તો ઝટ પરણી જાવ – તું ને આકાશ. આવા ભવાડા તો અટકે !
 માધવ : (ઇન્દુનો છળ જોઈ) તું આ શું કરે છે ! શાંતિ રાખ.
 ઇન્દુ : આપણું કેવું નાક કાપ્યું છે આણે, તે ખબર છે તને !

[અચાનક ફોન વાગે. માધવ ઝડપથી ઉપાડે]

માધવ : હેલો ! આકાશ ! તને જ યાદ કરતા'તા.
 પિયાસી : પાપા, એને કહી દો હું ઘરમાં નથી. (માધવ-ઇન્દુ લેવાઈ જાય)
 માધવ : એની જોડેય લડી છો શું ?
 [છળમાં ધસી જઈ પિયાસી માધવ પાસેથી ફોન આંચકી લે, ને શાંતિથી બોલે]

પિયાસી : આકાશ, તને મેં એક સાદો, નિખાલસ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, જેનો જવાબ આપવો તે ટાળ્યો, શું કામ, એ તું જાણે છે, ને હુંય. (રહીને) ધીરે બોલ. ઘાંટા પાડશે તેથી દબાઈ જઈ, હું મારો પ્રશ્ન પાછો નહીં ખેંચી લઉં. હવે, તું મને ત્યારે જ ફોન કરજે જ્યારે તારી પાસે મને આપવા માટે જવાબ હોય. (પિયાસી ફોન પછાડે. બોલવા જતા માધવને રોકતાં) પ્લીઝ પાપા, તમે મને કશું જ ન પૂછતાં.

માધવ : (નરમાશમાં) બેટા, દિલ્હી જશે તો શું આમ સૌ સાથે ઊંચાં મન કરીને ?

ઈન્દુ : (સચિત તાડુકતાં) દિલ્હી, પિયુ દિલ્હી જાય છે ?

માધવ : પ્રમોશનના ઇન્ટરવ્યૂ માટે.

ઈન્દુ : શું પ્રપંચ છે બાપ-દીકરીનો ? તમે મને કોઈ કંઈ કહેતા કેમ નથી ! એટલી અબખે પડી ગઈ છું શું હું તમને !

[રોષમાં વચ્ચે આવતા ફલાવર પોટને ઝાપટ મારતી ઈન્દુ ચાલી જાય]

માધવ : (રોકતાં) ઈન્દુ, સાંભળ ! (માધવ અનુસરે)

પિયાસી : (ગળગળી થઈ) પ્લીઝ મમ્મા...

ઈન્દુ : (બરાડતાં) મરી ગઈ તારી મમ્મા !

[એકલી, લાચાર પિયાસી ભાંગી પડે. પ્રકાશ સંકોચાઈ પિયાસી પર સ્પોટ થઈ પડે. એ વસવસામાં ધીરે પ્રેક્ષક તરફ આગળ આવે]

પિયાસી : મેં અક્કલમૂઠીએ સવાલ પૂછ્યો જ શું કામ ? રેપ થાશે, સ્ત્રી ઉવેખાશે, જીવન ચાલતું રહેશે. કાન-તૂટેલા કપની જેમ રિન્કુ ખાંજરે નંખાઈ ગઈ, તોય જીવે છેને ! અનાયાસે જન્મેલો મારો સવાલ આજે શૂર્પણખા જેવો, દાંતિયાં કરતો મને જ ડારે છે - જાણે સવાલ સૂઝવો ગુનો ન હોય ! જવાબ આપવો પાપ ન હોય ! સમજાતું નથી મેં શું કામ વાપરી મારી બુદ્ધિ ? ડોબી બેસી રહી હોત તો શું ખોટું હતું ? કંઈ ગમ ન પડે એવી ઘેટાં જેવી સ્ત્રી થઈ જીવી હોત તો આજે (પિયાસી ભાંગી પડી બેસી જાય)

બ્લેક-આઉટ

દશ્ય પાંચમું

[બે વાર ડોરબેલ વાગે. સાથે પ્રકાશ વિસ્તરે. પિયાસી પોતાના રૂમમાંથી દરવાજે જાય. અનુશ્રી જોડે પિયાસી પાછી ફરે. બંને પિયાસીના રૂમમાં જઈ બેસે. અનુશ્રીનો ચહેરો ઊતરેલો હોય]

પિયાસી : શું થયું ? મોં ઊતરેલું કેમ છે ?

અનુશ્રી : (ગુનાહિત ભાવે) પિયુ, આઈ એમ સોરી.

પિયાસી : સોરી, ફોર વોટ ?

અનુશ્રી : ગઈ કાલે રાતે ઘણાં ફાંફાં માર્યા પણ હું અવિને તારો સવાલ પૂછવાની હિંમત કરી ન શકી.

પિયાસી : ઇટ્સ ઓકે.

અનુશ્રી : (લાચાર) તું તો જાણે છે, અવિ કેટલો પહેલો છે - ટચી ! મારી સામે કોઈ

હસે તોય જીરવી નથી શકતો. હી ઇવન રિઝન્ટ્સ યુ !

પિયાસી : આઈ નોએ ઇટ.

અનુશ્રી : તારો સવાલ ગમ્યો નહોતો મને. અશ્લીલ લાગ્યો હતો, પણ પિયુ તે પૂછ્યો હતો તેથી થયું એમાં કંઈક તથ્ય તો હશે જ એવી શ્રદ્ધામાં કાલે જમી, ટીવી જોઈ મોડી રાતે બેડરૂમમાં જતાં પૂછવાનો વિચાર કરતી હતી ત્યાં તો આવેશમાં ઊમળકાભેર અવિએ બાથમાં ભરીને મને ચૂંથી નાખી. મને ધ્રાસકો પડ્યો : પૂછીશ પછી અવિ શું આવા જ આવેશમાં, આમ જ મને પ્રેમ કરશે ? (રહીને) જે અવિને હું ઓળખું છું, એ કદાચ, ક્યારેય ! પિયુ, હું એને વળગી રહી. પૂછી ન શકી. અવિ મને ઉવેખશે તો, એ વિચારે કમકમી ગઈ. હું એના સ્પર્શની મહોતાજ હતી. આ ફાળમાં મને તારો સવાલ અને અવિનો જવાબ બંને સમજાઈ ગયા. પિયુ, આઈ એમ સોરી. હું કદાચ રિજેક્શનનો સામનો કરવા તૈયાર નથી. બીક લાગે છે, બધું વેરાઈ, વીખરાઈ જશે !

પિયાસી : અનુ, સવાલ અશ્લીલ નહોતો, જવાબની કલ્પના વરવી છે, જેને સ્વીકારવા, કોઈ તૈયાર નથી. સૌ શાહમૂગિયું સુખ ઝંખે છે. કાઈને ફિનિક્ષની જેમ...

અનુશ્રી : આઈ એમ સોરી.

પિયાસી : ડોન્ટ બી સોરી ફોર મી. બી સોરી ફોર યોર હેલ્પલેસનેસ, ટુ ફેસ ધ ટ્રુથ.

[અનુશ્રી - પિયાસી વચ્ચે સોપો પડી જાય. અનુશ્રી વાત વાળવાનો પ્રયત્ન કરે]

અનુશ્રી : પિયુ, મમ્મા દુઃખી છે, તું દુઃખી છે. પપ્પા-આકાશ સૌ અપસેટ છે. વાય ? વાય ડોન્ટ યુ એક્સેપ્ટ ધ ટ્રુથ ! અંદર અંદર આમ ઊકળ્યા કરવાને બદલે મમ્મા સાથે એક વખત તું સીધી વાત કેમ નથી કરી લેતી ? તારો રોષ શા માટે છે એનો કદાચ એને અંદાજ પણ નહીં હોય !

પિયાસી : મા છે, આટલી મનની વાત ન સમજે ?

અનુશ્રી : મા તો પછી, પહેલાં એ સ્ત્રી છે એના ઉછેર, સંજોગ, સંસ્કારની ઊપજ, વિક્ટિમ.

પિયાસી : ભાણ્યાં-ગાણ્યાંનો અર્થ શો જો ત્રાંશિઓથી છૂટી ન શકીએ ? ખૂટે બાંધી બકરીની જેમ મળેલા વિચારોની લંબાઈમાં ઘૂમ્યા કરવાનું, જન્મો સુધી, ચૂપ, પ્રશ્નોય નહીં પૂછવાના ?

અનુશ્રી : મને તું પૂછે છે, એ તું માને કેમ નથી પૂછતી ?

પિયાસી : કંઈ નહીં વળે, વિવાદ-વિરોધ-વિખવાદ વધ્યા સિવાય.

અનુશ્રી : એવું તું ધારે છે. મમ્માને એક તક તો આપ, તને સમજવાની !

પિયાસી : (ગળે ઊતરતાં) નર્થિંગ રોંગ ઇન ઇટ. દિલ્હીથી આવીને જોઈશ.

અનુશ્રી : વાય, આવ્યા પછી ? વાય નોટ ટુ-ડે, ટુ-નાઈટ, જેથી તું દિલ્હી જાય તો શાંત ચિત્તે ! હળવા હેયે !

પિયાસી : (અંતર્મુખ) કે પછી, કોને ખબર, મોટી હેયાહોળી સાથે.

[અનુશ્રી સધિયારતી પિયાસીને ખભે હાથ મૂકે ને પ્રકાશ વિલાઈ જાય.]

બ્લેક આઉટ

દશ્ય છઠ્ઠું

પ્રકાશ વિસ્તરતાં માધવ માથું ખંજવાળતો બેઠો હોય. ઇન્દુ અકળાતી આંટા મારતી હોય. બંને પિયાસીની રાહ જોઈ રહ્યાં છે.]

- ઇન્દુ : અગિયાર થવા આવ્યા, છે પિયુના આવવાનાં કોઈ ઠેકાણાં ?
 માધવ : હશે કોઈ ટીવીનું રેકોર્ડિંગ.
 ઇન્દુ : ફોન કરતાં શું મોત પડે છે ! (રહીને) એક તો મોડી આવશે, ને પાછી, આઈ એમ નોટ હંગરિ, કહેતી તોબરો ચડાવીને પોતાના રૂમમાં જતી રહેશે. ત્રાસી ગઈ છું એના ત્રાગાથી તો !
 માધવ : એ કરશે જે કરવું હશે તે, નાની નથી હવે.
 ઇન્દુ : આમ જ તે મોઢે ચડાવી છે. એવો તો મેં શું ગુનો કર્યો છે ? (ગળગળા થઈ) દીકરી ઘરમાં હરતીફરતી હોય ને મા જોડે હરફે ય ન બોલે !
 માધવ : તું ક્યાં બોલે છે ? (રહીને) ધીરજ રાખ, ઊંફાણો ઓસરશે તે બોલશે.
 ઇન્દુ : કાલે મોર્નિંગ-ફલાઈટમાં તો દિલ્હી જાય છે, શું બોલશે ધૂળ ! (રહીને) કોને ખબર, આકાશોય ક્યાં સુધી સહન કરશે પિયુના ફેંફરા ? (માધવ નજીક જઈ) બે વાર મળવા આવ્યો, ક્યાં મળી ? આટલો અહમ્ છોકરી માટે સારો કહેવાય ! આખરે એ પુરુષ છે, ફટકશે. પછી ? કઈ માટીની બની છે, કોને ખબર !
 માધવ : (કંટાળી) રાહ જોતાં, બબડવું જરૂરી છે ?
 ઇન્દુ : (અવગણી) ક્યારે પાછી ફરશે દિલ્હીથી એય ફાટતી નથી !
 માધવ : તારાથી એય ખુશ નથી દેખાતી. કંઈક તો થયું હશે તમારી બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે. મારો તો તમે કાંકરો જ કાઢી નાખ્યો છે, તે કુટાવ સામસામે !
 [માધવ જવા જાય ત્યાં ડોરબેલ વાગે. માધવ અટકે.]
 ઇન્દુ : ખોલ તો ! આવી હશે તોબરો.
 માધવ : (જતાં ચેતવે) સવાલો પૂછી પાછો મોરચો ન માંડતી, અત્યારે !
 [માધવ-પિયાસી પ્રવેશે. પિયાસીને નિશ્ચિત જોઈ ઇન્દુને આશ્ચર્ય થાય. સમાધાન કરાવવાના પ્રયાસમાં માધવ પિયાસીને દબાણ કરી બેસાડે.]
 માધવ : કામ... કામ... કામ ! બે મિનિટ બાપ જોડે બેસીને વાત તો કર !
 ઇન્દુ : બાપ જોડે, મા જોડે કેમ નહીં, એણે શું બગાડ્યું છે ?
 પિયાસી : (બેસતાં) હું વાત કરવા તો બેઠી છું, અત્યારે.
 [ઇન્દુ-પિયાસીની વાત શરૂ થતાં, સાયાસ બગાડું ખાઈ, માધવ પિયાસીને ટપલું મારે]
 માધવ : થાક્યો તારી રાહ જોઈને, જાઉં, હવે તમે કરો તમારી ગુફતગો.
 ઇન્દુ : (માધવનો હાથ પકડી) ક્યાં જાય છે તું ? [વાતમાંથી વિખવાદ જાગે તો મધ્યસ્થીની જરૂર પડશેની દહેશતમાં ઇન્દુ માધવને બેસાડે] બેસ.
 પિયાસી : પપ્પાને જવા દે. મારે એમની જોડે નહીં, તારી જોડે વાત કરવી છે. (પિયાસીના શબ્દો માધવને ખટકે. એ મૂંઝાય. ઇન્દુ અકળાય.)
 ઇન્દુ : એ ક્યાં કંઈ તને આડા આવે છે ! બોલ, શું છે ?

[પિયાસી દ્વિધામાં નીચું જોઈ જાય. અચકાય. પછી એકાએક જે થવાનું હોય તે થાય એવી મક્કમતામાં ઊંચું જોઈ, ઊભી થઈ, દૂર જતાં બોલે.]

- પિયાસી : પા...પા... પ્લીઝ, ખોટું ન લગાડતા, પણ વિલ યુ માઈન્ડ લિવિંગ મી એન્ડ ઇન્દુ અલોન ! ('ઇન્દુ' સંબોધન મા-બાપ ચમકીને નોંધે. પછી માધવ ક્ષોભમાં ઊઠવા જાય. પિયાસીનું રુક્ષ વર્તન નોંધી સલામતી માટે ઇન્દુ માધવનો હાથ છોડે નહીં. પકડી રાખે.)
 ઇન્દુ : બાપથી છાનું એવું તે શું તારે મને કહેવું છે ?
 માધવ : (હાથ છોડાવતાં) હું જાઉં..., તું કર વાત. (કજિયાનું મોં કાળું-નો છણકો કરે)
 ઇન્દુ : (માધવને) કહે એને, હવે વાચડાઈ છોડીને સીધી વાત કરે.
 [પિયાસી પીઠ ફેરવી આગળ ચાલી જાય, તેથી એને મા-બાપની રકઝક ન દેખાય]
 પિયાસી : (રહીને) પ...પ્પા... તમે ગયા, પ્લીઝ... !
 ઇન્દુ : હુકમ તો જો કરે છે બાપને ! નહીં જાય. (માધવને) વાતમાં કંઈ નહીં હોય, ઉદ્ધતાઈ સિવાય... (હાથ ખેંચી) બેસી રહો.
 પિયાસી : (પાછા ફરતાં) બેસો, મને વાંધો નથી. (માધવને) પણ બેકાં છો તો વાત પૂરી સાંભળજો, વચ્ચેથી ઊઠી, ભાગી ન જતાં.
 ઇન્દુ : ફાટને હવે !
 [માધવ બોલવા જાય. પિયાસી રોકે. એ હવે પછી ઇન્દુને જ સંબોધે]
 પિયાસી : મમ્મા, આજે હું તને 'ઇન્દુ' કહું તો ચિડાશે નહીંને ! મારા મનની વાત હું તને મા તરીકે કહેવાની હિંમત ન કરી શકી એ વાત ઇન્દુને, સ્ત્રીને કહેવા માગું છું. (રહીને) તને યાદ છે, હું ચાર-પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે હું કહેતી : ઇન્દુ, વારતા કહેને ! તું ઘણી વખત એક વાર્તા કહેતી - અહલ્યાની.
 ઇન્દુ : (અકળાઈ) એનું શું છે અત્યારે ?
 પિયાસી : એ વાર્તા આજે તું ફરીથી કહે. કહે, આજે અહલ્યાની અવદશા માટે જવાબદાર કોણ હતું ? (માધવ-ઇન્દુ એકબીજાં સામે જોઈ રહે.) કહે ઇન્દુ, કોણ હતું જવાબદાર ? (ભાર દઈ) સ્વાર્થી ઇન્દ્રની છેતરપિંડી ? જેનો એ ભોગ બની હતી ? (ક્ષણ રાહ જોઈ) કે પછી સહચર્યના વિશ્વાસને વિચારે પાડતું ગૌતમ-ઋષિનું ભાગેડું સ્વામિત્વ ? (ઇન્દુને બોલતી અટકાવી) કે પછી દાસત્વમાં દોષ અનુભવી, દંડ રૂપે એનો શ્રાપ સ્વીકારતું આત્મપીડક અહલ્યાનું કુંઠિત મન ? કોણ ઇન્દુ, કોણ ? કહે, ને કર આજે વાર્તા પૂરી. (અંતર્મુખ થતાં) ત્યારે મને એ વાર્તા સાંભળવી ગમતી, પાણીનો છંટકાવ, ને અહલ્યા શલ્યા બની જતી, અદ્ભુત ! પણ હું ઉદાસ થઈ જતી. [ઇન્દુ સમભાવમાં પિયાસીની નજીક જાય. પિયાસી મુખોમુખ થાય ઇન્દુ, ગૌતમનો શ્રાપ સાચો પડ્યો, પણ શ્રાપની શક્તિ ગૌતમના શબ્દોમાં નહોતી, અહલ્યાએ કરેલા એ શબ્દોના સ્વીકારમાં હતી. (રહીને) ઇન્દુ, તું જ્યારે બોલી, રિન્કુ... હવે કોઈના શું કામની રહી, એમાં પરંપરાગત પુરુષના વપરાશ પૂરતા દાસત્વના સ્વીકારની ગંધથી હું વિદ્રોહી ઊઠી, નહીંતર તું આમ બોલે જ કેમ, સ્ત્રી થઈને ? તારા આવા જડ વલણમાં મને શલ્યામાં સપડાયેલી

- અહલ્યા અનુભવાઈ. (ગળગળી થતાં) ઇન્દુ, કહે, આપણામાંનું જાતદ્રોહી દાસત્વ એવું તે કેવું સ્ત્રીના અચેતનમાં ઘર કરી ગયું છે કે સ્ત્રી પોતાને પુરુષની ભાષામાં મૂલવે ? આવી કુંદા અહલ્યામાંની શલ્યા નહીં તો બીજું શું ? એ ક્યારે મોક્ષ પામશે ? (માધવને બોલતો રોકી) તારા મોઢે રિન્કુની વાત સાંભળી મને થયું, મારા પર જો આવું વીતે તો ઇન્દુ તું એમ જ કહેને પિયાસી...
- માધવ : (ઊભાં થતાં) બસ... બેટા... બસ !
[આઘાતઉઘાડમાં ઇન્દુ જઈ પિયાસીને ભેટી પડી પસવારે. પિયાસી છૂટી પડે.]
- પિયાસી : ઇન્દુ, આજે હવે તનેય પૂછું છું, તારા પર આવો પ્રસંગ પડે તો શું, માધવને તું કાંઈ કામની ન રહે ? (માધવ ડઘાઈ જાય. હત્બુધ.) માધવ પણ શું કુલડી જેવું વર્તે ?
[એકાએક સોપો પડી જાય. શિયાવિયા, ધૂઆપૂઆ છણકો કરતો માધવ પ્રતિકારમાં બરાડતો રૂમની બહાર ભાગી જાય.]
- માધવ : ગાંડી... આ છોકરી સાવ ગાંડી થઈ ગઈ છે, ઇન્દુ ! ટૂંચો માર એના મોઢે !
[ઇન્દુ સ્તબ્ધ થઈ જાય. નિર્ભાવ પિયાસીને આશ્ચર્ય ન થાય.]
- પિયાસી : (ઇન્દુને ગુસ્સામાં જોઈ) ગુસ્સો આવે છે ને, પણ તું જ કહે, તમારા ત્રીસ વર્ષના પ્રસન્નદામ્પત્યને દેહ-સ્પર્શને ત્રાજવે મૂલવવાનું, તમારા સહચર્યમાં અનુભવેલા સંવેદનોને ત્રાજવે નહીં ? માધવ શું એક પ્રસંગને કારણે વર્ષોના પ્રસન્નદાંપત્યને ભૂલી જાય ? (ઇન્દુ નતમસ્તક બેસી રહે) ઇન્દુ, સવાલોનો સ્વીકાર એ સ્ત્રીનો રામ, સવાલનો પ્રામાણિક જવાબ એ રામ-સ્પર્શ મારે તો મેળવવો જ રહ્યો. આ સ્ત્રી-દેહ લાંછન નથી કે નછૂટકે વેંઢારવો પડે. હું ફક્ત શરીર નથી. (આગળ આવે) આ શરીરમાં ધબકતી સંવેદનાઓની, સહચર્યની અનેક સંભાવનાઓ છું, એને ન હું ભૂલીશ, ન કોઈને ભૂલવા દઈશ, સવાલો પૂછીને !
- ઇન્દુ : (ગુનાહિત ભાવે) બસ, મારી અહલ્યા બસ... (બહાર જતાં) હજી કેટલું સંભળાવશે તારી માને ? (ભાંગી પડી ઇન્દુ ઝડપથી બહાર ચાલી જાય. પિયાસી નોંધે. જુએ નહીં. ને ધીરે ધીરે ફૂટ-લાઈટ તરફ જતાં બોલે)
- પિયાસી : ઇન્દુ, હું માને નથી સંભળાવતી. સ્ત્રીને ઢંઢોળી રહી છું. (રહીને) મારો આ સવાલ સાંભળી, પુરુષને ખોઈ નાખવાના ડરમાં જો દરેક સ્ત્રી અને જવાબ આપશે તો ઉઘાડી પડી જશે એ બીકમાં જો દરેક પુરુષ આમ ભાગતાં ફરશે તો જવાબ કેમ મળશે ? અહલ્યા મોક્ષ કેમ પામશે ? (એકાએક પ્રેક્ષકને) હું તમને પૂછું છું !
[પિયાસી સ્થિર થઈ જાય. એના પર સ્પોટ પડે, ને સાથે જ પડદો ઢળે]

r

લાઠી સ્ટેશન પર

દૈવે શાપી

તેં આલાપી

દય દહયની સ્નેહગીતા કલાપી !

દૂરે, દૂરે

હેયાં ઝૂરે

ક્ષિતિજ હસતી નવ્ય કો આત્મનૂરે.

તે આ ભૂમિ

સ્નેહે ઝૂમી

સદય દગથી આજ મેં ધન્ય ચૂમી.

લાઠી સ્ટેશન, ૧૬-૧૦-૪૮

ઉમાશંકર જોશી

ઉમાશંકર જોશીનું આ કાવ્ય છંદોલયમાં બળવંતરાય ઠાકોરનો અને છંદોવિધાનમાં કાન્તનો એમ આપણા બે સમર્થ કવિઓનો વારસો દીપાવે છે.

ઠાકોરના ‘પોઢો પોપટ’ પછી અભ્યસ્ત મન્દાકાન્તાનું આ ઉત્તમ દષ્ટાન્ત છે. ઠાકોરે ગુજરાતી કવિતામાં પહેલી વાર મન્દાકાન્તાને અભ્યસ્ત કરીને છંદને ઝુલાવ્યો છે :

ઝુલો પોપટ, ઝુલે સૃષ્ટિ, જનની ઝુલવે ચંદ્રિકાપારણામાં,

પોઢો પોપટ, પોઢે સૃષ્ટિ, રજની પુઢવે મંદમંદાનિલોમાં.

મન્દાકાન્તાના પ્રથમ ખંડને, ચાર ગુરુના એકમને, કવિએ બેવડાવ્યો છે. ઠાકોરની ઠરઠમરઠ માત્ર મંદાકાન્તાને અભ્યાસ્ત કરવાથી, છંદને ઝુલાવવાથી અટકતી નથી. પહેલા ખંડકમાં ચોથા ગુરુને સ્થાને કવિ બે લઘુ વર્ણો – ‘પટ’ – યોજીને લયભંગ પણ કરે છે. આ શ્રુતિભંગ અલબત્ત સહેતુક છે. પારણાના એક છેડે જઈને પાછા વળતી વખતની ગતિના આવર્તનમાં આવતા મૃદુ આંચકાને, ગતિભંગને આ લય મૂર્ત કરે છે. જોકે ઠાકોરને પણ પારણાની આ લોલવિલોલ ગતિનો વારસો નરસિંહ પાસેથી જ મળ્યો છે ને ? ‘નીરખ ને ગગનમાં’ નરસિંહ

સચ્ચિદાનંદ આનંદકીડા કરે,

સોનાના પારણામાંહી ઝૂલે.

આ પંક્તિઓમાં ઝુલણાને ઝુલાવે છે – નરસિંહ સિવાય ઝુલણાને બીજું કોણ ઝુલાવે ?

– અને ‘સચ્ચિદાનંદ’ પછી આવતા ‘આનંદ’ શબ્દથી પારણાની પાછા ફરવાની ગતિને આલેખે છે.

ઉમાશંકર ઠાકોરની જેમ જ મન્દાકાન્તાના પ્રથમ ખંડકને બેવડાવે છે :

દેવે શાપી

તે આલાપી

દ્વય દ્વયની સ્નેહગીતા કલાપી !

ઠાકોરના ‘પોઢો પોપટ’ની જેમ પંક્તિની સંકલના કરી હોત તો ૧૭ અક્ષરને બદલે ૨૧ અક્ષરની પંક્તિ થાત :

દેવે શાપી તે આલાપી દ્વય દ્વયની સ્નેહગીતા કલાપી !

પરંતુ પંક્તિઓની સંકલનામાં ઉમાશંકરની નજર સમક્ષ ઠાકોરના અભ્યસ્ત મન્દાકાન્તાનો નહિ પણ કાન્તના ખંડ શિખરિણીનો નમૂનો છે. કાન્તના ‘ઉદ્ગાર’ની પ્રથમ કડી છે :

વસ્યો હૈયે તારે :

રહ્યો એ આધારે :

પ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો !

નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

કાન્તનો આ શ્લોકભંગ રચનાસૌષ્ઠવનો ઉત્તમ નમૂનો છે. શિખરિણીના પહેલા જ અક્ષરમાં કવિ બે પંક્તિઓ સર્જે છે અને બીજી બે પંક્તિઓ શિખરિણીના આવા ચરણમાં યોજે છે. ઉમાશંકર મન્દાકાન્તાના પહેલા ચાર અક્ષરમાં બે પંક્તિઓ રચે છે અને પછી કાન્તની જેમ મન્દાકાન્તાના આખા ચરણને બદલે મન્દાકાન્તાના ઉત્તરાર્ધના તેર અક્ષરમાં એક ચરણ યોજે છે અને ત્રણ જ પંક્તિની કડી રચે છે. ઠાકોરને અનુસરીને નહીં પણ કાન્તને અનુસરીને ઉમાશંકરે શ્લોકબંધને જે રીતે ખંડિત કર્યો છે તે જોતાં આ કાવ્યના છંદને અભ્યાસી મન્દાકાન્તાને બદલે ખંડ મન્દાકાન્તા તરીકે ઓળખાવવાનું વધારે ઉચિત ન ગણાય ? આને મળતું નામકરણ ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ એમના ‘પિંગળદર્શન’માં કર્યું પણ છે અને યોગાનુયોગ એવો છે કે એમણે દષ્ટાંત પણ બળવંતરાય ઠાકોરની પંક્તિઓનું આપ્યું છે :

“પૃથ્વી છંદના ચરણમાં આઠમા અક્ષરે કેટલાક કોમળ યતિ માને છે. આ આઠ અક્ષરવાળા પૂર્વખંડને જો બેવડાવ્યો હોય તો અભ્યસ્ત પૃથ્વી – ખંડપૃથ્વી – છંદ બને.

સ્વીકારી કંઈ નાયતી,

સખી નયન રાયતી,

વિયોગ ન કળાવતી થઈ અલોપ એ ઘોડલી.” (પૃ. ૪૧)

અલબત્ત, ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો આધાર પાઠકસાહેબનું ‘બૃહત્ પિંગલ’ જ છે. કાન્તના ‘ઉદ્ગાર’ કાવ્યના છંદના ખંડશિખરિણી “નામ સંબંધી પણ થોડી ચર્ચા થઈ છે. ...નરસિંહરાવ અભ્યસ્તશિખરિણી અને ખંડશિખરિણી એવો ભેદ કરવા ઇચ્છે છે... જેમાં શિખરિણીનો પૂર્વખંડ બેવડાયો હોય તેને તેઓ અભ્યસ્ત કહેવા ઇચ્છે છે... પણ આવી રીતે વૃત્તનો પૂર્વખંડ બેવડાય, કે ઉત્તરખંડ બેવડાય એમાં નામનો ભેદ કરવા જેવું કશું મહત્ત્વ મને નથી લાગતું. બન્ને ખંડો છે, બન્ને એકબીજાના સાપેક્ષ છે એ દષ્ટિએ

અભ્યસ્તશિખરિણી પણ ખંડશિખરિણીનો એક પ્રકાર જ છે જેને ભિન્ન કરવાની જરૂર નથી. ખંડશિખરિણી એટલે જેમાં અખંડ ચરણને બદલે તેનો યતિખંડ જ એક કે વધારે પંક્તિમાં આવતો હોય એવો છંદ.” (બૃહત્ પિંગલ, પૃ. ૧૭૭-૧૭૮). પાઠકસાહેબની આ દલીલને અનુસરીને પણ ઉમાશંકરના ‘લાઠી સ્ટેશન પર’ના છંદને ખંડમન્દાકાન્તાનું નામાભિધાન આપવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

અન્યાનુપ્રાસો પણ કાન્તના ‘ઉદ્ગાર’ની જેમ જ ઉમાશંકર ‘લાઠી સ્ટેશન પર’માં ત્રણત્રણનાં ઝુમખાંઓમાં યોજે છે. ‘ઉદ્ગાર’માં ‘તારે’, ‘આધારે’, ‘મારે’; ‘મુજને’, ‘તુજને’, ‘રુજને’ અને ‘એવી’, ‘જેવી’, ‘દેવી’ એમ ત્રણ-ત્રણનાં જોડકાંઓમાં છે એમ જ ‘લાઠી સ્ટેશન પર’માં ‘શાપી’, ‘આલાપી’, ‘કલાપી’; ‘દૂરે’, ‘ઝૂરે’, ‘નૂરે’ અને ‘ભૂમિ’, ‘ઝૂમી’, ‘ચૂમી’ એમ ત્રણ-ત્રણનાં ઝુમખાંઓમાં અન્યાનુપ્રાસો છે.

ઉમાશંકરની નજર સમક્ષ ‘ઉદ્ગાર’નો નમૂનો હશે ખરો ? આમ હોવાનો સંભવ તો પૂરેપૂરો લાગે છે. કાન્તે ‘ઉદ્ગાર’માં અન્યાનુપ્રાસો જ નહીં આંતરપ્રાસો પણ યોજ્યા છે.

પ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો

નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો

.....

હરે, દષ્ટિ, વહાલી ! સદય મૃદુ તારી જ રુજને.

ઉમાશંકર પણ ત્રણે કડીઓમાં વધારે ચુસ્ત રીતે આંતરપ્રાસો યોજે છે :

દ્વય દ્વયની સ્નેહગીતા કલાપી !

... ..

ક્ષિતિજ હસતી નવ્ય કો આત્મનૂરે.

... ..

સદય દગથી આજ મેં ધન્ય ચૂમી.

હજી થોડી પણ શંકા હોય તો ‘સદય’ શબ્દથી એ નિર્મૂળ થાય છે.

કાન્ત : **હરે, દષ્ટિ, વહાલી ! સદય મૃદુ તારી જ રુજને**

ઉમાશંકર : **સદય દગથી આજ મેં ધન્ય ચૂમી.**

કાન્તની સદય દષ્ટિ ઉમાશંકરમાં સદય દગ બને છે.

પાઠકસાહેબે ‘ઉદ્ગાર’ની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. “કોઈ સૌભાગ્યવતી લલનાને દ્વયે લટકતા પારદર્શક હીરા જેવું એ કાવ્ય છે. હીરાને હાથમાં લઈ આપણે ફેરવીને બધી બાજુ જોઈએ અને બધી બાજુ સુંદર પાસા પડેલા હોય, એક દીરાવા પણ ક્યાંઈ વધુ ઓછું ન હોય, તેવું એ કાવ્ય પણ, તેના ખંડોમાં, ખંડોના પ્રાસોમાં, તેની પંક્તિઓમાં, ચરણોની સંખ્યામાં, તેના ધ્વનિમાં અનવદ્ય છે.” (રા. વિ. પાઠક ગ્રંથાવલી-૬, પૃ. ૧૬૮).

કાન્તમાં શબ્દ અને અર્થનું સંપૂર્ણ સાયુજ્ય છે, ભાવસમૃદ્ધિ અને સવિશેષ તો ભાવસાતત્ય છે. પ્રથમ કડીમાં પ્રિયાના પ્રેમમાં રમમાણ રહેતાં બહારની દુનિયા સામે સ્નેહસંબંધ સ્થાપાયો નહીં અને હવે એવો સંબંધ સ્થાપવાનો “સમય રસભીનો” રહ્યો નહીં

એનો સહેજ ખેદ વ્યક્ત થાય છે. ત્યાં તો તરત જ બીજી કડીમાં કવિ એ ખેદને નકારે છે :

“નહિ તદ્દપિ ઉદ્દેગ મુજને.”

ત્રીજી કડીની છેલ્લી પંક્તિમાં વળી જગત પ્રત્યે નજર તો નાખે છે પણ શું આહ્વાદક પ્રિયતમની લાપરવાહી છે -

“પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ ભણી !”

ઉમાશંકરના ‘લાઠી સ્ટેશન પર’ કાવ્યની પ્રથમ કડી માટે ‘ઉદ્ગાર’ માટે પાઠકસાહેબે જેવો ઉમળકો બતાવ્યો છે તેવો જરૂર દર્શાવી શકાય. દુર્ભાગ્યે બીજી-ત્રીજી કડીમાં એવું કાવ્યત્વ વિલસતું નથી. આ બન્ને કડીના અન્યાનુપ્રાસો પણ મનોરમ અને હૃદયંગમ નથી.

દૂરેદૂરે

હેયાં ઝૂરે

ક્ષિતિજ હસતી નવ્ય કો આત્મનૂરે.

બીજી કડીની ત્રીજી પંક્તિનો ‘આત્મનૂરે’ તો ‘દૂરે’ અને ‘ઝૂરે’ સાથે પ્રાસ સાધવા જ ખેંચી તાણ્યો હોય એવો દૂરાકૃષ્ટ લાગે છે. કાન્તના અનુપમસુંદર અને અતિપ્રશંસિત કાવ્યની પણ બીજી કડીની ત્રીજી પંક્તિનો પ્રાસ કઠે તેવો છે. ‘મુજને’ અને ‘તુજને’ સાથે ‘રુજને’નો પ્રાસ અતિસંસ્કૃત પ્રયોગ છે. રુજ એટલે પીડા, દર્દ એવો અર્થ કેટલા ગુજરાતી વાચકોને પરિચિત હશે ? સુન્દરમ્, રામનારાયણ પાઠક, ભૃગુરાય અંજારિયા અને જયંત કોઠારી સૌએ ‘ઉદ્ગાર’ની ઉત્કટ પ્રશંસા કરી છે પણ તેમાંના કોઈએ ‘રુજને’ના અન્યાનુપ્રાસની મર્યાદા દર્શાવી નથી. કાન્તનું કાવ્ય છે માટે ?

આ સંદર્ભમાં રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની લોકપ્રિય રચના Stopping by Woods on Snowy Eveningના અનુવાદ અને આસ્વાદમાં ઉમાશંકરનું એક વિધાન નોંધવા જેવું છે : “કવિ જેમ્સ રાઈટે આ કૃતિની પ્રાસસંકલના અંગે ધ્યાન ખેંચી એક સારા મુદ્દાને ઉઠાવ આપ્યો છે. ચારે કડીઓ ફારસી રુબાઈની પ્રાસરચનાવાળી છે અને સાથે સાથે ફ્રોસ્ટ પહેલી કડીના શબ્દનો પછીની કડીમાં પ્રાસ આગળ ચલાવી મહાકવિ દાન્તેની ત્રિપ્રાસસાંકળી (તર્જા રીમા) યોજે છે... વિવેચકનું કહેવું છે કે ખય્યામ (બલકે ફિટ્ઝરાલ્ડ)ની રુબાઈની શોકમયતા અને દાન્તેની ફિલસૂફીમયતા બંનેનો ભેગો વળોટ ફ્રોસ્ટની કૃતિમાં મળે છે.” (કાવ્યાયન, પૃ. ૩૮)

‘લાઠી સ્ટેશન પર’ કાવ્યના સર્જન વખતે ઉમાશંકર જેવા વિચક્ષણ અને બુદ્ધિમંત કવિના મનમાં ઊંડે ઊંડે પણ એવો ખ્યાલ નહિ હોય કે ભવિષ્યમાં એમની કૃતિમાં પણ કોઈ સહૃદય બ.ક.ઠા.ની અર્થઘનતા અને કાન્તની કમનીયતા જોવા પ્રેરાશે ? ‘લાઠી સ્ટેશન પર’નું ઉમાશંકરનું છંદોવિધાન અને પ્રથમ કડીમાં કલાપીના સમગ્ર જીવન અને કવનનું સંક્ષિપ્ત સઘન આલેખન સાચે જ ઠાકોરશાઈ અને કાન્તોપમ છે.

r

વિવેચન

ટૂંકીવાર્તામાં સ્થળ

સુમન શાહ

ટૂંકીવાર્તામાં એકમેવ અસર જન્માવનારી વસ્તુ તે તેમાં મુકાયેલી ઘટના છે. વ્યક્તિ અને સમય ઉપરાન્તનું એનું ત્રીજું પરિમાણ સ્થળ છે. આ સ્થળ તે શું ? એક રીતે તો શબ્દસંયોજના પોતે જ સ્થળ. કૃતિ પોતે. કેમકે પ્રત્યેક શબ્દ, શબ્દનો પ્રત્યેક વર્ણ જેમ સમયનો એકમ છે તેમ, સાથોસાથ, અવકાશનો પણ છે. સમયમાંથી પ્રગટીને શબ્દ અવકાશમાં ટકે છે વળી અવકાશમાંથી પ્રગટીને સમયમાં વહે છે. વાર્તાના તાંતણા જોડે, કહો કે એના માળખા જોડે બંધાયેલો રહીને સર્જક જેમ વિષયવસ્તુમાં અવગાહન કરે છે એમ આપણે ભાવકો કલાકૃતિ જોડે બંધાયેલા રહીને ઉડ્ડયન કરીએ છીએ. એનું અવગાહન કશાક જીવનમર્મ અર્થે હોય છે તો આપણું ઉડ્ડયન એ મર્મના વ્યંજનાવિસ્તાર અર્થે.

શબ્દસંયોજનાને પોતાને જ સ્થળ કહીએ, તો થઈ થોડી અઘરી છતાં વિચારીને સમજવાપાત્ર વાત. બાકી સીધું સમજાય એવું ઘટનાસ્થળ તો ઘર ગામ કે શહેર હોય છે : ઘરનો ખૂણો કે ઓરડો, પરસાળ કે મેડી. ગામની સીમ, ફળિયું કે ખળું. શહેરની બસ કે બસસ્ટેન્ડ, રેસ્ટોરાં કે યુનિવર્સિટી. ટૂંકીવાર્તામાં આ સ્થળવિશેષનું નિરૂપણ કેવુંક અને કેટલુંક હોઈ શકે ? સ્થળ એની એકમેવ અસરમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવતું હોય છે. સ્થળનાં વીગતોમાં થતાં નિરૂપણો એકમેવ અસર પ્રગટાવવામાં મદદ જરૂર કરે પણ એ નિરૂપણો જો વિવેકહીન હોય તો અસરને ડુબાડીને રહે. સ્થળનિરૂપણ ટૂંકીવાર્તામાં વહાણના નીરમ જેવું હોવું ઘટે છે - બેલાસ્ટનું કામ આપનારું. વાર્તાને સરખી રીતભાતમાં વહેતી રાખનારું.

સ્થળ બે પ્રકારનાં હોઈ શકે : સામાન્ય અને વિશિષ્ટ. રસ્તો, સામાન્ય. પણ સાંકડી શેરી, વિશિષ્ટ. નદી, સામાન્ય. પણ સાબરમતી, વિશિષ્ટ. સાબરમતી સામાન્ય, પણ અમદાવાદમાંથી વહેતી વિશિષ્ટ. નહેરુ બ્રિજ નીચેની એથી યે વિશિષ્ટ. એક ઉભડક દંધાન્ત લેખે અહીં સિનેમેટોગ્રાફીને યાદ કરી શકાય. સામાન્ય અને વિશિષ્ટને, કામચલાઉ ધોરણે, એના લોન્ગ-શોટ અને ક્લોઝ-અપ જેવા તરીકાઓ જોડી સરખાવી જોવાય. સ્થળ ફલક છે : બધું ત્યાં ઘટે, સંભવે. ટૂંકીવાર્તાનું પોતાનું ફલક નાનું છે તેથી તેમાં સ્થળ સ્વરૂપે આવતું ફલક નાનું - સંકીર્ણ - હોવું ઘટે છે. આ પરત્વે કેટલીક બાબતો ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે :

સ્થળ સ્વરૂપે આવનારા ફલકનું નિરૂપણ સૂચક શબ્દોમાં થઈ જવું જોઈએ, વિસ્તારથી નહીં. ટૂંકીવાર્તામાં સ્થળ એટલે ઘટનાની સર્વાંગ ભૂગોળ નહીં પણ તેના ઇશારા. જોકે ચોક્કસ ઇશારા. કોઈ ગામ-પરસ્ત લેખક અનુ-આધુનિકમાં ખપવા ખોરડું કોઢ નેળ સીમ ખેતર કે વગડો નિરાંતવે નિરૂપ્યા કરે તે ટૂંકીવાર્તાને પાલવે નહીં. એ પાછો એમાં પોતાને સુપરિચિત પણ બીજાને સાવ અપરિચિત વીગતોનો ડોળ ઘાલે એટલે મુશ્કેલી વધે. આ બાબતે પન્નાલાલ પટેલ શાણા હતા. એવી વીગતોના સમજાય તેવા પર્યાય આપી દેતા. કેટલાક શહેર-પરસ્ત

વળી આધુનિકમાં ખપવા ચાહતા વાર્તાકારો પોળ સોસાયટી ટ્રાફિક-આઇલેન્ડ ગાર્ડન કારખાનું કે વેશ્યાવાડો ટેસથી બહેલાવીને બતાવ્યા કરે તે પણ ટૂંકીવાર્તાને પોસાય નહીં. એમાં કોઈ કોઈ તો, શહેરીજનોને સાવ પરિચિત વીગતોના ગોટા વાળતા હોય છે – કેમકે પોતે જ એથી અલ્પપરિચિત હોય છે. (પ્રતીક કલ્પન અસ્તિત્વ એકલતા શૂન્ય વગેરેની કશી મૂળભૂત સમજ ન હોય ત્યારે પણ આવું જ થાય છે.)

સ્થળ સૂચવી દેતા ઇશારા વિશિષ્ટ અને ચોક્કસ હોય એ જરૂરી છે છતાં લેખકે એમાં પુરાઈ જવાનું નથી. સ્થળ ઘટનાકેન્દ્ર છે એ સાચું પણ એમાંથી રચનાનું આકલન કરનારી ત્રિજ્યાઓ પ્રગટવી ઘટે. એનો અર્થ એ કે વિશિષ્ટને નિર્વિશિષ્ટ પણ કરવું રહે – વિશિષ્ટ હોવા છતાં એ એવું ને એવું ન રહે. કશા સામાન્યમાં ભળી જાય. સ્થળવિશિષ્ટ, સ્થળસામાન્યનો ભાગ-સંવિભાગ બની રહે. સ્થળ ધારો કે કોઈ બિલ્ડિંગના તેરમા માળનો લિવિન્ગ રૂમ છે તે બિલ્ડિંગની સામે અરબી સમુદ્ર છે. આટલી વિશિષ્ટ વાત વાચકની કલ્પનાને જગાડે છે : આવા સ્થળે જીવતાં પાત્રોની જીવનશૈલી, તેમનો સામાજિક દરજ્જો વગેરે એ આપોઆપ વિચારી લે છે. લેખક કહે કે ન કહે છતાં વાચક સમજી લે છે કે ઘટના અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલા મુમ્બઈ નામના, કે અન્ય નામના, શહેરમાં બની રહી છે – વિશિષ્ટ, સામાન્યના સમ્પુટમાં છે. સુરેશ જોષીની ‘પ્રથમ મનોયત્ન’ વાર્તામાં નાયકની પથારી, તેનો લખવાનો ઓરડો, જે શહેરમાં છે તે શહેર ‘થોડે દૂર’ છે. એનો નવલકથાકાર નાયક ઉમેરે છે કે એ શહેર ‘પોતાના ઘાને જીભથી ચાટતાં બેઠેલાં પશુની જેમ બેઠું હતું.’ આટલી અમસ્તી ઉપમાથી ચમત્કૃતિ થઈ. સૂચવાયું કે વિશિષ્ટ આવા નિર્વિશિષ્ટમાં ગુપિત છે. ઉપમાથી નગરજીવનકેન્દ્રી સામ્રાટ સભ્યતાની દયાપાત્ર કરુણ અવસ્થા સૂચવાઈ. એ નાયકની તેમજ લેખકની વર્તમાન-પ્રસ્તુત અભિમુખતા છે. ખાસ તો એ, રચનાસમગ્રની જાત-ભાતનો ઇશારો આપી દેનારી ધ્યાનપાત્ર રેખા છે.

આ દષ્ટિબિન્દુને ધોરણ બનાવીને રાવજી પટેલની ‘સગી’ વાર્તામાંના સેનેટોરિયમને, કિશોર જાદવની ‘મદદનીશ’માંની કમ્પનીને તપાસી શકાય : પહાડોને નાથીને ઊંચાઈએ વસેલાં શહેરોને એકબીજાં સાથે સાંકળી લેનારી રેલવે લાઇન નાખનારી એ કમ્પની છે. નાયક એમાં કામ કરે છે. અસામાન્ય એવું એ આખું સ્થળ નાયકની સામાન્ય છતાં લાક્ષણિક ભાવાત્મક કટોકટીનું ઉપકારક વાહન બની રહે છે.

આવી અનેક રચનાઓ યાદ આવે છે – જેમાં સ્થળવિશેષ સર્વથા ઉપકારક નીવડ્યાં હોય, વાર્તાનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયાં હોય : જયંતી દલાલની ‘આભલાનો ટુકડો’માં રમણ-દક્ષા સંવેદનશીલ યુગલ છે. પોળના સસ્તા ભાડાના મકાનના ત્રીજા માળની બે ઓરડીમાં વસવાનું પસંદ કરે છે, કેમકે ત્યાંથી દક્ષાને ચાર આંગળનું આકાશ જોવા મળવાનું હતું. સામાન્ય પડછે વિશિષ્ટ, સામાન્ય પરિવેશ વચ્ચે વિશિષ્ટ અભિલાષ. આખું સ્થળ દમ્પતીના અનોખા ભાવજગતને ઝીલે છે, વળી લેખકના સર્જક-આશયનું સમીચીન ઉપકરણ પુરવાર થાય છે. ભગવતીકુમાર શર્માની ‘શંકા’ વાર્તામાં દીકરા અજયને અમદાવાદ મળવા સૂરતથી ડબલ એક્સપ્રેસ બસમાં ચડી ગયેલા ઓચ્છવલાલની એ બસ એસ.ટી.ની નથી રહેતી, વાર્તાની બની જાય છે. ઓચ્છવલાલ ઘેરથી નીકળતાં પહેલાં લઘુશંકાએ જઈ આવવાનું ભૂલી ગયેલા છે. બસ-પ્રવાસ દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર વધતું જતું એમનું એ શારીરિક

દબાણ એમના મનોમયનો જ જાણે કે અવિષ્કાર છે – એમને શંકા છે કે દીકરા આગળ માનાં લખ્મણ કહેવા જતાં થશે શું... લઘુશંકા અને શંકાની એવી સહોપસ્થિતિ બસ સિવાયના કોઈ સ્થળે આટલી સમુપકારક ન નીવડી હોત. રઘુવીર ચૌધરીની ‘ઉડ ગયે ફૂલવા રહ ગઈ બાસ’ના નાયકની ઓફિસ-કેબિન આવી જ ફન્ક્શનલ છે, એટલે કે, લેખકના સર્જનવ્યાપારને ઝીલનારી. નાયક અને વિજયા વચ્ચેના સમ્બન્ધને અરધીપરધી પ્રતીતિવાળો અલપઝલપ પ્રેમ ગણવો હોય તો ગણી શકાય – જેનો પાછો બંને છેડેથી એકરાર પણ નથી થયો. એ અનભિવ્યક્તિની આજે અભિવ્યક્તિ થવાની છે. પ્રેમને અરૂપ માની બેઠેલાને આજે પ્રેમનાં રૂપ અને રૂપાવલિની પ્રતીતિ મળવાની હતી. લાગે છે કે મળવા આવેલી વિજયાનું મન પણ એવી જ મધુરસંકુલ અમૂઝણમાં હશે. બંનેના એ મિલનને, ખાસ તો આખી એ ભાવશબલ પ્રક્રિયાને એ કેબિન ધારણ કરે છે. સામાન્ય ઓફિસ-કેબિનોમાં કાં તો તોરતુમાખીવાળા લુખ્ખા સાહેબો હોય છે, કાં તો લમ્પટ. આ, પ્રેમી હતો. અને રચનાને તેથી, કેબિનનું નિર્વિશિષ્ટ પરિમાણ સાંપડ્યું...

બને છે વધારે સારું જ્યારે વાર્તામાં આમ વિશિષ્ટ અને નિર્વિશિષ્ટના, અસામાન્ય અને સામાન્યના વારાફેરા ચાલતા હોય, રૂપાન્તર ચાલતાં હોય. એક, બીજું બનવા તરફ ઓગળતું હોય ને બીજું, એક બનવા તરફ ઊઘલતું હોય. બંનેની એક ન દેખાતી છતાં અનુભવાતી લીલા. આ મુદ્દા માટે મને હાલ મારી ‘ધજા’ વાર્તા સૂઝે છે. (એ સૂઝને નભાવી લેવી રહેશે કેમકે આ ક્ષણે એ મને સુયોગ્ય દષ્ટાન્ત લાગ્યું છે) :

વાર્તામાં સુન્દરલાલ સામેના ડુંગરાની ટોચે પોતાના નામની ધજા ફરકાવવા જઈ રહ્યો છે. એ ડુંગરો આમ તો સામાન્ય છે છતાં વિશિષ્ટ પણ છે. કેમકે જેમ સુન્દરલાલ ચાલી રહ્યો છે એમ ડુંગરો પણ ચાલી રહ્યો છે. એ ડુંગરો ચાલતા ડુંગરાની જાતનો છે. સુન્દરલાલ જે રસ્તે ચાલી રહ્યો છે તે રસ્તો પણ, આમ તો ગામડાગામનો સામાન્ય રસ્તો છે. પણ સાંજ પડતાં, રાત ઊતરતાં, એ જ રસ્તો બદલાવા માંડે છે. એની બંને બાજુઓ અન્ધારી-લીલી ઝાડીમાં એકાકાર થવા લાગે છે. પછી એ જ રસ્તો રેલા જેવો, દોડવા જેટલો જ દેખાતો થાય છે કેમકે એની બંને બાજુઓએ ઊખડીને અંદરની તરફ વળવાનું ચાલુ કર્યું હોય છે. આગળ પર એ જ રસ્તો કાળોતરી નેળમાં ફેરવાઈ જાય છે. વગેરે.

ભૌતિક અને સ્થૂળ રસ્તાનું – એવા સામાન્યનું – આવું ચૈતસિક અને સૂક્ષ્મ રૂપાન્તર વાર્તાકારના સર્જન-હેતુ અર્થે જરૂરી હતું. હકીકતે એ, સુન્દરલાલની અન્તર-યાત્રા અર્થે હતું. સુજ્ઞ વાચકને એ તરત સમજાઈ જાય છે. (નથી સમજાતું નથી સમજાતું પોકારવાનું પણ આવી સર્જનાત્મક – અને તેથી ધ્યાનપાત્ર – જગ્યાઓ અંગે સંભવતું હોય છે.) નાયકની યાત્રા સંભવિત મૃત્યુમાં પર્યવસાન પામે છે : એ ખીણમાં ઢસળી પડી જાય છે – બને કે એનું મૃત્યુ થયું હોય. સુન્દરલાલ નાયક છે પણ એની એ યાત્રા-વાર્તા કહેનારો જે કથક છે તે પોતાના ઘરમાં છે, બારીવાળા ઓરડામાં છે. બારી કે જ્યાંથી ડુંગરો દેખાતો હોય છે. વાચકને બે સંજ્ઞાન લાઘી છે : સુન્દરલાલનો ડુંગરો ને કથકનો ડુંગરો. એ અસમંજસમાં પડી જાય છે : સુન્દરલાલની ધજા-યાત્રા તેની અન્તર-યાત્રા કે કથકની અન્તર-યાત્રા તે સુન્દરલાલની ધજા-યાત્રા...? બંનેને સરખાવતો સરખાવતો એ બંનેના એક એવા સન્નિધીકરણને પામે છે જે એને વાર્તાની વ્યંજનાની દિશામાં દોરી જાય છે – બને કે એ

દિશામાં એને પોતાને થાય કે પોતે સુંદરલાલ છે... ! છેલ્લે તો એ ડુંગરાની સર્વસામાન્ય પ્રતીકાત્મકતામાં આ રચનાના પોતાને લાઘવા સંકેતને ઉમેરી લઈને પ્રસન્ન થવાનો...

કલા માત્રને સામગ્રીના રૂપાન્તર વિના ચાલે જ નહીં, ટૂંકીવાર્તાને તો નહીં જ નહીં. સ્થળનાં ય એણે અવનવીન સ્વરૂપો સાધવાં રહે છે કેમકે એ મોજણીકામદાર થોડો છે ! રૂપાન્તર પામીને સ્થળ એક તરફથી, રચનાનું અંગ બને છે પરંતુ બીજી તરફથી, માનવઅનુભવનું અકાટ્ય પરિમાણ બની રહે છે. જીવન સ્થળમાં પ્રગટે છે. અસ્તિત્વ સ્થળને વિશે ગૂંચવાતું હોય છે. ક્યારેક ઘર ગુફા જેવું, ક્યારેક દર જેવું, તો ક્યારેક કરોળિયાના જાળા જેવું એટલે જ લાગે છે. માનવજાત આરણ્યક સંસ્કૃતિમાંથી ગ્રામસંસ્કૃતિમાં થઈને નગર-મહાનગર સંસ્કૃતિમાં પહોંચી ચૂકી છે. આખા સંસારમાં એ પરિવર્તન-દોર ચાલુ છે. આશ્રમ જનપદ નગર કે મહાનગર – દરેકને વિશેનું જીવન-સંવેદન જુદું છે. પર્ણકુટીર ઝૂંપડું ખોરડું નળિયાં-પતરાંવાળું પાકું મકાન ચાર માળનું મેડીદાર મકાન ફ્લેટ હાઈરાઈઝમાં ફ્લેટ રોહાઉસ પેન્ટહાઉસ બંગલો – દરેકની નિવાસાનુભૂતિ જુદી છે. કથાસાહિત્યમાં એ જુદાંજુદાં સંવેદનો સામગ્રી છે. નવલકથામાં કે ટૂંકીવાર્તામાં એ નિવાસાનુભૂતિઓ સામગ્રી છે. ટૂંકમાં એમ કહેવાય કે કથા લખનારે જિવાતા કે જિવાઈ ચૂકેલા સ્થળનો પરચો આપવાનો હોય છે. પરિચિત વીગતોનાં દસ્તાવેજી વર્ણનો એવો પરચો ન આપી શકે એ સમજાય એવું છે. ટૂંકીવાર્તામાં વર્ણન માટે જગ્યા જ સાંકડી છે છતાં પરચો તો પ્રગટાવવો છે – એ કામ પથ્થરમાંથી પાણી કાઢવા જેટલું કઠિન છે.

કેમેરા નહોતો શોધાયો ત્યાંલગી કથાસાહિત્યમાં સ્થળવિશેષનાં વીગતપ્રચુર વર્ણનો થતાં હતાં. વર્ણન, કલા કહેવાતી. વાત વાજબી પણ હતી. પરંતુ આજે એવી ફોટોગ્રાફિક રીયાલિટી પીરસવી તે મજૂરી ગણાય. લેખક અબુધમાં કે પછાતમાં ખપે. અરે, હવે તો કેમેરા પણ કલાનું ઉપકરણ ગણાય છે ! સમજવાનું એટલું છે કે સર્જકદષ્ટિએ થનારી પસંદગી સિવાયનું ચીતરામણ ઠાલું છે. સમયવ્યય છે.

ઘરતીકમ્પ થયો હોય, હત્યાકાણ્ડ થયો હોય, ત્યારે માનવીય અનુકમ્પાની ભારે જરૂર પડતી હોય છે. એ જગવવી તે સાહિત્યકારનું કર્તવ્ય પણ છે. પરંતુ એ એણે આપણને ભાવે/ફાવે એવી રીતે કરવું જરૂરી થોડું છે ? એવો તકાજો કરતી વખતે આપણે બે ભૂલ કરીએ છીએ : એક તો એમ કે એ દુર્ઘટનાઓએ પ્રગટાવેલી દારુણ પરિસ્થિતિ એને અડી-નડી નથી. એ કોરોમોરો, અ-ક્ષત રહી ગયો છે. બીજી ભૂલ એ કે આપણે આપીએ છીએ એવા પ્રતિભાવ, એવી પ્રતિક્રિયાઓ એણે તુર્તોતુરત આપી દેવાં જોઈએ. સર્જકને આપણે આપણા માપે વેતરી લઈએ છીએ. એટલે પછી એને વઢવા-ધમકાવવાનું ય આપણને સૂતરું પડી જાય છે. દેશ-પ્રદેશ કે ગામ વીસરાયાં હોય, સમાજસંલગ્ન પ્રશ્નોનો સળગતો વર્તમાન ઝિલાતો ન હોય, વગેરે ફરિયાદમાં વજૂદ છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે સપાટી પર જે કંઈ મળી આવે, લેખકનજરે જે કંઈ ઝપટાઈ આવે, તેની વાર્તાઓ લખવા માંડવી. સર્જક-ઉત્તર અ-પ્રત્યક્ષ, વળી ઘણો ઊંડો હોય છે.

બહિર જગતને વિશેની અભિમુખતા સમ્પ્રજ્ઞતા કે પ્રતિબદ્ધતાનો આ મામલો લાગે છે એટલો સહેલો નથી. જીવન અને કલાનું સામંજસ્ય રચવું હંસીખેલ નથી. એ ઊંડી નિસબત માગી લે છે – જે સામયિક પિપૂડાં વગાડનારા બધા પાસે નથી હોતી. નિસબતવાળાને

કોઈએ કહેવું નથી પડતું. કેમકે એને સુપેરે જાણ હોય છે કે આખું તરખડ વિવેકપૂર્વકની સર્જક-પસંદગીથી સધાતું હોય છે. ટૂંકીવાર્તામાં એ સાધના, એ સાહિત્યપ્રકારની પ્રકૃતિને કારણે, વધારે અઘરી હોય છે.

જીવનનું રૂપાન્તર સાધીને કલા આપણને જીવન સાથે નવેસરથી જોડે છે. વ્યક્તિઓને, સમાજ કે રાષ્ટ્રને, સ્થળસમયના તકાદાઓને, જીવનપ્રશ્નોને આપણે જુદી જ રીતે જોતા અને મૂલવતા થઈએ છીએ. આપણામાં એક જાતની રમણીય છતાં દક્ષ અને નિશિત એવી નિરીક્ષણશક્તિ વિકસે છે. માણસ હોવાથી આપણા પ્રશ્નોને આપણે જાણતા હોઈએ છીએ. એટલે તરત ખબર પડે છે કે અહીંથી, એની કલા શરૂ થઈ. તથ્યોની નીચે છુપાયેલા સત્યને લોકો નથી ઓળખતા એમ નહીં. એટલું જ નહીં, બધું અનુભવી શકતો માણસ એમ પણ અનુભવે છે કે પોતામાં કલાની અસર, અહીંથી શરૂ થઈ. એને એટલી જ ખબર નથી હોતી કે એ અસર, જેની સાહિત્યવિદો વારંવાર જિકર કરે છે તે કલાસત્યના પ્રતાપે છે... કલા આપણામાં એવું બળ પ્રગટાવે છે જે પ્રગટે છે એટલું જ ઉત્તરોત્તર વધે પણ છે : વધુ ને વધુ સંકુલ જીવનકમોને એટલે તો આપણે ઓળખી શક્યા છીએ. કલાની એ વશેકાઈનો આ મુદ્દો વિષયાન્તર કરાવનારો છે, માટે બસ. અહીં ઉપયોગી સાર એટલો જ ઉમેરું કે ‘કરણધેલો’ના બાગલાણના કિલ્લાના વર્ણનને મને-ક-મને ઉકેલી જનારો વાયક કાફકાની ‘ધ કાસલ’માંના કિલ્લાને પૂરી ચેતનાથી અનુભવતો થઈ જશે. જાડુંપાડું સ્થળવર્ણન અને લલિતસૂક્ષ્મ સ્થળવર્ણન – બંનેને ઓળખી શકશે. ભેદને જાણવા-માણવાની એનામાં ક્ષમતા પ્રગટી હશે. જ્યાંજ્યાં એની નજર પડશે ત્યાંત્યાં એને ઉત્તરો નહીં જડે પણ પ્રશ્નોની જટિલતામાં આગળ ધપવાપણું ભળાશે. કલા માનવીય તિતિક્ષાને ધાર કાઢનારો પદાર્થ છે. મજાની વાત તો એ છે કે જ્યન્ત ખત્રીની ‘ધાડ’ને માણનારો વાયક, જ્યારે વીનેશ અન્તાણી ‘તરસના કૂવામાં’ જે ‘પ્રતિબિમ્બ’ પ્રગટાવે છે તેને ખાસ્સા આરામથી ગ્રહી શકે છે. ઊંડે જેને જોવું નથી, જવું નથી, તેવાઓનું તો શું કરીએ ? બાકી, ‘શંકા’માંની ભગવતીભાઈની એ બસ અને સુરેશ જોષીની ‘અગતિગમન’ વાર્તામાંની બસ – બંને પોતપોતાની રીતે કલાકાર્યસાધક છે. શાણો ભાવક બંનેને આવકાર્ય અને ધ્યાનપાત્ર લેખે છે.

આપણે ઇન્ટરનેટના જમાનામાં જીવીએ છીએ. હું છું અને મારું કમ્પ્યુટર છે. હું હું, ને એ, મારી દુનિયા. હું પણ માત્ર મારા પાસવર્ડ જેટલો છું – પાસવર્ડ નામના સ્થળે ખોડાયેલો. મારી ચોપાસની બધી પ્લેસ સ્પેસ બની ગઈ છે. મારી સામે સ્થળ માત્ર, અવકાશ સ્વરૂપે ઝૂમે છે. મારું દરેક એક્યુઅલ, વર્ચ્યુઅલ બનવા તરફ છે. ત્યારે હું કઈ વાસ્તવિકતાને પકડી રાખું ? કશી સપાટીને વળગી રહેવાનું નથી. માત્ર કમ્પ્યુટરમાં નહીં, ચિત્તમાં નિરન્તરનાં સર્ફિન્ગ કે બ્રાઉઝિન્ગ ચાલતાં થયાં છે. ત્યારે કયા કેન્દ્રમાં ઠરી શકું ? ગ્લોબલમાં મને લોકલ હમેશાં દેખાય છે, તો વળી લોકલ માત્ર મને ગ્લોબલનો અંશ વરતાય છે. દેશીવાદી થઈને કે પશ્ચિમવાદી રહીને ય હું આ તલ-તેલ વચ્ચેની એકરૂપતાને નથી નાથી શકતો. આ અંશ-અંશી વચ્ચેના અભેદને નથી વેંઢારી શકતો.

વિશ્વ સઘર્ણુ દેખીતી રીતેભાતે એકાચાર ચંચળ વળી તરલ થઈ રહ્યું છે. અસ્તિતા માત્ર, મૂઝવણમાં છે. ત્યારે કઈ અસ્મિતાને વળગી રહી શકાય ? નિર્ણય નથી થઈ શકતો કે આ અને આ જ મારો સમાજ છે. મારો એને વિશેનો દાવિત્વબોધ ડહોળાતો ચાલ્યો

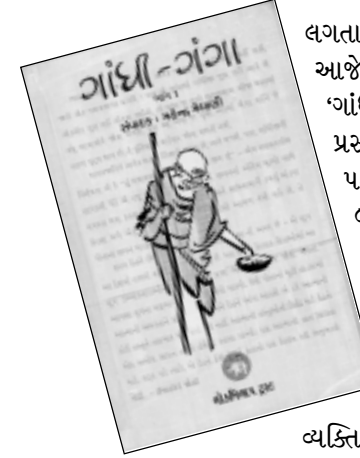
છે. એકોએક ઓળખનું ઝડપી વિલોપન પ્રસરી રહ્યું છે. મને બચાવી શકે એવી કઈ સંસ્કૃતિ ? કઈ સભ્યતા ? કેમકે એમનાં ય બધાં રૂપ-સ્વરૂપ શીર્ષીવિશીર્ષી થઈ રહ્યાં છે. બચાવી શકે તો મને કલા બચાવી શકે, ટૂંકીવાર્તા નામની શબ્દસંયોજના બચાવી શકે. કૃતિ પોતે. એક એ જ એવું સ્થળ બચ્યું છે જ્યાં ઊભા રહી શકાય, જેમાં વસી-શ્વસી શકાય. કલામાં આસ્થા અને અનર્ગળ શ્રદ્ધાનો આ મુદ્દો પણ વિષયાન્તર કરાવનારો છે, માટે બસ.

(૨૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૭)

વક્તવ્ય

‘ગાંધી-ગંગા’નું અવતરણ : એક સુખદ ઘટના | ધીરુભાઈ ઠાકર

આજના જેવો મૂંઝવનાર અનુભવ મને કદી થયો નથી. ગાંધીજીને લગતા સમારંભમાં પ્રમુખસ્થાન ? શી હેસિયતથી હું અહીં બેઠો છું ? આજે જે ચોપડીનું વિમોચન થયું તેમાં એક પ્રસંગ છે. જવાહરલાલને ‘ગાંધીબાબા’ નામની બાળકો માટેની એક ચોપડી તેના લેખકે પ્રસ્તાવના લખવા આપેલી. તેનું લખાણ એક વર્ષ સુધી તેમની પાસે પડી રહ્યું. તેનું કારણ દર્શાવતાં જવાહરલાલ કહે છે કે “ગાંધીજીની બાબતમાં કાંઈ પણ લખવા ધારું છું ત્યારે ધીરે ધીરે મને ખાતરી થઈ જાય છે કે એ પડકાર ઝીલવાનું મારું ગજું નથી... જેને માત્ર પોતાનું દિલ સમજે છે તેનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું ?... મનને બેચેની રહે છે કે, જે કહેવું હતું તે બરાબર કહેવાયું નહિ” જો નેહરુને આવું થતું હોય તો મારા જેવા નાચીઝનું શું પૂછવું ? બાપુને માટે મબલખ લખાયું છે ને બોલાયું છે. પણ એમના વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સહસ્રરશ્મિના તેજબિંબમાંથી ફૂટતાં કિરણોને એકસાથે ઝીલવા જેવું દુષ્કર લાગે છે. વાણી પાછી પડે છે.

આજે મહાદેવભાઈની ૧૧૫મી જન્મજયન્તી છે. ‘ગાંધી-ગંગા’ તેમને અર્પણ થયેલી છે તે સર્વથા ઉચિત છે. ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા માટે મહાદેવને લઈ જવા માટે કાકાસાહેબે ગાંધીજીની અનુમતિ માગી ત્યારે ગાંધીજીએ કહેલું કે એનો ગેરસપ્પાનો ધોધ હું છું. રમૂજમાં કહેલી એ વાત કેટલી બધી સાચી પડી ! મહાદેવજીએ સ્વર્ગગાને ઝીલી હતી તેમ આ મહાદેવે ગાંધીજીની કારુણ્યગંગાને વાણીમાં ઝીલીને પૃથ્વી પર વહેતી કરી છે એમ ઉમાશંકરે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કહેલું છે. મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીની પાસે પચીસ વર્ષ ગાળ્યાં તેનો વિગતપૂર્ણ ઝીણવટભર્યો અત્યંત રસપ્રદ અનુભવપૂત હેવાલ ૨૭ ડાયરીઓમાં આપ્યો છે. બોસ્વેલને ટપી જાય એવું ગાંધીજીનું બૃહદ્ ચરિત્ર લખવાની અભિલાષા તેમની હતી, પણ અકાળ અવસાન થતાં તે પૂરી થઈ નહીં. તેમના સુપુત્ર નારાયણ દેસાઈએ ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ના ચાર ભાગમાં ગાંધીચરિત આપીને પિતૃતર્પણ કર્યું. મહાદેવભાઈ ગાંધીજીનું હૃદયં દ્વિતીયમ્ હતા. તેમણે ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમાવી દીધું હતું. ‘નવજીવન’ માટે લખેલ લેખમાં છેવટે M.D.ને સ્થાને M.K.G. મુકાય તો વાંધો ન આવે એટલી એકાત્મતા તેમણે બાપુનાં વિચાર અને વાણી સાથે સાધી હતી. તેમનામાં સર્જક સાહિત્યકારની પ્રતિભા હતી. વિદ્વત્તામાં ગુરુ કરતાં ચઢી જાય એની પ્રતીતિ તેમણે લખેલી ગાંધીજીના ‘અનાસક્તિયોગ’ના અંગ્રેજી ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવના પરથી થાય છે.

વિવેચન

કથાગોષ્ઠિ : બાબુ દાવલપુરા, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, વિવેક, યુનિયન બેન્ક પાછળ (વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦), પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૧૦/-.

આચમન : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, સી/૬૦૪, ફતેહસાગર કોમ્પલેક્સ, ફતેહગંજ (વડોદરા), પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૧૦/-.

ગુજરાતી ગઝલસૌંદર્યભીમાંસા : રશીદ મીર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૨૩૮, રૂ. ૧૫૫/-.

ગઝલ સંજ્ઞા અને સંપ્રવિય : એસ. એસ. રાહી, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન (અ’વાદ-૧), પૃ. ૮૪, રૂ. ૪૫/-.

મોટિક્ક : આઈરિશ અને ભારતીય લોકકથા સંદર્ભ : પિનાકિની પંડ્યા, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ‘કુહુ’, તુલસી આગન ટાઉનશીપ, બાકરોલ-આણંદ રોડ (વ.વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦), પૃ. ૧૩૮, રૂ. ૮૦/-.

મોટિક્ક : મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય સંદર્ભ : પિનાકિની પંડ્યા, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ‘કુહુ’, તુલસી આગન ટાઉનશીપ, બાકરોલ-આણંદ રોડ (વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦), પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૧૦૦/-.

સ્થિત્યંતર : અજિત ઠાકોર, ૧૯૯૫, પાર્શ્વ પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૯૬, રૂ. ૫૦/-.

બાલસાહિત્ય

બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે ? (બાળસાહિત્ય વિશે પરિસંવાદ) : યશવંત મહેતા અને અન્ય, ૨૦૦૬, ગુજરાતી લેખક મંડળ, ૩૦૪, આતિશ એનેક્સી, ગુલબાઈ ટેકરા (અમદાવાદ-૧૫), પૃ. ૧૦+૧૩૪, રૂ. ૧૦૦/-.

હાસ્ય

લખ્પન-છપ્પન : કલ્પના દેસાઈ, ૨૦૦૬, હર્ષ પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૧૬+૧૩૬, રૂ. ૬૦/-.

પણ એ બધું જ તેમણે બાપુને ચરણે ધરી દીધું હતું. એટનબરોએ ‘ગાંધી’ ફિલ્મમાં મહાદેવભાઈનું પાત્ર લીધું નથી એ તેની મોટી ઊણપ ગણાઈ છે. હનુમાન વિનાની રામાયણ હોય તો મહાદેવ વિનાની ગાંધીકથા ગણાય. ગુજરાતના એ પનોતા પુત્રને આજે આપણે હૃદયપૂર્વક અંજલિ આપીને તેમના જેવો સમર્પણભાવ કેળવવાની પ્રેરણા લઈએ.

મહાન વિજ્ઞાની આઈન્સ્ટાઈને કહેલું કે આવો હાડમાંસ ભરેલો માનવી પૃથ્વી પર થઈ ગયો હતો એવું હવે પછીની પેઢી માનશે નહીં. પણ ગાંધીજીએ પ્રગટાવેલી સત્ય અને અહિંસા પર મંડિત નીતિરીતિ, વારંવાર તેનો ઢાસ દર્શાવતાં વિરોધી બળોનું વર્ચસ્વ જામ્યા છતાં, તક મળ્યે માથું ઊંચકીને માનવજાતિને સત્ય, પ્રેમ અને કલ્યાણનો માર્ગ ચીંધ્યા કરે છે. વખત જાય છે તેમ દેશ અને દુનિયાને ગાંધીની પ્રસ્તુતતા વધુ ને વધુ સમજાતી જાય છે.

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ દરમ્યાન ભારત ગાંધીપ્રેરિત આન્દોલનોથી રોમાંચિત હતું. આબાલવૃદ્ધ તમામને આઝાદીનો નાદ કોઈ ને કોઈ રીતે સ્પર્શી જતો હતો. અમે શાળામાં ભણતા ત્યારે ‘અય સર જાવે સો જાવે પર આઝાદી ઘર આવે, અય જાન ફના હો જાવે પર આઝાદી ઘર આવે’ એમ ગાતાં ગાતાં પ્રભાતફેરી અને સરઘસમાં ભાગ લેતા. કોલેજિયનો કોલેજ છોડીને નોકરિયાતો સરકારી નોકરી છોડીને હડતાળ અને સત્યાગ્રહમાં જોડાતા. યુવક-યુવતીઓ લાકીમાર સહન કરતાં અને જેલ જતાં. એટલું જ નહિ, હસતાં હસતાં શહીદી પણ વહોરી લેતાં. દેશમાં અહિંસક યુદ્ધનો અનેરો પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો. સૂતેલી પ્રજાને અચાનક જાગ્રત કરતો ગાંધીમહારાજનો બૂંગિયો વાગતો હતો.

આ ગાંધીમહારાજે મારા માનસ અને વ્યક્તિત્વ ઉપર કેવા સંસ્કાર પાડ્યા હતા તેનો અછડતો ઉલ્લેખ કરવાની અહીં ધૃષ્ટતા કરું છું.

મારા કોઈ પૂર્વના પુણ્યે હું ગાંધીયુગમાં (૧૯૧૮) જન્મ્યો છું. ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન કિશોર વયમાં વીરમગામ સ્ટેશને કર્યાંનું યાદ છે. એ જમાનામાં વીરમગામ સૌરાષ્ટ્ર જવાની નાકાબારી ગણાતું. સૌરાષ્ટ્ર જવા માટે ગાડી બદલવી પડતી. વીરમગામના પ્લેટફોર્મ પર ગાંધીજી લાકડીના ટેકે, ટૂંકી પોતડી, ઉત્તરીય, ચશમાં, કેડે લટકતી ઘડિયાળ સહિત સ્થિર મુદ્રામાં ઊભેલા. મુઘ્ધ ભાવે તેમનાં દર્શન કરેલાં. ૧૯૩૪-૩૫ના વર્ષમાં હું કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં ઓક્ટોબર વેકેશનમાં સુરતથી મુંબઈ ગયેલો. કૉંગ્રેસનું અધિવેશન વર્લી ઉપર ભરાવાનું હતું. અબદુલગફારનગર તૈયાર થયેલું. એમાં હું અને મારા મામાના દીકરા ભાઈ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયેલા. યુસુફ મહેરઅલી સ્વયંસેવક દળના કમાન્ડર અમને નેતાઓની કુટીરો, વ્યાખ્યાનમંચ, દરવાજા પર, રસોડે એમ જુદે જુદે સ્થાને ડ્યુટી મળતી. આ વખતે બાપુને ધરાઈને જોવા અને સાંભળવાની તક મળેલી. પ્રમુખશ્રી રાજેન્દ્રબાબુ, સરદાર, જવાહરલાલ અને બીજા નેતાઓને પણ પ્રથમ વાર સાંભળ્યા. ૧૯૩૬માં હું ગુજરાત કોલેજમાં ઇન્ટરમાં ભણતો હતો. ગાંધીજી અમદાવાદ આવેલા અને વિદ્યાપીઠમાં ઊતરેલા. તે દિવસે અમે કેટલાક મિત્રો વહેલી સવારે ઊઠીને વિદ્યાપીઠની અગાસીમાં ચાલતી પ્રાર્થનામાં પહોંચી ગયેલા. ૧૯૩૮માં હરિપુરામાં કૉંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે હું એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં બી.એ.માં હતો, ત્યાંથી અમે કેટલાક મિત્રો હરિપુરા ગયેલા. કૉંગ્રેસપ્રમુખ સુભાષચંદ્ર બોઝનું ભવ્ય સ્વાગત, સ્ટ્રેચર પર સૂતાં સૂતાં તેમણે ભાષણ કરેલું તે, ગાંધીજીએ કરેલું મૃદુ ભાષામાં તીખું પણ હમદર્દીભર્યું ભાષણ એ બધાંનું રોચક અને રોમાંચક સ્મરણ

રહી ગયું છે. ધારાસભાની પ્રથમ ચૂંટણી વખતે કૉંગ્રેસ માટે ઘેરઘેર ફરીને પ્રચાર કરવા માટે સદોબા પાટિલની સરદારી નીચે અમારી સ્વયંસેવકની ફોજ લતે લતે ફરી વળેલી. ૧૯૪૦માં હું એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અધ્યાપક નિમાયો. ગાંધીજી તે વર્ષે મુંબઈ આવેલા. હું ગોવાલિયા ટેન્ક પર રહેતો. ત્યાંથી સાંજની પ્રાર્થનામાં મારાં પત્ની અને હું બિરલા હાઉસની હરિયાળી પર થતી પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા જતાં. ગાંધીજીને મળવાનો કે તેમની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. પણ તેમના વિચારો અને કાર્યક્રમોનો મારા જુવાન માનસ પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન બનતી ઘટનાઓથી સ્વાતંત્ર્યઝંખનાની સાથે ગાંધીભક્તિ ઘૂંટાતી જતી હતી. કદાચ એની જ તીવ્ર સંવેદનાએ મને ૧૯૪૨ની ૧૦મી ઓગસ્ટે ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પર થતા ગોળીબારને અટકાવવાની અંતઃપ્રેરણા કરી હશે અને હું સરકારી નોકર હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓના આંદોલનનું સમર્થન કરતો હતો.

છેવટનો પ્રસંગ તો સ્મૃતિમાં જડબેસલાક જડાઈ ગયો છે. ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ. તે દિવસે ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીની પુત્રીનાં લગ્ન હતાં. ઉમાશંકરભાઈની સાથે એક મિત્રની મોટરમાં શાહીબાગ જવાનું નક્કી કરેલું. મારે તેમને ભદ્રમાં આવેલી ગુજરાત વિદ્યાસભાની ઓફિસમાં મળવાનું હતું. ઉમાશંકરભાઈ અને હું પેલા મિત્રની ઓફિસ સુધી ચાલતા નીકળ્યા. રસ્તામાં ફર્નિચર સ્થિતિ પર ઉમાશંકરભાઈ ચંપલને પોલિશ કરાવવા ઊભા રહ્યા. મને કહે, ‘ગાંધીજી સ્વચ્છતાની સાથે સુઘડતાના પણ આગ્રહી. ડોસા લંગોટી પહેરે પણ તે ધોળી બાસ્તા જેવી. ઘડિયાળ અને ચંપલ પણ ચકચકિત હોય.’ અમે મિત્રની ગાડીમાં ચારેક વાગ્યે શાહીબાગ પહોંચ્યા. મંડપ સુંદર શણગાર્યો હતો. વિશાળ સ્નેહી સમુદાય એકત્ર થયો હતો. મંગળ વાદ્યો વાગતાં હતાં. મંત્રોચ્ચાર ચાલતા હતા. ત્યાં મંડપમાં કાનાફૂસી થવા લાગી. ગાંધીજીની હત્યાના સમાચાર આવ્યા હતા. તે થોડી જ વારમાં કાષ્ટમાં અગ્નિની માફક સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા. રંગમાં ભંગ પડ્યો. મંડપમાં એકત્ર થયેલી મેદની વિખેરાઈ ગઈ. આ પ્રસંગે મને ભારે આઘાત આપ્યો. લાંબા વખત સુધી તેની અસર રહી હતી. ઉમાશંકરે ‘સંસ્કૃતિ’ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ગાંધીજીનું ચિત્ર છાપીને નીચે કાવ્યપંક્તિ મૂકી હતી...

‘અહા ! એની મૂર્તિ પ્રગટ નિરખાતી મરણમાં !’

મારા ચિત્ત ઉપર પણ એની મૂર્તિ કાયમ જડાઈ ગઈ છે. જીવનમાં અનેક સારા-ખોટા પ્રસંગે નિર્ણય કરવાનો આવે ત્યારે, આવે વખતે બાપુ શું વિચારે એમ મનમાં પ્રશ્ન થતો આથી વિશેષ ગાંધીદર્શનની દીક્ષા મને મળી નથી. હું એને પાત્ર પણ નથી.

એ જમાનામાં અમને જુવાનોને સ્વદેશ અને સ્વસંસ્કૃતિ માટે ગર્વ થતો હતો. શ્રેષ્ઠ નેતા, શ્રેષ્ઠ સંત, શ્રેષ્ઠ કવિ, શ્રેષ્ઠ સેનાપતિ, શ્રેષ્ઠ ફિલસૂફ અને શ્રેષ્ઠ સાધક અમારા દેશમાં છે એવી પ્રતીતિથી છાતી ગજગજ ફૂલતી. આજે સાચો નેતા શોધવા ધોળે દિવસે દીવો લઈને નીકળવું પડે તેમ છે !

એ જમાનામાં લોકોને ગાંધીમાં અતૂટ શ્રદ્ધા હતી. ગાંધીદર્શનનો મોટો મહિમા હતો. લોકો માઈલોના માઈલો ચાલીને ગાંધીજીના દર્શને આવતા. પરદેશીઓ પણ માન અને કુતૂહલથી તેમની મુલાકાત લેવા ચાહીને ભારત આવતા. ઘણી વાર વિરોધીઓ પણ તેમનાં નિર્મળ સ્મિત, મીઠી તર્કશુદ્ધ વાણી અને કરુણાપૂર્ણ દષ્ટિથી મહાત થઈને તેમના અનુયાયી

બની જતા. તેમનામાં ગીતામાં વર્ણવેલ દૈવી સંપત્તિના તમામ ગુણો હતા.

તે નિર્ભયતાની મૂર્તિ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે એક ગોરો તેમની હત્યા કરવા માગતો હતો. એવું જાણીને એ વહેલી સવારે ઊઠીને એકલા એને ત્યાં ગયા અને કહ્યું કે મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારી હત્યા કરવા માગો છો તો કોઈને ખબર ન પડે એમ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે ખુશીથી મારો. પેલો તો ડઘાઈ જ ગયો. એવા જ એક પ્રસંગે તેમની હત્યા કરવાની યોજના ચાલતી હતી તે જાણીને તેમના સાથી કેલનબેક કેડના પટ્ટામાં રિવોલ્વર ભરાવીને ગાંધીજીની સાથે ચાલતા હતા. ગાંધીજીએ પૂછ્યું, ‘આ રિવોલ્વર શા માટે રાખી છે ?’ કેલનબેકે કહ્યું, ‘તમારી હત્યા કરવાનું કાવતરું ચાલે છે એમ સાંભળ્યું એટલે.’ ગાંધીજી હસ્યા. કહે ‘ઓહોહો તમે ભગવાન છો ? ભગવાનનું કામ તમે હાથમાં લઈ લીધું છે ?’ એમ કહીને તેમણે કેલનબેક પાસે રિવોલ્વર મુકાવી દીધી. આખી જિંદગી પ્રભુ ઉપરની દૃઢ શ્રદ્ધાએ તેમને વિપત્તિમાં ટકી રહેવાનું બળ આપ્યું હતું.

દાંડીકૂચના દસ દિવસ પહેલાં ગાંધીજી વાઇસરોયને કાગળ લખે છે કે તમારો પગાર માસિક રૂ. ૧,૦૦૦ રૂ. થી વધુ છે અને ઇંગ્લેંડના વડાપ્રધાનનો પગાર વર્ષ ૫૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇંગ્લેંડના વતનીની આવક દૈનિક રૂ. ૨ છે. ભારતના વતનીની આવક બે આના છે. આ વિષમતા દૂર કરીને શોષણ બંધ કરવા હું તમને હાથ જોડીને વિનંતી કરું છું અને જો મારા પત્રની અસર નહીં થાય તો મારા સાથીઓને લઈને મીઠાના કાચદાનો સવિનય ભંગ કરીશ એ મતલબની ચેતવણી આપે છે. તેઓ ગોળમેજી પરિષદમાં લંડન જાય છે ત્યારે રાજાને મળવાનું આમંત્રણ મળે છે. ગાંધીજી પોતાના રોજિંદા પોશાકમાં રાજાને મળે છે. રાજા તેમને જોઈને અસ્વસ્થ થાય છે, પણ શિષ્ટાચાર સાચવીને વાત કરે છે. પણ વિદાય વખતે રાજા કહે છે કે ‘મારા રાજ્યમાં તમે બળવો કરીને હરકત કરશો તે હું ચલાવી નહીં લઉં.’ ત્યાં ઉપસ્થિત અધિકારીઓના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા. ગાંધીજી સાથે સંઘર્ષ થશે એવી ધાસ્તી હતી. પણ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘‘આપની મહેમાનગતીનો આજે આનંદ છે એટલે રાજકારણની ચર્ચા આજે નહીં કરું.’’ એ જ રીતે તેઓ અનેક કટોકટીના પ્રસંગે ચતુરાઈથી પ્રેમપૂર્વક કામ લેતા.

એક વાર એક પાદરીએ તેમને પૂછ્યું કે ‘‘તમારી સેવા પાછળ કોઈ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેનો પ્રેમ છે કે માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય છે ?’’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘‘માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ. જો હું માનવીની સેવા ન કરી શકું, તો કેવળ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેનો પ્રેમ નિષ્પ્રાણ છે.’’

સમયપાલનનો તેમનો તીવ્ર આગ્રહ. ગોધરામાં અંત્યજ પરિષદ મળી ત્યારે લોકમાન્ય ટિળક અર્ધા કલાક મોડા આવ્યા. તે વખતે ગાંધીજી બોલેલા, ‘સ્વરાજ અર્ધો કલાક મોડું આવશે.’

સાદાઈ અને કરકસરના તે હિમાયતી હતા. વિલાયત સ્ટીમરમાં ગયા તે વખતે મહાદેવભાઈ, પ્યારેલાલ, દેવદાસ વગેરેએ ચામડાની બેગો ભરીને સામાન લીધેલો. તે જોઈને ગાંધીજીનો એવો પુણ્યપ્રકોપ થયો કે તે સાથીઓના આંસુથી પણ ઠયોં નહિ. છેવટે એડનથી વધારાની બેગો ને સામાન પાછો મોકલ્યો ત્યારે જ જંપ વળ્યો. પોતાના પર આવેલા પત્રોની પાછલી કોરી બાજુનો ઉપયોગ કરતા. બીજી તરફ દેશબંધુ દાસને પોતે બંગાળ પ્રાન્તિક પરિષદમાં હાજરી આપશે એવું વચન આપેલું તે પાળવા સ્પેશિયલ ટ્રેન જોડાવીને ગયા

હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે એક વાર જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે તેમને લેવા માટે કેલનબેક સ્ટેશન પર આવેલા. તેમને એટલો બધો હર્ષ થયેલો કે બાપુ માટે નવી મોટરકાર ખરીદીને લાવેલા. ગાંધીજી સ્ટેશન પર ઊતર્યા અને બહાર નીકળ્યા ત્યારે નવી મોટર જોઈને કેલનબેકને પૂછ્યું, ‘આ મોટર કોની છે ?’ કેલનબેકે કહ્યું, ‘અત્યારે જ ખરીદીને લાવ્યો છું.’ ‘કેમ ?’ ‘તમારા માટે.’ ‘મારા માટે ? અત્યારે ને અત્યારે તમે ગાડી પાછી આપી આવો. તે પછી જ હું અહીંથી આગળ એક ડગલું ભરીશ.’ કેલનબેક ગાડી પાછી આપીને આવ્યા ત્યારબાદ જ ગાંધીજી સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યા.

ગાંધીજીમાં અદ્ભુત રમૂજવૃત્તિ હતી. તેમણે એક ઠેકાણે કહેલું છે કે જો મારામાં રમૂજવૃત્તિ ન હોત તો મેં આપઘાત કર્યો હોત. પ્રતિપક્ષીઓને પોતાના નિર્મળ હાસ્યથી જીતી લેવાની કુશળતા તેમનામાં હતી. સરદારના જેવી તીક્ષ્ણતા તેમના હાસ્યમાં નહોતી. મૃદુ ભાષાથી રમૂજ કરતા. તેમની જન્મતિથિએ મદનમોહન માલવિયાજીએ અભિનંદન આપતો પત્ર લખ્યો કે ‘શતમ્ જીવ શરદ.’ ગાંધીજીએ તેમને જવાબ લખ્યો કે ‘તમે કલમને એક ઝાટકે મારા આયુષનાં પચીસ વરસ કાપી નાખ્યાં ! હવે એ પચીસ વરસ તમારા આયુષમાં ઉમેરી દેજો.’

તિતિક્ષા તેમના સ્વભાવનો બીજો ગુણ. તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની તેમજ ભારતની જેલમાં દરોગાનો અસહ્ય ત્રાસ વેઠવો પડેલો. લગભગ બેશુદ્ધ થઈ જાય ત્યાં સુધી પથ્થર તોડવાનું અને ખોદવાનું કામ કરે ને પ્રભુને પ્રાર્થના કરે કે મને હજુ સહન કરવાની શક્તિ આપ કે જેથી તેમનું કામ પૂરું કરી શકું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમને પાછળથી રાજકીય કેદીનો દરજ્જો મળેલો. ટ્રાન્સવાલથી તેમણે હજારો ગિરમીટિયાની કૂચની આગેવાની લીધેલી તે વખતે ગિરમીટિયાઓની સૂવા-ખાવાની સગવડ ઉપરાંત માંદગીમાં સારવાર વગેરેની વ્યવસ્થા પોતે ભૂખતરસ વેઠીને કરેલી તે વખતે તેમનું શરીર એટલું કૃશ થઈ ગયેલું કે ‘સરકાર હવે તેમને પકડી લે તો સારું’ એમ સ્વજનો કહેવા લાગ્યાં. સુકલકડી શરીરમાં ટમટમતા આત્માનું બળ ચમત્કાર સર્જેલું. ઉપવાસના પ્રસંગોએ તે વિશેષ દેખાઈ આવતું.

ગાંધીજી જેલની સજા હંમેશાં વધાવી લેતા. જેલમાં વાચન-અધ્યયનનો ભરચક કાર્યક્રમ ગોઠવીને ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ આદિ વિવિધ વિષયોમાં વિવિધ ભાષાઓમાં લખેલાં પુસ્તકો વાંચતા. એક વાર બે વરસમાં તેમણે દોઢસો જેટલાં પુસ્તકો વાંચેલાં. તેઓ ઊંચી સાહિત્યરુચિ ધરાવતા હતા. એક વાર પોતાના રાજકીય ગુરુ ગોખલેના નિબંધોના અનુવાદનું પુસ્તક એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન પાસે તૈયાર કરાવેલું. તેની ભાષા કઠિન અને તરજુમિયા વાંચીને ‘પ્રજાને માથે રેઢિયાળ સાહિત્ય ન મરાય’ એમ કહીને છાપેલું પુસ્તક રદ કરાવેલું. તેમને અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ હતો. એક વાર કાકા કાલેલકરને ઉમરખયામની રુબાઈયો વાંચતાં જોઈને કહેલું કે ‘મને પણ એવું સાહિત્ય વાંચવાનો બહુ શોખ હતો. પણ દેશના કામ માટે એનો ત્યાગ કર્યો. ખરો ત્યાગ તો એ જ છે.’

તેમને મૃત્યુનો ડર નહોતો. એક વાર ફરવા જતાં કેસ વાગી ને અંગૂઠામાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. સાથે કસ્તુરબા હતાં. તેમને કહ્યું, ‘ઝટઝટ લોહી બંધ થાય તેમ કરો.’ કસ્તુરબાએ કહ્યું, ‘આમ તો તમે મરણનો ડર નથી એમ કહો છો ને આટલું અમથું વાગ્યું

તેમાં ગભરાઈ જાઓ છો ?' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'આ શરીર ભારતની પ્રજાનું છે એમાં અંગૂઠો પાકે તો આઠ દિવસ બગડે.'

ગાંધીજીને મન કોઈ કામ નાનું નહોતું, નાનું ગણાતું કામ પણ તે પૂરી ચીવટાઈથી કરવાનો આગ્રહ રાખતા અને એવી ચોકસાઈની અપેક્ષા સાથીઓ પાસેથી રાખતા. પ્રાર્થના અને ફરવાનો કાર્યક્રમ ગમે તેવી ઋતુમાં કે ગમે તેવા સ્થળે અફર રહેતો. કોઈ વાર વધુ પડતી વ્યસ્તતાને કારણે એમાં ચૂક થાય તો તેમને ખૂબ વલોપાત થતો અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા.

આમ એમના વ્યક્તિત્વને અનેક વિભૂતિઓ હતી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ યાદ આવે છે :

**શું શું સંભારું ને શી શી પૂજું વિભૂતિઓ ?
પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.**

એ વિભૂતિઓની મેં તો આછી ઝલક જ આપી. એનું સમ્યક્ દર્શન મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણીએ સંપાદિત કરેલા આ પુસ્તક 'ગાંધી-ગંગા'માંથી મળશે. મહેન્દ્ર મેઘાણી આપણા પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્ય-વિતરક છે. તેઓ પોતાના બહોળા વાચનમાંથી ઉત્તમ વાનગીઓ ચૂંટી લઈને અત્યંત સુઘડ સ્વરૂપમાં નજીવી કિંમતે પીરસતા રહ્યા છે. 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા' પછી આ 'ગાંધી-ગંગા'ની અનેક ઝરણીઓ વહીને ગાંધીની ભોમને પાવન કરતી રહેશે એની મને ખાતરી છે.

ગાંધીજી વિશે વિપુલ સંખ્યામાં લેખો ને પુસ્તકો અનેક ભાષાઓમાં લખાયાં છે. તેમણે આશરે એક લાખ જેટલા પત્રો લખેલા છે. ગાંધીજીના અક્ષરદેહના ૧૦૦ ગ્રંથો થયા છે. ગાંધી-ગંગાનો પ્રવાહ યુગો સુધી વહેતો રહેશે અને માનવજાતિને બુદ્ધ અને ઈસુની માફક પ્રેમ અને કરુણાનો તેમનો મીઠો ધ્વનિ સત્ અને અસત્ના સંઘર્ષ વચ્ચે પણ સંભળાયા કરશે. સામાન્ય માણસમાંથી મહામાનવ બનેલ મહાત્માનો માનવજાતિ માટેનો એ આશ્વાસક શાંતિસંદેશ યુગો સુધી સંભળાયા કરશે.

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ 'ગાંધી-ગંગા' પુસ્તકના વિમોચન પ્રસંગે રજૂ કરેલું અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય, થોડા સુધારાવધારા સાથે

ઝીણાભાઈ દેસાઈની પ્રતિમાનું અનાવરણ | નિરંજન ભગત

આજે અહીં મારા મુરબ્બી મિત્ર ઝીણાભાઈ અને તમારા સૌના પ્રિય ઝીણાદાદાની પ્રતિમાનું અનાવરણ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું એથી હું ગૌરવ અને આનંદ અનુભવું છું. અને વિદ્યાવિહાર કુળનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ કામ માટેની પાત્રતા તો આજથી સાતેક દાયકા પૂર્વે હું પામ્યો હતો. હું નવચેતન હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી, સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે ઝીણાભાઈ મારી સ્કૂલમાં વ્યાખ્યાન માટે આવ્યા હતા. વ્યાખ્યાનને અંતે એમણે મારી તરફ જોઈને મારા આચાર્ય દામુભાઈને કહ્યું - 'આ વિદ્યાર્થી મને ભેટ રૂપે આપી દો !' - એ ક્ષણથી હું એમના હૃદયમાં વસી ગયો

હતો અને એ મારા હૃદયમાં વસી ગયા હતા. પછી તો અનેક સ્થળે, અનેક સમયે, અનેક પ્રસંગે, અનેક વાર - એમના આયુષ્યના અંત લગી એમને મળવાનું થયું હતું. આજે અનેક સ્મરણો જાગૃત થાય છે. એનો ઉલ્લેખ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. ક્યારેક તો પ્રેમનો કલહ કરવાનું પણ થયું હતું. ત્યારે એમણે મને પિતૃતુલ્ય વાત્સલ્યથી સહન કર્યો હતો. એ મારા મુરબ્બી મિત્ર. એમણે મને જીવનભર એમનો નિઃસ્વાર્થ અને નિર્વ્યાજ પ્રેમ આપ્યો હતો. આજે આ પ્રસંગે એ પ્રેમ માટે એમની પ્રત્યે મારી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું.

આજે તમે વિદ્યાવિહારના પ્રાંગણમાં ઝીણાભાઈની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરો છો પણ ઝીણાભાઈ આ પ્રતિમામાં સીમિત નથી. વિદ્યાવિહારની ભૂમિના કોઈ એકાદ ખૂણામાં સીમિત થાય તો એ ઝીણાભાઈ નહીં ! ઝીણાભાઈ એટલે વિદ્યાવિહાર અને વિદ્યાવિહાર એટલે ઝીણાભાઈ - એ સમીકરણ તો એમણે વિદ્યાવિહારની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો ત્યારથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું. ઝીણાભાઈ તો વિદ્યાવિહારની ભૂમિ પર સર્વત્ર વિહરી-વિચરી રહ્યા છે, એમના ચૈતન્ય સ્વરૂપે ! જ્યાં જ્યાં નજર નાંખો ત્યાં ત્યાં એમની સ્મૃતિઓ પ્રસરી રહી છે. આ ભૂમિ સાથે એમને આત્મીયતા હતી. એટલી જ આત્મીયતા એમને અહીંનાં સૌ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હતી, એનો હું સાક્ષી છું. એટલી જ આત્મીયતા અહીંનાં સૌ વિદ્યાર્થીઓને એમની સાથે હતી, એનો પણ હું સાક્ષી છું. એ સૌના વહાવસોયા ઝીણાદાદા હતા. એથી સ્તો એ આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ વરસો લગી આ ભૂમિથી દૂર થવા એમનું મન માનતું ન હતું. આ ભૂમિથી દૂર થયા પછી પણ એમનું હૃદય તો સતત આ ભૂમિમાં જ વસતું હતું.

અહીં પાદટીપ રૂપે ઉમેરવું જોઈએ કે ઝીણાભાઈએ આ ભૂમિ પર પગ મૂક્યો તે પૂર્વે એક આદર્શ શિક્ષક અને આચાર્ય થવાની સંપૂર્ણ સજ્જતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. ૧૯૨૦માં ગુજરાતમાં ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ- આંદોલનનો આરંભ થયો હતો. એના પ્રભાવથી એમણે અંગ્રેજી શિક્ષણનો ત્યાગ કર્યો હતો અને ગાંધીજીની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એમને ઇન્દુમતીબહેનનો પ્રથમ પરિચય એક વિદ્યાધામમાં થયો હતો અને તે પણ ગાંધીજીના વિદ્યાધામમાં. તેઓ રાજનીતિશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે ઇન્દુમતીબહેનના સહાધ્યાયી હતા. અહીં તેઓ વિનીત-સ્નાતક થયા હતા અને ઇતિહાસ તથા સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપક થયા હતા. અહીં જ એમણે ૧૯૨૦માં કાવ્યસર્જનનો આરંભ કર્યો હતો... થોડાંક વર્ષો પછી ૧૯૨૮માં તેઓ વિદ્યાપીઠમાંથી સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થયા હતા. પછી કેટલાંક વર્ષો પછી મુંબઈમાં વિલેપાર્લેની રાષ્ટ્રીય શાળામાં આચાર્ય થયા હતા. પછી જ એમણે ૧૯૩૬- '૩૭માં વિદ્યાવિહારમાં શિક્ષક અને આચાર્ય તરીકે પ્રવેશ કર્યો હતો. ઝીણાભાઈનું અરધી સદીનું શિક્ષકજીવન. આ ભૂમિ પર તેઓ એક વિશાળ વટવૃક્ષની જેમ ફૂલ્યાફૂલ્યા હતા. ઘેઘૂર ઘટાદાર વડ જેમ એની આસપાસની ભૂમિમાં એની વડવાઈઓનાં મૂળ રોપે અને એમાંથી નવા વડ જન્મે તેમ ઝીણાભાઈએ વિદ્યાવિહારની આસપાસ ગુજરાતની ભૂમિમાં પણ એક આદર્શ શિક્ષકાર તરીકે એમનું મૂલ્યવાન અર્પણ કર્યું હતું. ઉમાશંકરની સાથે એમણે ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તક 'સાહિત્યપલ્લવ'નું સંપાદન કર્યું હતું. એની દ્વારા વરસો લગી ગુજરાતના લાખો કિશોરોનાં રસરુચિ પોષાયાં - સંતોષાયાં હતાં. સંજોગવશાત્ એમને ઉમાશંકરની તરફેણમાં ચૂંટણીમાંથી ખસી જવાનું ન થયું હોત તો તેઓ

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર અચૂક થયા હોત. એ ઘટનાનો હું સાક્ષી છું.

હમણાં જ કહ્યું તેમ ૧૯૨૦થી એટલે કે ૧૭ વર્ષની વયથી જ એમણે કાવ્યો રચવાનો આરંભ કર્યો હતો. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'અર્ધ્ય' ૧૯૩૫માં પ્રગટ થયો હતો. અહીં આ ક્ષણે એમની કવિતાનું સ્મરણ ન કરું તો મારો આ અર્ધ્ય અધૂરો રહી જાય. ઝીણાભાઈ માત્ર શિક્ષક ન હતા, એ સર્જક હતા. એમનો અંતિમ કાવ્યસંગ્રહ 'સકલ કવિતા' ૧૯૮૪માં પ્રગટ થયો હતો. જાપાની ભાષાના જગપ્રસિદ્ધ લઘુ કાવ્યપ્રકાર 'હાઈકુ'ને એમણે ગુજરાતી ભાષામાં રોપ્યું અને ઉછેર્યું હતું. એમણે કવિતા ઉપરાંત અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પણ સર્જન કર્યું હતું. એમના સર્જનકાર્યમાં તેઓ લગભગ આયુષ્યના અંત લગી સતત સક્રિય રહ્યા હતા. જૂજ સર્જકોને જ આનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૭૨માં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે રહ્યા હતા. ૨૦મી સદીની ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં, કેટલાંક ઊર્મિકાવ્યો અને ઊર્મિપ્રધાન વાર્તાઓના સર્જક તરીકે – સવિશેષ તો '૨જનીના ઓળા આવે, સાહેલડી ! અંધકારના દૂર પડઘા પડે' તથા 'ભગ્ન સ્વપનના ખંડિત ટુકડા' જેવી, બલવન્તરાયે જેનું 'અમૂલ્ય અમર પંક્તિરત્ન' તરીકે સ્વાગત કર્યું હતું – તેવી સર્વાંગસુંદર પંક્તિઓને કારણે – ઝીણાભાઈનું એક અગ્રણી ઊર્મિકવિ તરીકે સદાયનું સ્થાન રહેશે.

હમણાં ઝીણાભાઈની આ પ્રતિમા બોલી ઊઠશે – 'હું માત્ર અહીં નથી, માત્ર અહીં નથી, આ ભૂમિ પર સર્વત્ર છું, મારા ચૈતન્ય સ્વરૂપે.' અંતમાં ઝીણાભાઈની સ્મૃતિને વંદન સાથે વિરમું છું.

(શ્રીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહારના પટાંગણમાં ઝીણાભાઈ દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'ની પ્રતિમાનું અનાવરણ કર્યું તે પ્રસંગે વક્તવ્ય, ૨૪ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૬)

૧

નાટક

ન્યાયપ્રિય : આલ્બર્ટ કામુ, ૨૦૦૩, અસાઈત સાહિત્ય સભા (ભિંજા), પૃ. ૮૪, રૂ. ૪૫/- **યંગકલબનું એકાંકી :** બાબુભાઈ વ્યાસ, ૨૦૦૬, યંગકલબ, પ્લોટ નં. ૫૭૨, જગદીશ વિરાણી માર્ગ, ભાવનગર-૧, પૃ. ૮૭, રૂ. Nil. **દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર :** હરીશ નાગ્રેયા, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન (અ'વાદ), પૃ. ૨૩૧, રૂ. ૧૨૫/- **આડી-લીટી ઊભી લીટીઓ :** ઇન્દુ પુવાર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૭૦/- **રણછોડરાય :** કેશુભાઈ દેસાઈ, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૧૩૧, રૂ. ૭૫/- **ઉજાગરા :** જિતેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૦૬, પાર્શ્વ પ્રકાશન (અમદાવાદ-૧), પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦/-

અભ્યાસ

'ધરમ અને ધક્કો' અને 'નકલંક' : તુલનાત્મક અભ્યાસ | રાજેન્દ્ર મહેતા

મોહન પરમાર એક અનુઆધુનિક વાર્તાકાર તરીકે, સક્ષમ નવલકથાકાર તરીકે અને એકાંકીકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. વાર્તા અને કથાસાહિત્યના વિવેચન, સંશોધન અને સંપાદનક્ષેત્રે પણ તેમનું મોટું નામકામ છે. 'નકલંક' તેમની અતિપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે. જે એકાધિક સંપાદનમાં સ્થાન પામી છે. (આ લખનારે એનું નાટ્યરૂપાન્તર પણ કર્યું છે જે 'હયાતી' સામયિકના નાટ્ય વિશેષાંકમાં પ્રગટ થયેલું.)

મોહન પરમારની વાર્તાકળા દલિતચેતના સંદર્ભે જેટલી નોંધપાત્ર રહી છે એટલી સ્ત્રી-પુરુષસંબંધના, જાતીય ચેતનાના નિરૂપણ સંદર્ભે નોંધપાત્ર છે. અહીં એમની 'નકલંક' વાર્તા અને નીતિન ત્રિવેદીની 'ધરમ અને ધક્કો' વાર્તાનો કથાનકલક્ષી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ છે. આ પ્રકારનાં તુલનાત્મક અધ્યયનો સાહિત્યમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં થતાં રહ્યાં છે.

પ્રથમ 'નકલંક'નું કથાનક સંક્ષિપ્તમાં.

'નકલંક'નો વાર્તાનાયક કાંતિ દલિત યુવાન છે જે અમદાવાદની મિલ બંધ થવાથી પુનઃ ગામમાં આવી વસ્યો છે અને વણકર તરીકે કામ કરે છે. તેની હાઈસ્કૂલની સહપાઠી દીવા નામની યુવતી કાંતિના જ ગામના મુખીને પરણી છે. મુખી મંગળદાસ પણ કાંતિના પ્રાથમિક શાળાના સહપાઠી મિત્ર છે, જે અમદાવાદ છોડીને આવેલા કાંતિને રોડના પોતે રાખેલા કોન્ટ્રાક્ટમાં મુકાદમ તરીકે કામ આપે છે. એ નિમિત્તે કાંતિ વર્ષો પછી દીવાને ફરીવાર મળે છે અને બંનેને નિયમિત મળવાનું થાય છે. ધીમેધીમે બંને પરસ્પર પ્રત્યે ખેંચાણ અનુભવવા લાગે છે. એક વખત મુખી બહારગામ જાય છે ત્યારે દીવા કાંતિને વહેલી સવારે ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ આપે છે. કાંતિ હા પાડે છે. પણ આખી રાત ભજનમાં અને આધ્યાત્મિક ચર્ચામાં ગાળ્યા પછી તેનો નિર્ણય બદલાઈ જાય છે. તે દીવાને મળવા અભિસારે જતો નથી એટલું જ નહીં, ફરીવાર ચલિત ન થવાય તે માટે મુખીનું કામ પણ છોડી દે છે. જાતીય સ્મલનની પૂર્વક્ષણે સભાન થઈને જાતને રોકી લેતો વાર્તાનાયક આ રીતે નિષ્કલંક રહે છે અને શીર્ષકને ચરિતાર્થ કરે છે.

હવે જોઈએ નીતિન ત્રિવેદીની વાર્તા 'ધરમ અને ધક્કો'નું કથાનક સંક્ષિપ્તમાં.

વાર્તાનાયક રાજન પોતાના હોસ્ટેલકાળના રૂમ-પાર્ટનર રાઘવની ભહેનના લગ્નમાં જાય છે. અહીં તેની મુલાકાત પુષ્પા નામની એક છોકરી સાથે થાય છે. રાઘવની ભાભી અંજુ વાર્તાનાયક અને પુષ્પા વચ્ચેનું તારામૈત્રિક જાણે છે. તેથી વાર્તાનાયકને પુષ્પા સાથે મેળવી આપવાનું આયોજન કરે છે. થોડા દિવસ પછી લગ્ન પ્રસંગે રાઘવનો સમગ્ર પરિવાર બહાર જતો હોઈ પુષ્પા ઘર સાચવવા આવવાની હોય છે તે દિવસે અચાનક આવી ચડવાનું

સૂચન વાર્તાનાયકને અંજુ દ્વારા મળે છે. વાર્તાનાયક તેમ કરે છે પણ સંજોગોવશાત્ પુષ્પા આવી શકી નથી તેથી અંજુભાભી જ ઘર સાચવવા એકલાં રહ્યાં છે. રાજન-પુષ્પાનો મેળાપ કરાવી દેવાની પોતાની ગોઠવણ સફળ ન થઈ તેથી અંજુ સ્વયં પોતાની જાત રાજન સામે ધરી દે છે જેથી રાજનને ધરમધક્કો ન થાય. સૌંદર્યવાન અંજુનું ઇજન, એકાંત અને વિજાતીય આકર્ષણથી પ્રેરાઈ કથાનાયક ઘડીભર તો વિમાસણમાં પડી જાય છે. પણ પુષ્પા પ્રત્યેના ખેંચાણ અને પોતાની અંદર રહેલી કશીક અકળ નૈતિકતાના બળે પાછો હટી જાય છે અને ઘર બહાર નીકળી જાય છે. હવે ‘ધક્કો’ અનુભવવાનો વારો અંજુનો છે.

હવે જોઈએ બંને વાર્તાઓમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય.

પ્રથમ કેટલુંક સામ્ય તારવીએ :

s બંને વાર્તાઓમાં લગ્નેતર જાતીય આકર્ષણ અને જારકર્મનો વિષય છે.

s બંને વાર્તાની નાયિકાઓ પરિણીત છે.

s બંને વાર્તાનું મુખ્ય ઘટનાસ્થળ અને પરિવેશ ‘વાડી’ છે. ‘નકલંક’માં મુખીની વાડીએ આવવા માટે કાંતિને ઇજન મળે તો ‘ધરમ અને ધક્કો’માં વાર્તાનાયક રાજનના મિત્ર રાઘવની વાડી રાજનની પુષ્પા સાથેની પ્રથમ મુલાકાતનું અને પછી અંજુ સાથેની ઘટનાનું સ્થળ છે.

s બંને વાર્તાના નાયક જાતીય સખલનની પૂર્વપળે નૈતિકતા જાગી ઊઠવાથી પોતાની જાતને રોકી લે છે.

s બંને વાર્તાની નાયિકાઓ નાયકને ‘ભાભી’ના સંબંધે પરિચિત છે.

s બંને વાર્તાઓમાં જાતીય સંબંધ બાંધવાનું ઇજન અને પહેલ નાયિકાપક્ષેથી થાય છે.

હવે જોઈએ કેટલુંક વૈષમ્ય :

s બંને વાર્તાઓનું કદ ભિન્ન છે. ‘નકલંક’ ખાસ્સી લાંબી, ૩૧ પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરતી કથા છે. ‘ધરમ અને ધક્કો’ માત્ર પાંચ પૃષ્ઠોમાં જ સમેટાઈ જાય છે.

s બંને વાર્તાઓની રચનારીતિ પણ ભિન્ન છે. ‘નકલંક’ સર્વજ્ઞ કથનના કથનકેન્દ્રથી રચાયેલી છે, જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’ પ્રથમ પુરુષ એકવચનની શૈલીમાં લખાઈ છે.

s ‘નકલંક’ વાર્તાનો પરિવેશ અને નાયક દલિત સમાજનો છે. ‘ધરમ અને ધક્કો’નો નાયક એવી કોઈ વિશિષ્ટ સામાજિક ઓળખ ધરાવતો નથી.

s ‘નકલંક’ની નાયિકા દીવા નાયકની હાઈસ્કૂલની સહપાઠી છે જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’ની નાયિકા અંજુ સાથે નાયકને પરિચય કેવળ ૧૦-૧૨ દિવસનો જ છે.

s ‘નકલંક’નો નાયક કાંતિ પૂર્વથી જ જાણે છે કે, મિલન દીવા સાથે થવાનું છે. જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’નો નાયક પુષ્પાને મળવાના હેતુથી જાય છે અને આકસ્મિક રીતે જ અંજુ સાથે જાતીય સંબંધ બંધાવાની ક્ષણ આવી જાય છે.

s ‘નકલંક’નો નાયક દીવાને મળવા આવવાની હા પાડી બેઠો છે પરંતુ એ જ રાતે ભજન – અધ્યાત્મચર્ચામાં જોડાયા પછી તેનો માનસપલટો થાય છે. ‘ધરમ અને ધક્કો’નો નાયક પુષ્પા પ્રત્યેના તાજા પ્રેમ અને આકર્ષણને કારણે અટકી જાય છે. અર્થાત્ પ્રતિબંધિત ફળ નહીં ખાવાનાં બંને નાયકોનાં કારણો ભિન્ન છે.

s ‘નકલંક’ની નાયિકા દીવા વાર્તાનાયક કાંતિ સાથે જાતીય સંબંધ બાંધવા વિશે સ્પષ્ટ છે અને બંનેનું સૂચિત મિલન પૂર્વયોજિત છે. ‘ધરમ અને ધક્કો’માં સૂચિત પાત્ર પુષ્પાના નહીં આવવાને કારણે નાયિકા અંજુ પોતાની જાતને ‘રિપ્લેસ’ કરે અને નાયકને ધરે છે.

s દીવાનું માનસ અને તેની ઇચ્છા વાર્તામાં સ્પષ્ટતઃ પ્રગટ થાય છે એટલે કે તેનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ અને પ્રગટ છે. જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’ની અંજુ એ રીતે રહસ્યમય વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. ભાવક છેક સુધી કળી શકતો નથી કે (સૂચિત પાત્ર) પુષ્પા ખરેખર નથી આવી શકી કે પછી વાર્તાનાયક રાજન પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવતી અંજુ પુષ્પાના નામે પોતે જ રાજનને મળવાની – લપટાવવાની ગોઠવણ કરે છે. જે લગ્ન પ્રસંગે ઘરનાં બધાં જ સભ્યોનું જવાનું આયોજન હતું તે પ્રસંગે અંજુ સૌની સાથે જવાનું ટાળીને ઘર સાચવવા રહી પડે તે ઘટનામાં પણ આવા સંકેતો જોઈ શકાય. આમ, અંજુના ચરિત્રની સંદિગ્ધતા અને સંકુલતા પણ બંને વાર્તાની નાયિકાઓની ભિન્નતાને ચીંધી આપે છે.

s ‘નકલંક’ વાર્તામાં મુખ્ય ઘટનાસમય વહેલી સવારનો છે જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’માં આ સમય બપોરનો છે.

s ‘નકલંક’ની નાયિકા દીવા ઉચ્ચવર્ણ – સવર્ણ છે જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’ની નાયિકાનો આવો સામાજિક – કથાગત સંદર્ભ વાર્તાકારે આપ્યો નથી.

s ‘નકલંક’નો વાર્તાકાર કાંતિ મિલનની હા પાડ્યા પછી જવાનું ટાળે છે જ્યારે ‘ધરમ અને ધક્કો’નો નાયક પહેલ કરતી નાયિકાનું જાતીય આક્રમણ ખાળે છે. અર્થાત્ તે મુખ્ય ઘટના સમયે નાયિકાની સંમુખ છે જ્યારે ‘નકલંક’ નાયક તો આ ક્ષણને જ ચાતરી ગયો છે.

આટલું સામ્ય-વૈષમ્ય તપાસ્યા પછી પુનઃ એટલી સ્પષ્ટતા કે અહીં કેવળ ઉક્ત બંને વાર્તાઓના કથાનકનો જ તુલનાત્મક અભ્યાસ અપેક્ષિત હોવાથી વાર્તાકળાનાં અન્ય પરિમાણો વિશે ચર્ચા કરી નથી. છતાં એટલું કહેવું રહ્યું કે પરિણીત નાયિકા સાથેના જાતીય સંબંધની પૂર્વક્ષણે જાત સંભાળી લેતા નાયકનું સમાન કથાનક ધરાવતી બંને વાર્તાઓમાંથી ‘નકલંક’ વાર્તાકળા, ભાષાકર્મ, ચરિત્રાંકન અને રૂપનિર્મિતિની દૃષ્ટિમાં ‘દશાંગુલ ઉર્ધ્વ’ સિદ્ધ થાય છે.

સંદર્ભ :

(૧) ‘નકલંક’ (ટૂંકી વાર્તા), લે. મોહન પરમાર, ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’, સં. મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ્, આર. આર. શેઠ, પુનઃમુદ્રણ ૧૯૯૩

(૨) ‘ધરમ અને ધક્કો’ (ટૂંકી વાર્તા), લે. નીતિન ત્રિવેદી, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, જાન્યુ. ૨૦૦૭

હું એક બાળક હતો અને મારી ઘરડી અને અકસ્માતે વિકલાંગ બનેલી મા હતી. આખા કુટુંબના નિર્વાહનો બોજ તેના પર જ આવી પડેલો એટલે બીજામાં બીજા નંબરે પાસ થયેલા મને વણકરની બાળમજૂરીમાં મોકલી દીધી. અઢાલીસ વર્ષનો હતો ત્યાં સુધી આ છોકરો કાપડ-ફેક્ટરીમાં ઊભો વણકર હતો. સાહિત્ય એટલે શું ? એ તે જાણતો નહોતો. માત્ર બીજામાં બીજા નંબરે પાસ થયો એના ઇનામમાં મળેલી ટોલ્ડોયની ત્રણ વાર્તા – જેમાં એક હતી. ‘માણસ તેની કબર જેટલી જમીનનો માલિક થાય’ – એણે વાંચી અને જીવનના ભારે ટ્રાજિક જેવા ભરચક અને જટિલ વ્યવહારમાં મારું લખેલું ઘણુંબધું આજે હું ભૂલી ગયો છું પણ એ વાર્તા એવી ને એવી યાદ છે. સાહિત્યનો મારો એ પહેલો પરિચય. જીવનના આઠમા વર્ષે મને જરીવણાટની બાર કલાકની મજૂરીએ મૂકી દેવાયો ત્યારે શરીર કામ કરતું હતું પણ મૂંઝાયેલું મન, આ બધું શું છે ? એવી દ્વિધામાં રહેતું. આમ પણ મારે કંઈ જ થવાનું નહોતું. માત્ર કોઈ પણ રીતે ટકી રહેવાનું હતું ત્યાં સામાન્ય કવિ કે લેખક થવાનું સ્વપ્ન મને શેખચલ્વી જ ઠેરવે. પણ મારામાં એવું કંઈક છે કે હું મને જ ન સમજી શકું. આજે લાગે છે કે મૃત્યુ સુધી હું મને સમજી શકવાનો નથી.

ગજવાની ગુંજાયશ અનુસાર વાંચવા જેવું મળે તે માટે હું સાંજે અવશપણે કામ છોડીને અચૂક ગુજરી બજારે જતો અને મને કૌમુદી, ગુજરાત, પ્રસ્થાન, શારદા, નવચેતન, સામયિકોના દળદાર અંકો... એટલું બધું મળી રહેતું કે ગજબનું પરચૂરણ ગણવું પડે. મારો સાહિત્યપ્રેમ મારી હેસિયત અનુસાર ગુજરી બજારે પોષ્યો હતો... એ શરૂઆતે જ મને વર્તમાને પહોંચાડ્યો છે. જિંદગીનું નિર્મળ સ્મિત એ કે આગલી રાતે સાક્ષર પાસે બેઠો હોય તે સવારે કાપડફેક્ટરીની યંત્રસાળ પર ઉલ્લાસે ઊભો હોય – આગલા કોઈ જ વળગણ વિના !

૧૯૪૨નો સાબરમતી જેલનો છ માસનો વાસ. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર અને રવિશંકર મહારાજનો સહવાસ, ભરપૂર વાંચન, મધરાત સુધીની ચર્ચાઓ, ચર્ચાઓમાં વળી વક્તા બનાવવાનો પણ આગ્રહ – ઉદારતા. અને આ પાગલ માણસ કોણ જાણે કંઈ આંતરિક પ્રેરણાથી બોલતો થયો. મારા માટે છ માસનો એ જેલવાસ, જેમાં બબ્બે માસનો મેલેરિયાના દર્દ તરીકે જેલના દવાખાનાનો એકાંતવાસ – એ દરમ્યાન અજાણ્યે મારામાં શું પ્રવેશ્યું તે જાણતો નથી. પણ કદાચ એ છ માસના સંસ્કારે જ મને ‘પ્યારા બાપુ’ના સંપાદન માટે ધીરે ધીરે યોગ્ય બનાવ્યો હશે. પછી તો ગિરનારના જંગલમાં માત્ર પાંચ-સાત માણસોના સહવાસમાં પણ ટક્યો. ગીરના જંગલની જાતભાતની વનસ્પતિ, ત્યાંની પાનખર અને ધોધમાર વરસાદ... સાથે ગાંધીજીના ભત્રીજા પણ વાસ્તવમાં શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થી

કવિવર ટાગોરની કવિતા, અને ચિત્રકળાના વિદ્યાર્થી નવીન, ધીરેન ગાંધીનો સથવારો અને ‘પ્યારા બાપુ’ માસિકનું સંપાદન... આ બધું અત્યારે દૂર દૂરના પૃથ્વી પરના સ્વર્ગ જેવું લાગે છે. જેમાં માત્ર પ્રાણવાન કવિતા જ અનુભવેલી અને સ્મૃતિમાં હજીયે અનુભવું છું.

હું ધકેલાયો નથી પણ ચાલ્યો છું. ચાલવું જ પડે એવી સ્થિતિમાં અને અવશપણે ફંટાયા કર્યો છું. જેલમાં હતો ત્યારે જ સૂરતમાં ‘મહાગુજરાત ગઝલમંડળ’ની સ્થાપના થયાનું છાપામાં વાંચ્યું અને પહોંચી ગયો અમીન આઝાદની સાયકલની દુકાને... ગઝલના ફાઈલાતુન, મફાઈલૂન... કંઈ જાણતો નહોતો પણ શાસ્ત્રને બાજુ પર મૂકી પ્રેક્ટિકલ કરવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રવાદી, ગાંધીવાદીના અદૃશ્ય લેબલ ધરાવતો આ માણસ વસ્તીમાં પાછો ફર્યો અને ગઝલકાર થયો. અને દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીએ નિબંધ વાસ્તે પોષ્યો એના પંદર દા’ડા પહેલાં જ ગુજરાત સરકારે વલી ગુજરાતી (દખણી) પુરસ્કાર આપ્યો. વલી ઉર્દૂના આદ્ય શાયર અને રતિલાલ ‘અનિલ’ પણ દક્ષિણ ગુજરાતનો ગુજરાતી શાયર.

વ્યવસાયે વર્તમાનપત્રોમાં પત્રકાર થયો, કૉલમિસ્ટ થયો. આ સમય દરમ્યાન સાહિત્યિક સામયિકોનો સંપાદક પણ રહ્યો. સાવ એકલા હાથે ‘કંકાવટી’ સામયિકને ૪૨ વર્ષ સુધી ચલાવ્યું. માત્ર સંપાદકની જવાબદારી નહીં, અર્થભાર પણ મેં જ ઉપાડ્યો. આ બધું ફૂટપટ્ટીથી કે વર્ષના આંકડાથી માપી ન શકાય એવું, અખબારી કૉલમોથી સાવ જુદું.

ગઝલવિયતની રંગીનીથી પર એવું માત્ર બાળકના હૃદય અને આંખોમાં હોય એવું વિસ્મય મારી અંદર ઊછળતું હતું. નિવૃત્તિનાં વર્ષોમાં ચિત્તાકાશની વિશાળતામાં, મારા સ્મૃતિપ્રદેશમાંથી કહેવાતા જ્ઞાન અને ડહાપણના બોજ વિના, સુરદાસ કહે છે તેમ ‘ઊડ ગઈ રૂઈ, હાથ કછું નહીં આયો’ એવું બધું મારી પાસે ઊડતું ઊડતું અનાયાસે આવતું ગયું અને એના તટસ્થ માધ્યમ બની મેં મારા ‘કંકાવટી’માં અનાયાસ જે ગદ્ય લખ્યું તે છે ‘આટાનો સૂરજ’ના હળવા રૂ જેવા નિબંધો. આ નિબંધો અનાયાસ લખાયા છે, મેં એ માટે કોઈ તાલીમ નથી લીધી, કોઈ નિબંધકારને દષ્ટિમાં પણ નથી રાખ્યા. અને આંતરપ્રવેશ કોનો થયો તે હું જાણતો નથી. કાકાસાહેબ કાલેલકર અને સુરેશ જોષી ગુજરાતી ભાષાના દિગ્ગજ નિબંધકારો – હું તો એમનો પૌત્ર પણ નહીં, પણ ટાપુ પોતાનામાં સંપૂર્ણ હોય તેમ સંપૂર્ણતા પણ અનુભવું છું. મારામાં રહેલા ગઝલકાર અને નિબંધકાર પોતે એકબીજાના દોસ્ત હોય તોયે જાણે અજાણે હશે !

બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયનો અર્કિયન સાક્ષી છું. ગાંધીયુગનું જ બાળક છું અને જિંદગીના છેડે જદું કૃષ્ણમૂર્તિને આશાના સૂર્ય રૂપે જોઈ રહ્યો છું. આ બધાનો કશો મેળ નથી અને એ જ છે જીવન. જીવનમાં અને આસપાસ બનતી મૂંગી અને સહેજ આછા રણકારવાળી ઘટના; તુચ્છ કહેવાતા પદાર્થો, તટસ્થ પ્રકૃતિ, પક્ષીઓ... બસ, આ બધું મારા નિબંધોનું જગત છે. વ્યવહારે ઘવાયો છું, સાંપ્રતે છેલ્લેડ્યો છે પણ વિસ્મયે નિરખેલી ઘટનાઓ, પ્રાણી-પક્ષી, બાળકોએ મને નિબંધોનું કાવ્ય આપ્યું અને તે જ આ નિવૃત્ત માણસને જિવાડી રહેલું અખૂટ ભાતું છે. ચિત્તમાં લોકમેળા જેવી જીવતી વસ્તી છે અને નિવૃત્તિના એકાંતમાં આ વસ્તીને હું જ અનુભવું છું અને નિરખું છું. બાળક જેવા ઉમળકાથી, પણ શાંત પ્રસન્નતાથી.

પ્રાથમિક શાળાનાં બે જ ધોરણ જોનારો, હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ જેના માટે માત્ર

કોરા શબ્દો જ રહી ગયા એવા માણસના શબ્દો નિબંધરૂપને પામ્યા, વળી સાહિત્ય અકાદમીની દષ્ટિએ આ નિબંધો પુરસ્કારને યોગ્ય લાગ્યા... આ બધી ઘટનાઓ, મારા માટે ચમત્કારથી જરાય ઓછી નથી. 'કુછ ભી નહીં હોતા'ના વિષાદમાંથી પસાર થયો છું અને 'સબ કુછ હો સકતા હૈ'નો અનુભવ કર્યો છે. સત્યના આ બે છેડાની સફેદ ચાદરની ઝોળીમાં એક બાળકની જેમ વિસ્મયભર્યો પડ્યો છું. ક્યાં છું ! ક્યાં છું ? એવું પોતાને પૂછનારો અત્યારે દિલ્હીમાં છે એને શું કહીશું ? આ પહેલી ન ઉકેલાય તેમાં જ કવિતાનો આનંદ છે.

પ્રણામ મિત્રો પ્રણામ ! તમ જેવા વિદ્વાનો વચ્ચે મને ક્ષણેક પણ જૂથબિમાં ઊભો રાખનાર મા શારદાને પ્રણામ !

r

સીમાડા

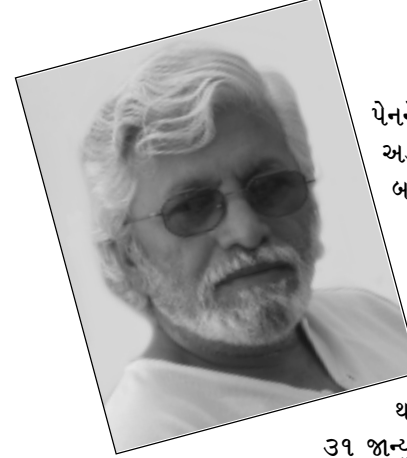
હેયાના બારણાની ભોગળો ભેદવી,
ઉંબર સીમાડો ઓળંગવો જ.
અજવાળી રાતડીએ શેરીઓ છોડીને
ચોક ને ચૌટામાં ભમવું જ.
વહેલે પરોઢિયે ફૂકડો બોલાવે
ગામના સીમાડા એ છોડવા જ.
કપાસકાલાંનાં ખેતરો ખૂંદતાં
ઊંડાં તે વનમાં ચાલવું જ.
વનના સીમાડા એ છોડવા છે મારે
રણની વાટડીએ દાઝવું જ.
રણની તે રેતીમાં ભૂલા પડીને
સાગરને સીમાડે પહોંચવું જ.
સાતે સાગરને ખૂંદી વળીને
ધ્રુવનું નિશાન મારે ધરવું જ.
ધરણી સીમાડા એ છોડવા છે મારે
ઊંચા ગગનમાં જાવું જ.
પહેલો સીમાડો આ હેયાનો છોડવે
એને આપું ભવોભવની પ્રીતડી જ.

— હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

શ્રદ્ધાંજલિ

પાહોળિયું વાહણ : જનક ત્રિવેદી

અશોકપુરી ગોસ્વામી

'ના નથી.' કોક બોલ્યું.

'છે ને.' કહેતાં મેં એની ફાઉન્ટન પેન ખોલી તો, એની પેનને નિબ જ નહીં, નિબની જગ્યાએ જીભ... આંટા ખોલી અડધિયું ઊંધું વાળ્યું તો માંહેથી લાલ કાળી ભૂરી શાહીને બદલે દદડચો ફફળતો ધીકતો લાવા...

હું આસામના કોઈ એક રેલવે સ્ટેશનના વેઈટિંગરૂમમાં રહી ગયેલા તેના ઝોળાને ફંફોસું છું. જેમ ચિતા ઠારવા ગયેલો જણ એની ટાઢી વાળ્યા પછી એનાં શેષ અસ્થિ શોધે, એને પોટલીમાં બાંધે અને, એને કોઈ સંગમતીર્થમાં પધરાવે, જેથી અતૃપ્ત આત્માને સદ્ગતિ થાય.

૩૧ જાન્યુઆરીની રાત્રીએ અમરેલીથી ઘેર પરત આવવા લક્ઝરી બસમાં બેઠો છું. આજે સવારે જનક ત્રિવેદીનો દેહ અગ્નિને હવાલે થયો. અગ્નિ જે શુદ્ધ કરે, પાવન કરે; મેલ રહિત કરે તેને. રાત પડી ગઈ છે. મહાસુદની રાત્રી. જઈ જઈ કે રોકાઈ જઈ કરતી ટાઢ આજની રાત પૂરતી તો રોકાઈ જ જઈ કરીને મોહવશ એનું હેત દાખવી રહી હતી. મને ઘેરી વળેલા ઠંડાગાર વાતાવરણને ધગધગ જનક ત્રિવેદીના જેવું પચાસેક હોર્સપાવરવાળું ગરમ એન્જિન આઘું જ રાખ્યા કરતું હતું. હું ડ્રાયવરની કેબિનમાં, એની પાસે, પડછે બેઠો છું. મારી આંખ સામે સિનેમાના પડદા જેવો વિન્ડ સ્ક્રીન છે. દોડતી બસ સાથે દોડતો હેલોજનનો ધોળો શેરડો અંધારાની ઓથે રહેલાંને અજવાળતો હતો, ઉજાગર કરતો હતો. લાંબી ટ્રિપનો અનુભવી ડ્રાયવર બા-હોશીથી બસ ડ્રાઇવ કરતો હતો. પણ, બસના વેગથીય વેગીલું ચકરાવે ચડેલું બેકાબૂ મન વંતોળમાં તણખલાની ગોઠે મને અહીંતહીં ઉડાડતું હતું. એ જ્યાં ફેરવે ત્યાં ફરું છું. ઠેરવે ત્યાં ઘડીક થંભું છું, જે બતાવે, સંભળાવે તે જોઈ સાંભળું છું. 'તો... શું કરતો હતો હું...?'

આસામના રેલવેસ્ટેશનના વેઈટિંગરૂમમાં પોતાનો સામાન મૂકી ચાલ્યા ગયેલા સરોજ ત્રિવેદી... સૌરી જનક ત્રિવેદીનો ઝોળો ફંફોસતો હતો. નીબ વિનાની જીભાળી ધધગતા લાવાવાળા એની ફાઉન્ટન પેનની પાસે જ પડ્યું છે એનું એક્સ-રેલવેમેનનું આઈ કાર્ડ. નિવૃત્ત રેલવે અધિકારીનું ઓળખપત્ર; નિવૃત્ત સાહિત્યકારનું ઓળખપત્ર નહીં હોં. આ... આ એની ડાયરી, આ એમાંથી ઊછળી ઊછળી બહાર આવતા હજીય હુંફાળા તાજા એના શબ્દો. આ... એનાં લૂગડાંલત્તાં, બીડી બાકસ, બેચાર ચોપડીઓ, થોડાં ચિત્રો, કાર્ટિંગ્સ અને કોરા

કાગળો... 'એટલું જ...! એટલું જ છે એના ઝોળામાં...! બસ આટલું જ...!' ના, ઘણુંય છે. અધધ કહેવાય તેવી આ સંભાવનાઓ, અને લખી દોરી ચીતરી શકાય એવી એણે સંચિત કરી રાખેલી એની કલ્પનાઓ ય આ રહી ઝોળામાં. છે ને; એના ઝોળામાં કેટકેટલા રંગીન અને સંગીન નિશ્ચયો. કેટલીય ગમખવાર અને ગમગીન ઘટનાઓ છે તો એની સાથે જ થીજી ગયેલા લોહીને ચેતનવંતું કરી દે તેવા હુંફાળા ઉમળકાઓય છે. હું તો વિચારતો જ રહી ગયો કે જે માણસ પાસે કશું જ લખવું બચ્યું નથી એવા તરંગી અને નકામા રખડુ પાસે કેટકેટલું હતું. એ તો ઘેર આવવા નીકળ્યો હતો.

આસામના ત્રીન સુકિયા જિલ્લાના છેક ભારત નેપાળની સરહદેના છેવાડેના એક આશ્રમને છાંયડે એ બળ્યોઝળ્યો જાણે જીવતરનો થાકોડો ઉતારતો હતો. કદી કોઈ ખૂંટ્ટે ખીલે નહીં બંધાતો જીવ ત્રણ ત્રણ મહિનાથી આસામ નાગાલેન્ડના વિસ્તારમાં; ગુજરાતમાં એના અમરેલીમાં ખોઈ બેઠેલાં શાંતિ, સંતોષ અને સભ્યતા જાણે ખોળતો હતો. એને કાંક મળ્યુંય હશે નહીંતર એ એટલું રહેય ખરો. અને ફોનમાં ઘરનાંનેય એવું કહે ખરો કે : તમને બધાંને મળી લેવા જ આવું છું. હવે રહેવાનો છું તો અહીં જ...'

એના - આશ્રમના - સ્વામીજીએ એ જ ફોનમાં, સરોજબહેનને કહ્યું જ : માઈ, તૂ ઉસકા મોહ છોડ દે...'

હા... યાદ આવ્યું.

ગયા જ વર્ષે ઉત્તરાયણના આગળના બેત્રણ દિવસ છેક આશી અમને મળવા આવેલા જનક ત્રિવેદીને જોઈ આશ્ચર્ય તો ત્યારે જ વધ્યું જ્યારે ઘણાં વર્ષો પછી અચાનક આવી ધમકેલા જનક ત્રિવેદીએ એમ કહ્યું : 'અશોક; તને અને મારાં બહેનને મળવા આવ્યો છું. અને ખાસ તો... ક્યાં ગયો પેલો દેવોનો ગણ...!'

'આયુષ્માન. દીકરાનું નામ આયુષ્માન છે, જનકભાઈ.' પત્નીએ એમને કહ્યું.

'આયુષ્માન ભવ !' એ આશીર્વચન ઓચરતા હોય એમ બોલ્યા ત્યારે શું એ એવા અરથવાળું બોલ્યા હશે જા, દીકરા મારું શેષ આયુષ્ય તને...!'

નહીંતર વરસદાડામાં કેટકેટલું અધરું મૂકી એ જણ આમ; આવું ચાલ્યો જાય ખરો ?!'

આ બેત્રણ દિવસ અમારા ઠહા તો ચાલુ જ.

જનક મને કહે : હવે રિટાયર થયા પછી...

મેં એમને અટકાવી કહ્યું : મિને તમારી કોઈ યોજનાઓની કશી વાતમાં રસ નથી.

નક્કર તમારે કશું કરવું નથી. ખાલી વાતો જ છે... મને તમારામાં...'

'આમ ઠામૂકા માણસનો છેદ ઉડાડી દે તે ચાલે...? હું કહું તે સાંભળ તો ખરો...'

'નથી સાંભળવું. બહુ સાંભળ્યું.'

'શું કહો છો જનકભાઈ, એ ભલે ના તમને કહે, તોય કહો. મને કહો.' બહેન ભાઈની વહારે ધાઈ.

'એ જ કહું છું અનુભવેન. અને આ...' કહી મને કહે : 'રિટાયર થયો છું એટલે આખું ભારત ફરી વળવું છે. અમને રેલવેવાળાને ફી પાસ... ગયા વરસે બે મહિના આખું દક્ષિણ ખૂંટું. સુનામિ વખતે ત્યાં દરિયાકિનારે જ હતો...'

'ભલા તમે સુનામિમાં તણાઈ ના ગયા ?' મારી રીસ મટી ગઈ. મને આવું બોલતો

સાંભળી જનક ખીખીખી કરી દાંત કાઢી લાક્ષણિક હસતાં મને કહે : 'વ્હેલ તણાઈ જાણી છે ?'

મેં એમને ઢીલા પાડવાના ઈરાદે કહ્યું : 'વ્હેલ નહીં, વ્હેલની મા તણાઈ જાય... તમે ગુજરાતી સાહિત્યની સુનામિમાં તણાઈ જ ગયા છો ને વળી ? મડદું ય તમારું ક્યાં મળ્યું છે !' ઠહામાંય આવું અમંગળ બોલતો ભાળી પત્ની કહે : 'બહો હારા નથ્ય લાગતા. શુભ શુભ બોલો.'

ત્યારે ય જનક તો ખિખિયાટા કાઢે.

'હંઅઅ... શું યોજના છે તમારી જનકભાઈ... ?'

'આ'ખતે... એટલે આવતે વરસ ઈશાન કોર્ચ. આસામ... નાગાલેન્ડ. કિશોર જાદવને લખી દઈશ. એની વારતાઓ...'

'એને ત્યાંય નહીં જંપવા દો. અહીં અમને બધાંને તો...'

'કેટલાં વરસે આવ્યો તોય...? જુઓ અનુભવેન ?'

'કેટલાં વરસે આવ્યા તે ઉપકાર નથી, ગુનો છે. સમજ્યા... ? બોલ્યા કેટલાં વરસે. પણ મહિને પંદર દાડે તમારા જાસાચિઠ્ઠી જેવા કાગળો...'

'એ તો આવ્યાના. તને લખતો...'

'આ'ખતે ય એકલા જ...'

'એકલો જ. તારી બહેન અમરેલી, યાત્રામાં.' ('યાત્રા' જનક ત્રિવેદીના હાઉસિંગ બોર્ડના મકાનનું નામ છે) અને હું મારી યાત્રામાં.

'યાત્રા નહીં મુસાફરી. ઉદ્દેશ વિનાની હેતુહીન રખડપટ્ટી જે આખી જિંદગી તમે કરી છે...'

એના ગયા પછી મને થયું આવી યોજનાઓ ક્યાં નવી છે એને ? આવું આવું જ કર્યાં કર્યું છે. અને લખવાની વાતે મીંડું વાળી દીધું છે એણે. એક વિત્તવાળો, દૈવતવાળો, લખે તો જ ગુજરાતી સાહિત્યના તળાવમાં જીવી શકે; તેવી અનિવાર્યતાવાળો મત્સ્ય, ન લખી શકવાના તરફડાટે વલવલાટે અહીંતહીં હજીય ભટકતો હતો એ જોઈ એના હેતે ગૂંથાયેલો બંધાયેલો જીવ અજંપ થયો. બાકી આ એ જ જણ જેણે સહિયારી છતાં નવી જ ભાત પાડતી અને જબરદસ્ત ભાષાકર્મ દાખવતી જકડી રાખે તેવું આલેખન કરતી 'નથી' નવલ લખી. માળાઓએ નામ રાખ્યું 'નથી'. અને જેના વિષે એ ખુદ અને અમે બધા ખૂબ આશાવાદી હતા એ 'ગેંગમેન બાઘા લખમણનું ચોથું લાકડું' અને 'દાંત' નામની નવલકથા લખી રહ્યો હતો. વરસોથી અધૂરી પડેલી આ બે કૃતિઓને ક્યારેક મઠારી; ફેર કરી કરી પ્રવૃત્તેય થતો. 'બાવળ વાવનાર અને બીજી વારતાઓ'ના પુરસ્કૃત વાર્તાસંગ્રહ પછીની બીજી વાર્તાઓનો સંગ્રહ આપવાનો હતો. એક સંગ્રહ થાય એટલી લઘુકથાઓ... એક નમણું પુસ્તક થાય તેવાં ઠહાચિત્રો... કલાવિષયક લેખો, કાર્ટૂન અને ફોટોગ્રાફી અંગેના લેખો, વિવેચન અને આસ્વાદનું તો પુસ્તક થાય થાય જ. અને એના નિબંધો !! કેટલા સરસ નિબંધો. એનું ફાટફાટ થાતું ગદ્ય. કોઈ પણ આલંબન વિનાના એના સર્જકત્વને છતાં કરતા નિબંધો ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં અને નિબંધસાહિત્યમાં પોતાનું પતરાળું આગલી હરોળમાં મુકાવે તેવા છે.

કવિતા અને ગઝલના વાતાવરણમાં, નવલકથાઓની સુનામિમાં એ લઘુકથા, નિબંધો અને વાર્તાઓને પેલાં ત્રણ જેવી લોકપ્રિયતા અને લોકભોગ્યતા અપાવવા, એ છોક લગી ઝઝૂમ્યો, જરૂર પડી ત્યાં એણે કેસરિયાંય કર્યાં. પરિષદ અને બીજી સંસ્થાઓના કાર્યક્રમો વખતે મંચ પર ચઢી માઈકમાં કહે : ‘અમે તમારી કવિતા અને ગઝલ સાંભળીએ... તો તમે મહાજનો અમારી લઘુવારતાઓ, નિબંધનું ગદ્ય કે ગદ્યાંશ કેમ ન સાંભળો...?’

એ પછી સૂરત ખાતે અને બીજેત્રીજે વાર્તાવાંચન જેવા કાર્યક્રમો થવા શરૂ થયા ખરા. એણે પ્રગટ કરવા ધારેલી કૃતિઓનાં નામ ઘેલીફોઈની જેમ કૃતિ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય એ પહેલાં ચરણ પાડી રાખેલાં. દા.ત. ગૈંગમેન બાઘા લખમણનું ચોથું લાકડું (નવલકથા); દાંત (નવલકથા); નો એડમિશન (ટૂંકી વાર્તાઓ); તંતુ (લઘુકથાઓ); અંતસ્થ (લલિતનિબંધ).

અમારી લક્ઝરી બસ એ અલગ અલગ તાસીરવાળા પ્રદેશના વિશેષોને અજવાળતી દોડવે જતી હતી. અહીં ઝાંખુંમેલું અસ્પષ્ટ કે નહીં. અત્યારે દેખાતાં અનેક વાનાંની જેમ જનક ત્રિવેદી એનાં અનેક રૂપોમાં દેખાતો હતો. જરાય ઠાવકો અને ઠરેલ નહીં એવા આ જણે, અજંપાના આદમીએ કહ્યો કે અશાંત કલાકારે કેટકેટલાં કલાસ્વરૂપોમાં કામ કર્યું હતું. એને લોહીવગા કસબમાં માત્ર કલમ જ ન હતી, એ પીંછી અને કેમેરાનોય જાણતલ. ભલે અલપઝલપ પણ આ એક આદમીએ વાર્તા, નવલકથા, લઘુકથા, નિબંધ, વિવેચન, આસ્વાદ, કટાક્ષ, અનુવાદ, જાસાચિકીમાં ગણાવાય તેવાં ચર્ચાપત્રો, પત્રકારત્વ, સંપાદન, સંશોધન, ફોટોગ્રાફી, ઠણાચિત્રો; ચોપડીઓનાં પૂઠાં, એમાં ઊપસી આંખે વળગે તેવાં આકર્ષક અક્ષરાંકન, અને બીજું ઘણું બધું. એક જનકને જ – ગુજરાતી સર્જકોમાં – એને એકલાને જ આટઆટલા કસબ હાથવગા. તેની આંતરસમૃદ્ધિના દ્યોતક છે – આ કલાકસબો. એને બોદું, બાદલું માંદલું, મોળું ફાવે નહીં. આવો જનક કયા ચોઘડિયે સામ્યવાદ વિચારધારા હેઠળ આવી ગયો ? કે, આ બધાની સાથોસાથ અન્યાય શોષણનું બ્યુગલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને એના રેલવેના ચોથા વર્ગના કર્મચારીના વર્ગસમૂહમાં ફૂંકતો થઈ ગયો. એ ઋજુ અને માયાળુ બોલવું છોડી મરિયાં લાગે તેવું, મરચાં લાગે અને ચચરે તેવું કાઠિયાવાડી બોલતો થયો. પડકારો ફેંકે, આક્ષેપો કરે, પુરવાર કરવાના દાખડાય કરે. એ વ્યક્તિ અને સમૂહ જોડે સાચું ખોટું બાજે. એ કોઈ જૂથ કે ઘરાણાનો નહીં, કોઈ યુનિયન કે મંડળનો નહીં, અરે એ દુશ્મન ક્યાં કોઈનો મિત્ર જ હતો ? એ માળો વાતે વાતે દુષ્યંતકુમારને ટાંકે :

સિર્ફ હંગામા ખડા કરના મેરા મકસદ નહીં

મેરી કોશિશ...

હા, એની કોશિશ, નિષ્ઠાભરી કોશિશ હતી જ. એમાં વળી પાછા રઘુવીર ચૌધરી એ લૌંઠકાના માથે બહારવટિયાનો મોડ મેલે. કડવી ગળોને લીમડો મળે પછી રહે સખણી ? વકરે જ ને ? એ બ્રહ્મક્ષત્રીને મેં દબાતે-ચંપાતે કહેલું : ‘કોઈ તો માથે મોડ મેલાવી તમને બખ્તરવનાને કરે આગળ પણ...’

પણ... ના, એ સ્વયં જ કૂદી પડેલો હતો. એને વળી મોડ શું અને બખ્તરેય શું ? ઢાલેય શું અને તલવારેય શું ? કેવળ પેનની નિબ અને ફરોસી મૂકેલી જીભ. અને તાપકે એવો થાય કે એનાથી અન્યાય શોષણ જિરવાય નહીં અને; ન્યાય તો ઇસકે બસકી બાત

હી કહાં થી ? બધા ઈલમ અને કસબ જેને હસ્તગત, એ જ પોતાનાં અને અન્યો પ્રત્યેનાં ન્યાયી અને ઉદાર વલણમાં સદાકાળ ઊણો તો ઊતરે. ઉઘાડો પણ પડી જાય. ઝાંખો પડી જાય એવો ડફોળ સૂઝાણ. પણ ખમીખાવાવાળો તો નહીં જ. મેધે પડી જાય. પરશુરામને ઘડતાં વધેલા ખારાઝેરામાંથી હાતે હાતે ઘડેલા આ જણમાં લખખણ અપલાખખણનો પેલા કસબ જેવો જ શંભુમેળો. મને થાય છે કે; આ જનક ત્રિવેદી ઉપરવાળાના નીંભાડાનું પાહોળિયું વાસણ હતું. કુંભાર એના ચાકડેથી ઉતારેલાંને અંદરબહાર ટીપી સરખાં કરી પછી એક વક્કલનાં કરવા છાંટે, ગ્રેડેશન કરે. જે જરા જાડાં, જુદાં, ભારે હોય, ઓબલંગ અને ગોબાગળિયાળાં, રહી ગયાં હોય તેને જ પેલા સારા વક્કલની કોરમોર ખડકી એનાથી નીંભાડો ઢાંકે. પછી આજુબાજુ અને બળતણ છાઈ દઈ ધીકાવી મેલે એનો નીંભાડો. પાહોળિયાંની આવી ગોઠવણ વિના સારાં પાતર ન નીપજે. નીંભાડે પાકેલાં અને વપરાતાં વખણાતાં પાતર પેલાં પાહોળિયાના પરતાપે નીપજ્યાં હોય. કેમકે એ ખમે એવાં ઠોસ હોય. ભીંસ, ધક્કા ધસારા એ વેઠે. પેલાનું તો ગજું જ નહીં. પાહોળિયાં વાતેવાતે ભાંગેતૂટે નહીં. હા, હોય થોડાં કઠંગાં. થોડાં પાકાં; થોડાં કાચાં. એમના રંગઢંગ અને દેખાવથી જ એ વક્કલમાં જુદાં પડે. પાહોળિયાં પહેલી નજરમાં જ વરતાઈ જાય. અમારો જનક ઉપરવાળાનો એવો જ પાહોળિયો. રઘુવીરભાઈ, એ આશુરોષ હતો તો આશુતોષ પણ હતો. પૂછી સખા-સાથીઓને. કાં મનોહરભાઈ, ખરુંને ! એલા મનસુખવન હાચું કે ?

તલવારનું કામ કલમ પાસેથી લેવામાં જનકે શું મેળવ્યું એ તો જગજાહેર છે. પણ એવા કમઠાણમાં અમે એની વારતાઓ, નિબંધો, લઘુકથાઓ, કલાવિવેચન અને આસ્વાદના લેખો ગુમાવ્યા તેનું શું ? એ પૂઅર આર્ટિસ્ટ... હા મહેરબાનો, હી ઈઝ પૂઅર આર્ટિસ્ટ એન્ડ મેન ઓફ ઓલ આર્ટ્સ ઓફ લિટરેચર. પણ અહીં પૂઅર એ ગરીબ કે દરિદ્રના અર્થમાં નહીં પણ, સાવ ઓછાં સંસાધનો અને ઓજારોથી કલા નિપજાવતો કલાકાર. આવા કસબીના ન્યૂન પ્રદાન બદલ ઘણા એને ક્ષમા કરશે પણ હું તો નહીં જ તેને માફ કરું. કેમકે, તેણે અમારો અને ગુજરાતી સાહિત્યનો મોટો અપરાધ કર્યો છે, અલ્પ આપીને. તેની હયાતીમાં જ, તેનાં સર્જનની અનુપસ્થિતિમાં કેટલા બધા સૂંઠના ગાંગડે સર્જન વેપલો કરી ગયા. એણે લડી ઝઘડી કે બાઝીને નહીં, સાતત્યપૂર્ણ સર્જન કરી, સત્ત્વશીલ રચનાઓ આપી તેના હિસાબો સરભર કરવાના હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેણે લાવવા ધારેલાં પરિવર્તન માટેનાં ઉદ્દાહરણ તો તેણે જ આપવાનાં હોય. એને બદલે... આમ છતાં એની નરી – નકરી સાહિત્યનિષ્ઠા માટે હું તો એને સેલ્યૂટ કરીશ. લાયક અને સમર્પિતોનાં એ અછોવાનાં કરતો.

એને મામા થવાના... ગોડફાધર થવાના ધખારા ઓછા નહીં. એ બધું વાંચતો. જોતો. વિત્તવાળા નવોદિતને, દૈવતવાળા અજાણ્યાને ઓળખી એની દરકાર કરતો. પાંખમાં લેતો. આ વર્ષની શ્રેષ્ઠ વારતા... આ દાયકાની શ્રેષ્ઠ નવલકથા... પન્નાલાલ રાવજી પછી... આ... એવી એની વાતોથી પેલાનું બગડેય ખરું. જનકના લેબલની મથરાવટીય એના જેવી. પરંતુ એણે અધ્યાપન સિવાયના અન્ય વ્યવસાયમાંથી આવેલા સર્જકોના સર્જનવિશેષ પરખ્યા અને ગુજરાતી સાહિત્યને ઓળખાવ્યા. ધારી પાસેના મોરઝરના ઓછું ભણેલા અજાણ્યા ખેડુ ગોરધન ભેંસાણિયાનો તાજો જ દાખલો છે. હા, મિત્રો, મણ ઊપણો ત્યારે માંડ અધોળ મળે. વેપલામાં અધીર જનકે એ ઘરદીવડાઓની થથરતી જોત આડે એનો હાથ ન દાઝ્યો

બળ્યો તોય રાખી તો મૂકેલો હતો છેક લગી. કાં ખરુંને ગોરધનભાઈ ! હા મિત્રો, એણે કશીય દિલચોરી દાખવ્યા વિના એના દૂધની ટોચલી તો હોજમાં ઢોળી જ.

નિવૃત્તિ વયે, એના નાના દીકરાને જ શોભે તેવાં કાબરચીતરાં જીન્સનાં શર્ટપેન્ટ પહેરે. ઘઉંવર્ણના ગોળ લાડવા જેવા મઝોં પરના તેના ધોળા વાંકડિયા વાળને ચોટલીમાં ગૂંથી રબર-રિંગ બાંધે. છેલ્લે આશી આવા વેશમાં આવેલા. રસ્તે, ખેતરે એમને બધાં ટગર ટગર જુએ. ખેતરે જતાં વચ્ચે આવતી દુકાને મેં દુકાનદારને કહ્યું : ‘અલા ભૈ, હોય તો મારા મેંમોનને આલો એક બો-પટ્ટી. મોંથામાં નોંખે.’ ત્યારે હું અને ઊભેલાઓ ખુશ થઈએ એવો જવાબ વાળતાં જનક ત્રિવેદી કહે : ‘આવતી સાલ, વાળ વધારે લાંબા થાય ત્યારે લેવા આવીશ. એલા; રાખી મૂકજે.’ હું આશી જઈશ અને પેલો બો-પટ્ટીવાળો મને હવે કહેશે કે : અશોકકાકા, પેલા બો-પટ્ટીવાળા ભૈની બો-પટ્ટી ન રહી. ચ્યારે આવવાના છે ? ખભે વાળ ઝૂલતા થશે ત્યારે ? ચ્યારે પાછા એ આવવાના છે ? કેડોએ વાળ આવશે ત્યારે ? ચ્યારે ? તો, હું શું ઉત્તર દઈશ હવે ?

ત્રણ દિવસે અમરેલી પહોંચેલો એનો મૃતદેહ અગ્નિસંસ્કાર પામવાનો હતો. અગ્નિને હવાલે થવાનો હતો. અગ્નિ જે બાળે, શુદ્ધ કરે, મેલરહિત કરે તેને. તેના અગ્નિસંસ્કારની વિધિ વહેલી સવારે હતી. મને ત્યાં જવા ઉતાવળો-બહાવરો જોઈ ધીર ગંભીર મનોહર કહે : પેલા ઉતાવળિયા એને નનામીમાં બાંધવા જશે ત્યારે જનક ફટ બેઠો થઈ એમને કહેશે : ખમો, રાખો. પેલા બે જણ હજુ આવવા બાકી છે.’

સ્મશાનગૃહેથી જ વિદાય લેતી વખતે દકો મને બાઝી ક્યાંય લગી ખભે માથું ઢાળી રોયો. ‘તું તો મને બાઝીને રોયો દકા. પણ, હું કોને બાઝીને...? મારાથી તો રોવાતુંય નથી.’

I

પ્રકીર્ણ

શબ્દલાલિત્ય : કાન્તા વોરા, ૨૦૦૩, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૭૫, રૂ. ૭૫/-.

શબ્દખેલ : કાન્તા વોરા, ૨૦૦૩, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૭૫, રૂ. ૭૫/-.

ઈતિહાસની બીજી બાજુ : કેશવલાલ પટેલ, ૨૦૦૬, હર્ષ પ્રકાશન, અ'વાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૦, રૂ. ૭૦/-.

જીવનચરિત્ર

નવલ ગ્રંથાવલિ ખંડ-૨ : સંપા. રમેશ મ. શુક્લ, ૨૦૦૬, સુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, એમ. ટી. બી. કોલેજ કેમ્પસ, ચોપાટી (સુરત-૧) પૃ. ૫૦૫, રૂ. ૪૦૦/-.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

જડી ગયેલી વસ્તુ | હરિકૃષ્ણ પાઠક

ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ : ધીરેન્દ્ર મહેતા, ગૂર્જર પ્રકાશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૧, પૃ. ૮+૨૬૦, કિં. રૂ. ૧૦૦]

કોઈ પણ જાગ્રત સર્જકને, અરે, જાગતા માણસને પણ, સતત મુકાબલા કરવાનું આવે છે. ‘ખોટવાઈ ગયેલી વસ્તુ’ના લેખકને પણ આ મુકાબલો કરવાનો થયો, તેમણે નિષ્કાથી એ કરી જાણ્યો અને છતાં પ્રસ્તાવનામાં પોતે કરેલ મુકાબલાને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે : ‘...જીવનમૂલ્ય (‘મૂલ’)નું રૂપ લેતા, જીવન વિશે શ્રદ્ધા જગવતા, જીવન માટે નિષ્ઠા પ્રેરતા અને જીવનમાં બળ પૂરતા પરિશ્રમની’ આ વાત છે. ‘અમારે ત્યાં એ પરિશ્રમ તેમ એના મહેનતાણા માટે ‘મૂલ’ શબ્દ પ્રચારમાં છે. ખાસ કરીને બાંધકામ અને ખેતીને લગતા શ્રમને માટે, અને તેમાં જોતરાયેલી સ્ત્રીઓ મૂલૈયાણી (કે મૂલિયાણી) તરીકે ઓળખાય છે. આ એમના વ્યક્તિત્વનો અંશ છે અને

એનો મહિમા પણ છે.’ જે ‘ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ’ છે તે આ ‘મૂલ’. આથી આરંભે કથાનું શીર્ષક ‘સાવ ફૂડાળાં દરિયો’ સૂઝેલું તે વિશેષ રૂપે રત્નાના પાત્રને જ કેન્દ્રમાં લાવતું હોઈ લેખકે તેમાં ઉચિત ફેરફાર કર્યો.

વિદેશગમન અને સુખાળવા જીવન માટે લાગેલી હોડને પરિણામે રચાયેલ ‘સામાજિક સંદર્ભ સાચવીને માનસિક સ્તરે તેનું નિર્વાણ’ કરવાનો ઉપક્રમ અહીં લેવાયો છે તેથી દેખીતી કોઈ સ્થૂળ ઘટનાઓના બદલે અહીં મુખ્ય પાત્રો મનજીબાપા અને પુત્રી રત્ના-રતનના નિમિત્તે અને તેમના મનોવ્યાપારોના નિરૂપણથી કથાઘાટ રચાયો છે. પણ અન્ય જે પાત્રો અહીં આવી મળે છે તેમાં ઉપર કહ્યું તે ‘મૂલ’ને યથાર્થ પામીને ચરિતાર્થ કરી બતાવનાર, મૂલૈયાણીનું ઉત્તમ પ્રતિનિધિત્વ કરતું પાત્ર છે હીરા, મનજીબાપાનાં પત્ની. કથાનો આરંભ અને અંત છે મનજીબાપાનાં મનોવ્યાપારો, સંસ્મરણો, અનુભવો અને તે તે નિમિત્તે, પણ જૂજ રૂપે પ્રગટતા તેમના ઉદ્ગારો કે ચેષ્ટાઓમાં. તેમની સ્થિતિ આરંભથી અંત સુધી આ તરફ ને તે તરફની વચ્ચેની રહે છે.

વિદેશ જઈને વીરજીમાંથી ‘વિજિલ’ થઈ ગયેલ પુત્રના ઘરમાં પણ મનજીબાપાને તેમના તે તરફના – અંદરના ઓરડામાં જ રહેવાનું બને છે. આ તરફનો દીવાનખંડ નિષિદ્ધ જેવો છે. ગામમાં પાછા ફર્યા પછીયે ગામથી દૂર મજાનો બંગલો તો બંધાવ્યો છે, પણ મન ગામને ઝખે છે જે હવે રહ્યું નથી. બદલાઈ ગયું છે.

કથાનો પ્રારંભ મનજીબાપા ગામમાં પાછા ફરી બંગલામાં વસવાનું શરૂ કરે છે ત્યાંથી થાય છે ને તેમાં તેમનો ભૂતકાળ ઊખળતો, ઉકેલાતો, ગૂંચાતો ને ગૂંચવતો રહે છે. મનજીબાપા હીરાને ગામમાં જ મૂકીને દીકરા સાથે વિદેશમાં જઈ રહ્યા છે. હીરા તો મૃત્યુ પર્યંત ગામે રહી છે ને પોતાનું મૂલ સાચવી રહી છે, શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી કામ કર્યું છે. વિદેશ જવાની બાબતે શું થયેલું ? મનજીબાપા સ્મરણે ચડે છે :

‘હીરાનું દુઃખ એ છે કે વાત કહેનાર, પછી એ પોતે હોય કે બીજું કોઈ – ગમે તેટલો હોંશમાં હોય, એ એકદમ એની વાતમાં ખેંચાય નહીં, ચહેરા ઉપર કોઈ પણ ભાવ દેખાયા વગર આંખો સ્થિર રાખીને વાત સાંભળી લે ને પછી પોતાને જે કહેવું તે કહે. મનજીની વાત સાંભળીને એ સાવ ટાઢે કોઢે કહે છે :

‘ગગો તેડી જાય છે તો ફરી આવો, બીજું શું ?’ – ને ત્યાં ગમશે કે કેમ એવી પૃથ્થાના – ચિંતાના જવાબમાં કહે છે, ‘ગમવાનું તો એવું છે કે જેની જેવી ટેવ !’ પોતાને કામ વગરની ગમે તેવી વધારાની ચોખવટ પણ કરે છે, ને તેથી જ મનજીને લાગે છે કે હીરા જે કંઈ કરતી રહે છે તે કરવામાંથી જ આ સમજણ ઊગી નીકળે છે કે શું ?

વિદેશ ગયા પછી ત્યાં માત્ર વીક એન્ડમાં જ મળવા આવતી દીકરી રતનને માંડ ફરસદ મળી ? એવું તેમને મનમાં તો થઈ આવે છે પણ રહેતાં રહેતાં તેમને લાગણી છુપાવતાં આવડી ગયું છે. વીરજીના કામમાં કંઈક ઉપયોગી થવાના ખ્યાલથી મનજીબાપા તેના સ્ટોરમાં જવાનું રાખે છે પણ કંઈક પ્રવૃત્તિ કરવાની તેમની આ હોંશ બર આવતી નથી. ત્યાંનો કર્મચારી મનસુખ ખેપાની છે, ખટપટિયો છે, ખુરટિ છે. બાપાને થાય છે કે ‘મનસુખ એમને ટૂંકા જવાબ આપતો હતો.’ બાપાને અડવું અડવું લાગતું હતું. ‘પોતે પૂછે છે તે એને મન સાવ અરથ વગરનું હશે ? – અને પછી તો એણે એટલોય જવાબ દેવાને બદલે એમની વાત પર હસી દેવા માંડ્યું હતું.’

રત્નાના જીવનમાં બિપિનકુમારનો પ્રવેશ થયો અને તે પણ વિજિલની સંમતિથી, તેમાંયે આ મનસુખ જ કારણભૂત હોવાનું બાપાને લાગ્યા કરે છે.

નાનપણથી કંઈક આળસુ, કંઈક અનાડી અને મૂળમાં સરળ એવો મનજી મોટા ભાઈ વાલજીભાઈના હાથે હડધૂત પણ થતો રહ્યો છે. મૂલે જવાને બદલે ગજિયા ઘડવાની મજૂરી પસંદ કરનાર મનજી પછીથી વાલજીભાઈની ગોઠવણથી ઘંટીનાં પૈડાં ચલાવે છે તો વળી વીરજીના કહેવાથી ખટારાનાં યે ચલાવે છે.

ગજિયા ઘડે છે તો કાળજીથી પણ કંઈક વાંધો પડતાં, ઘરઘણીના દુરાગ્રહથી બધું તોડી નાખવાનું થાય છે ત્યારે તેનો પ્રશ્ન થાય છે કે હીરા કહે છે એમ આ મહેનતમાં માણસાઈ ક્યાં આવી ?

મનજીબાપાની સાથે જ વિદેશમાં લઈ જવાયેલી પુત્રી રતન રત્ના થઈ છે. સાવ જુદું લાગે એવું તો આ નામ નથી. અને આમ પણ રત્ના એવી બદલાઈ શકી નથી. બિપિન સાથેના સંસારમાં એ ઠરી નથી. પાછા દેશમાં – ગામમાં પાછું ફરવાનું થયા પછીયે ‘બોયકટવાળી, ઇમ્પોર્ટેડ ફ્રેમનાં ચશ્માં, નાક પર અને કાનની બૂટમાં ઝગઝગતા હીરા, ગળામાં ચેન, ગાઉન અને પગમાં સ્લિપર સાથેની રત્નામાં એ રતનનો અણસાર તરત વરતાય છે ? હા, વાલજીકાકાએ એને કહ્યું હતું ખરું કે હાથનાં ટૂંકાં આંગળાં જુઓ, પંજા

જુઓ, જાડી ડોક જુઓ કે ચામડીની ઢંકાયેલી જરઠતા જુઓ, મારી રતન ઓળખાઈ આવ્યા વગર રહેશે નહીં.’

રત્નાનું આનું વર્ણન કરનાર વાલજી તેના દરેક ઉદ્દગારમાં પ્રગટ થતો રહે છે. વતનમાં પાછા ફરેલ મનજીને વાલજીભાઈની ઓસરીમાં જઈને બેસતાં એવું લાગે છે કે પોતે ય બીજા અરજદારો જેવો જ છે. ધનીભાભીયે આ વાલજીભાઈનું ઘર ઉજાળે એવાં છે ને દીકરો ગોવિંદ તો બેઉ કરતાં સવાયો છે. વીરજીની પેઠે પોતાને વિદેશ જવાનું ન થયું ને આર્થિક વ્યવહારમાંયે કશોક વાંધો પડેલો તેના અણસાર તો ધનીભાભીના ઉદ્દગારોમાં યે પ્રગટતા રહે છે. ગોવિંદ પાછો રાજકારણમાં યે પડ્યો છે ને તેના કોઠા-કબાડામાં જ અટવાયેલો રહે છે. ‘પાણીથી લઈને પેટ્રોલ સુધીમાં એનાં કામ ને પાછી ગામની પંચાત.’

મનજીના ભાગે આવેલું નાનું ઘર તો હવે રહ્યું નથી. ત્યાં વીશી થઈ ગઈ છે. પડતર પ્લોટ હતો તે બંગલો બાંધી શકાયો. વતનમાં આવી ને વસવાનું થયું તેમાં વિચાર ને ચિંતા તો રત્નાનાં હત્યાં. રત્નાના શૈશવનો એક પ્રસંગ મનજીબાપાના સ્મરણમાં રહ્યો છે. સાત ફૂંડાળાં ને દરિયોની રમત રમતાં ફૂંડાળાની બહાર ધૂળમાં – દરિયામાં પડી ગઈ કે શું ? એવું મનજી પૂછે છે તો રત્ના કહે છે : ડૂબી ગઈ હતી. જાણે કે આ ભાવિનું ઇંગિત હતું. મનસુખની જ ગોઠવણથી વિજિલના ધંધાના હિસાબોનું કામ સંભાળતો બિપિન રત્નાને પણ પામે છે. પણ તે સંવેદનબધિર, લાગણીશૂન્ય અને વિલાસી જીવ છે. પુરુષ તરીકે તો તે ઊતરી ગયેલો છે –

‘બેડરૂમમાં નાઈટલેમ્પનો આછો પ્રકાશ પણ બિપિન રહેવા દેતો નહિ. એ પરિસ્થિતિમાં જે અનુભવ એને મળતો હતો એ કેવળ સ્પર્શનો હતો. એ અનુભવમાં કરચલીઓ સિવાય કશું હાથ લાગતું નહોતું. બિપિનનું પ્રૌઢત્વ બહુ ધીમે ધીમે, પણ ખુલ્લું પડતું ગયું હતું – હેર ડાઈ, ચહેરાની માવજત, પરફ્યૂમ, કીમતી વસ્ત્રો : બિપિન સતત જે જહેમત ઉઠાવતો હતો એમાંથી પણ. આ માટેના બિપિનના પ્રયત્નો ઓછા પડતા હોય એમ લાગતું હતું તો ક્યારેક એ પ્રયત્નો પાછા પડતા હોય એમ. રત્ના જોતી હતી કે એવી પરિસ્થિતિમાં એ પ્રયત્નોમાં એક પ્રકારનું ઝનૂન ઉમેરાતું હતું.’

અને એવી એક ઝનૂની ક્ષણે ગરમ સૂપનો બાઉલ હડસેલી દેતો બિપિન દાઝી ગયેલી રત્નાને ડોકના પાછળના ભાગે ઊઠેલ ફરફોલા સુકાઈ જતાં વળી ગયેલી કળી જોઈ કહે છે : ‘સુંદર નકશીકામ છે નહીં ?’ – ભાઈને ઘેર પાછી ફરેલી રત્ના તેના શુષ્ક વ્યવહારથી ક્યારેક ઉઝરડાતી રહે છે. ને બિપિને તો ઉઝરડા સિવાય કશું આપ્યું નથી.

બિપિનનો ઓછાઓ યે ન પડે તેવા ખ્યાલથી રત્નાને લઈને મનજીબાપા વતનને ગામ પાછા તો ફર્યા છે ને પોતે જે મૂકીને, છોડીને ગયેલા તે શોધ્યા કરે છે. તે રત્નાને – રતનને પણ તેનું શૈશવ યાદ કરાવવા મથતા રહે છે.

રત્ના ગભરુ છે. વિજિલના ઘરે હોય ત્યારેય એના હાથપગ હાલ્યા કરે છે વિજિલની પત્ની જીમીની ઇચ્છા પ્રમાણે. નિષ્ફળ ગયેલ લગ્નજીવનમાં ઓધારથી એ છૂટી નથી. ‘જ્યાં એ નહોતી ત્યાંથી એ છૂટી શકતી નહોતી.’

વિજિલના પત્રો આવે ત્યારે તેમાં રત્નાનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય. મનજીબાપા મનને મનાવવા કરે : ઉતાવળમાં લખ્યો લાગે છે ! પણ આ અધૂરાપણું ખૂચે.

કથાને અંતે જતાં વળી વિનુભાઈનું પાત્ર દાખલ થાય છે. સાદા, સરળ અને સેવાભાવી એવા સજ્જન સાથેનો ઘરોબો મનજીબાપા યાદ કર્યા કરે. ને તેમની સ્મૃતિમાંયે આત્મીયતા અનુભવે. વિનુભાઈનાં પત્ની નિમુબહેનને નાનકડી રતનની ખૂબ ઝલાણી હતી તેવું યે સંભારી આપે. ને રતનની સ્મૃતિઓને સંકીર્ણ કરે છે.

સમગ્ર માહોલમાં મોડેથી દાખલ થતું આ પાત્ર કંઈક અંશે આગંતુક લાગે છે. પરંતુ આવા વિનુભાઈ પંચાયતની ચૂંટણીમાં પડવા ગયા તો તેમની કેવી વલે થઈ ને કેવા ગામમાંથી ઊઠી ગયા તેની વાત કંઈક શેખી સાથે વાલજીભાઈ કરે છે ને તેમાંથી એમના ચરિત્રની વધુ રેખાઓ ખૂલે છે.

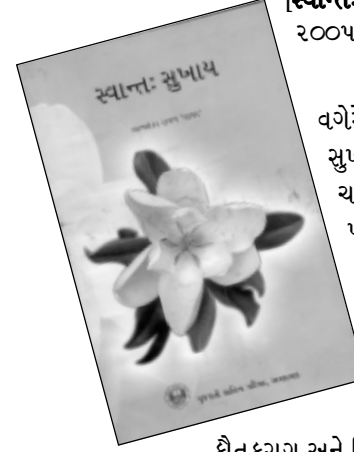
મનજીબાપા ને રત્ના એકબીજાની પીડા જાણે છે ને એકબીજાથી એને છુપાવે છે. એક પળે રત્ના મનજીબાપાને કહે છે, 'હાલો બાપા, આપણે કાલથી મૂલે જાશું?' ત્યાં ખરેખર આ કથા પૂર્ણ થઈ ગઈ અનુભવાય છે. પરંતુ પછીથી રસ્તે ચાલ્યા જતા મનજીબાપાને કોઈ ટીખળી છોકરો આવો જ પ્રશ્ન પૂછે છે ને ગુસ્સે થઈને બાપા જે કકાટિયો સાચવી રાખ્યો છે તેને ફેંકી દઈ ફરીથી ખોવાઈ ગયેલું શોધવા માંડે છે. તે રીતનો અંત કદાચ ખોવાયું તે જડવાનું નથી તેવા ઈંગિત રૂપે લાગે છે.

કશીયે દેખીતી ઘટના વિનાની, મનોઘટના રૂપે – સ્મરણયાત્રામાં અને જૂજ સંવાદોમાં ગૂંથાતી કથામાં જે ખરો પડકાર છે તે તો માણસનું અકળ મન જે લીલાઓ એ છે, જે આઘાત-પ્રત્યાઘાત અનુભવે છે તેના નિરૂપણમાં રહેલો છે જે અહીં સફળતાપૂર્વક ઝિલાયો છે. પોતાનાં મૂળ રૂપે, નામે, ગુણે રહ્યાં છે તે તો છે મનસુખ, જીમી, હીરા, વાલજીભાઈ, ધનીભાભી ને ગોવિંદ – (પૌત્ર 'કેન' પણ મનજીબાપાને મન તો 'કાનિયો' જ છે). રત્ના ફરી રતન બને, પોતાનો વેશપલટો પણ ખરી પડે એવી એમની ધખનાયે જલ્યા કરે છે. સૌથી પ્રભાવક ચરિત્ર તો છે હીરાનું. તે સ્પષ્ટ છે, ઠરેલ છે, પોતાનું સત્ય કર્મતામાં જ તેને લાધ્યું છે. તે સંસ્કારી છે, ઓછું બોલે છે ને વધુ વ્યક્ત થાય છે, એનું નામ પાડ્યું નથી તે ગામમાં આવેલા બદલાવની ઝીણી વિગતો સાથે મનજીબાપા અને રત્ના એકબીજાનાં મનોગતને જાણી જે ભાવ-સંવેદનો અનુભવે છે તેની માર્મિકતા અને અભિવ્યક્તિ મુગ્ધ કરે તેવી છે. એક બાજુ નરી ભૌતિકતા ને સામે છેડે થોડું-ઝાડું લાગણીનું વળગણ છે તે પણ અનુભવાય છે. તો જે સંક્રાંતિકાળમાંથી માણસ પસાર થઈ રહ્યો છે તે સાથે તે શા માટે દોડી રહ્યો છે ને શું ખોઈ રહ્યો છે – તેનીયે ઓળખ અહીં મળે છે.

આ નવલકથા એક સુખપાઠ્ય કૃતિ નથી. તેમાં ઠરીને વાંચવાથી માણસના મનોગતને ઉકેલતી ને ઓળખાવતી અભિવ્યક્તિ કેવી સજ્જતા ને સર્જકતા માગી લે છે તેનોયે અહેસાસ મળે છે. સંયત કલમે લખાયેલી આ એક સંવેદનકથા છે. 'મૂલ' શબ્દનું અને ખરેખર તો મનુષ્યના અવતારનું યે 'મૂલ્ય' ચીંધી આપવામાં લેખકની જે સિદ્ધિ છે તેને સાનંદ આવકાર.

‘સ્વાન્ત: સુખાય’ની કવિતા | દક્ષા વ્યાસ

સ્વાન્ત: સુખાય : લાભશંકર રાવળ ‘શાયર’, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૫, પૃ. ૭૮, કિં. રૂ. ૫૦/-

કવિતા, બાલગીત, સ્તુતિગાન, અનુવાદ, નવલકથા, નવલિકા વગેરે ક્ષેત્રે કલમ ચલાવનાર લાભશંકર રાવળનો કાવ્યસંગ્રહ ‘સ્વાન્ત: સુખાય’ એમણે લખેલા બૃહદ્દકાવ્યરાશિમાંથી હરિકૃષ્ણ પાઠકે કરેલું ચયન છે. ૧૯૫૬થી ૨૦૦૩ દરમિયાન રચાયેલી આ કૃતિઓ પાંચમા દાયકામાં પ્રચલિત સૌંદર્યદર્શી વલણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. એમાં પ્રકૃતિ, અધ્યાત્મભાવ અને પ્રણયનાં સંવેદનો રંગરાગી છટાથી ઝિલાયાં છે. સંગ્રહની ૬૪ જેટલી રચનાઓમાં ૪૨ ગીતો, ૬ સોનેટ, ૧૨ છાંદસ કૃતિઓ, ૪ ગઝલ ને બે મુક્તકનો સમાવેશ થયો છે.

કવિનાં ગીતોમાં કલ્પનાના ઝગારા, લયાત્મકતા, નવીનતા, કૌતુકરાગ અને નિજાનંદી મસ્તીથી સભર અભિવ્યક્તિ આકર્ષે છે. સપનામાં સ્નાન કરીને ઝાકળભીનું સવાર ઊગ્યું અને પ્રકૃતિનું લજ્જામય રૂપ આમ ઊઘડ્યું :

બાલપદ્ય પ્રગટ્યું હો પહેલું

જાણે શૂન્ય તડાગે !

તુષારસ્નાતા મધમધ ધરતી

સલજજ સ્પર્શ-પરાગે

પ્રિયવર પરમ વરીને (પૃ. ૧)

પ્રકૃતિ સાથે કવિને ઘરોબો છે. એની વિવિધ લીલાઓને તેઓ કૌતુકપૂર્વક નિહાળે છે અને એની સાથે સંગોષ્ઠિ કરવા ઉત્સુક બને છે :

તરણાંને કાને કંઈ કહેતાં વાત વહેતાં ઝરણાં

સ્વેચ્છાએ ભટકતાં પેલાં હવાપરીનાં હરણાં

એક વાર બસ ગોઠ કરી લઉં

એક વાર રસપોઠ ભરી લઉં

આથમણેથી ઘડીક ઉગમણા, નીરખી લઉં. (પૃ. ૧૮)

શબ્દો ધોધની પેઠે આવે છે, ઉપરાઉપરી આક્રમણ કરે છે. ‘ગોઠ’ની પાછળ ‘રસપોઠ’ કેવો ધસી આવ્યો છે ! શબ્દ અને લયના માયાલોકનું પ્રલોભન કવિઓને વિવશ કરતું, અવશ ખેંચતું આવ્યું છે. એમાં તણાતાં સૂર અને શબ્દ મળે, પણ ચિત્ર ન રચાય, એ ભાવકને કોઈ અર્થઘન અનુભૂતિ સુધી ન લઈ જાય એવું બને. ‘સૂની સૂની / જૂઈથી ભીની રાત પરાગે રે’ના અનુષંગે ‘મધમીઠેરા ઘાંઘા ઘેરા પાયલ વાગે રે’ની પ્રતીતિ શી રીતે કરવી ? શબ્દ સાથેનો કવિનો અતિલગાવ કવિતાને ઓછાબોલી રહેવા ન દે.

ઘન અંબર લોલ વિલોલ રમે

નભ નીલ અષાઢી નેણ નમે (પૃ. ૪૪)

શબ્દો રવાનુકારિતાથી, વર્ણસંગાઈ કે પ્રાસબળે એકબીજાની સાથે ખેંચાઈ આવે ત્યારે રચના કર્ણમધુર બને, લયાત્મક બને; પરંતુ તે અનુભૂતિના ઊંડાણમાં ન પણ લઈ જાય. લયનું ઘેન એવું ખેંચે કે વાત શી બની તે અવગત થાય તે પૂર્વે જ આગળ નીકળી જવાય. એવી વેળા રચનામાંથી પસાર થવાય, તેને પમાય નહીં. 'લોચન લળું લળું રસ લટકે' જેવી પંક્તિ આગળ ભાવક શબ્દો પર ઓળઘોળ થઈ જાય, ગોળ ગોળ ઘૂમે પણ ક્યાંય પહોંચે નહીં, કલાકૃતિની એકાગ્રતાનો અનુભવ તેને ન મળે.

ઘણાં ગીતો અરૂઢ રીતે આઠથી દશ અંતરા જેટલાં લાંબાં છે. એ ગીતના સ્વરૂપ અંગે વિચારવા પ્રેરે છે. ગીતમાં ભાવ કડીએ કડીએ ઘૂંટાતો જાય, એને ઘનીભૂત અભિવ્યક્તિ મળે એવી અપેક્ષા રહે છે; પરંતુ જેટલું જે કાંઈ આવે તેને તે જ રૂપમાં વર્ણનની રીતે મૂકી દેવાતાં એનો પ્રભાવ મોળો પડે અને એક પ્રકારની રેઢિયાળતામાં તે પરિણમતું જણાય. જેમકે 'વિહંગ બોલો' છ અંતરામાં વિસ્તરેલું છે. એમાં પ્રથમ બે અંતરામાં કલ્પનાની જે ઉડાન છે તે અન્યત્ર નથી. છેલ્લી બે કડીઓ તો ન હોય તો કૃતિને હાનિ કરતાં લાભ જ વધારે થાય એમ લાગે.

આમ છતાં, કેટલાંક ગીતો એક કે બીજી રીતે આકર્ષતાં રહે છે. 'જે પળથી'માં તેજછાયાના સૌંદર્યને કવિ વિરાટ પ્રકૃતિમાં લીલા કરતું બતાવે છે ત્યાં સુંદર રંગરાગી કલ્પનાલોક ખૂલે છે, તો 'ઘનઘોરા'માં રવાનુકારિતા અને લયાત્મકતાની જુગલબંધી આસ્વાદ્ય નાદચિત્ર સર્જે છે. અભાવની વચ્ચે અંતરની અમીરાતનું લોભામણું દર્શન કરાવતું 'ઝાલાવાડ' સાદ્યંત આસ્વાદ્ય બન્યું છે. અધ્યાત્મનો રંગ અને નિજાનંદી મસ્તી કવિનાં ગીતોની ખાસ લાક્ષણિકતા બની રહે છે. 'રસૈક્ય', 'તમે - અમે', 'અનંત અભિસાર' જેવી રચનાઓ જીવ અને શિવના એકત્વને આલેખે છે. જીવ - શિવના અનંત અભિસારને સમજાવવા કવિએ સરસ રચનાપ્રપંચ યોજ્યો છે. 'અંતરતમ હે !'નો આર્જવભર્યો ઉપાડ આહ્વાદક બન્યો છે. એમાં ભાવાવેગ સાદ્યંત પમાય છે. 'હું ક્યાં તમને ચાહું છું !'ની કૌતુકરાગી છટા પણ ગમે એવી છે. 'ઉભય લોક', 'રંગ લિયો', 'મનકૂબે' વગેરે નિજાનંદી મસ્તીભર્યાં ગીતો છે. 'મનકૂબે'માં મનની મસ્ત સ્થિતિનો ચિતાર કલ્પનાના ઉત્તુંગ ઉછાળ સાથે પ્રગટ્યો છે :

મનના મારા એકલ કૂબે

જગ આખાની સાલબી ઝૂલે

આભના આંચ પડે પડછંદા, આંગણાં લીંપે તેજલ ચંદા

વણગવાયાં ગીતની ગંગા બેઠા બેઠા બસ રેલવે બંદા (પૃ. ૬૧)

ગ્રામજીવનની પાર્શ્વભૂમાં કવિએ રાજેન્દ્ર શાહની શૈલીએ થોડાં પ્રેમગીતો પણ આપ્યાં છે.

સંપ્રહનાં ગણતર સોનેટોમાં 'ભૂકંપ' અને 'વિદાય' ધ્યાનાર્હ બન્યાં છે. 'ભૂકંપ'માં ધરતીકંપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવતું નાદચિત્ર રજૂ થયું છે :

ધરા ધણણ ધણધણી ભમિત દિગ્ગજો લડ્ડથડ્યા

ફટક દઈ સામટા પ્રલયમેઘ ગડ્ડગડ્યા,

કરાલ ધરતી તણું હૃદય ચીરતી કારમી

ચિરાડ મુખ કાળ શી પલકમાં કરાલા પડી (પૃ. ૪)

તો 'વિદાય'માં મુમૂર્ષા - અવસાદ - વિરક્તિનું સંવેદન હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે :

ચલો, અવ ન થંભવું, અહીં ભલે નર્યું નંદન,

લલાટ અવ લેપને શુકન હો ન વા ચંદન,

ભલે ઊઘડતાં કરે મૃદુલ દ્વાર રે કંદન,

ચલો, અવ ચલો, કરો હૃદય ! આખરી વંદન ! (પૃ. ૧૬)

'પત્નીને', 'ફરી પાછી', 'સાંભરે', 'તૃપ્તિધારા'માં દાંપત્યભાવનું આલખન કરતા સરળ હૃદયના સીધા ઉદ્ગાર મળે છે. શૈલીઠાઠ નથી તેથી તે વધુ હૃદય જણાય છે.

કવિએ પૃથ્વી, શિખરિણી, વસંતતિલકા, હરિગીત વગેરે છંદોને પળોટ્યા છે. ઘણે સ્થળે પરંપરિત હરિગીતનો પ્રયોગ મળે છે. સુંદરમૂના '૧૩-૭ની લોકલ' અને નિરંજનના 'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ પર'નું સ્મરણ કરાવતું 'જંકશન' કટાક્ષાત્મક કૃતિ હોઈ કવિને હાથવગા પ્રાસાનુપ્રાસ એમાં હૃદય લાગે છે.

નિજાનંદી મસ્તીભર્યો મિજાજ ગઝલરચના પ્રત્યે ન દોરે તો જ નવાઈ. 'નાવ તરે', 'ગલ્લો તલ્લો', 'ખર્યું પર્ણ', 'અમારે', 'ઘર સાંભર્યાં છે' - એ રચનાઓની નોંધ લાક્ષણિક અભિવ્યક્તિને લીધે લેવાની થાય છે. 'નાવ તરે' ગામી જાય એવી અર્થસભર અને લાક્ષણિક અભિવ્યક્તિથી આગવી રચના બની છે :

સંભમ ને સંશયના દરિયા દરિયા

આંધી ને તોફાનો ભરિયા ભરિયા

નાવ તરે : (પૃ. ૫)

'ખર્યું પર્ણ'નો ભુજંગી હળવા મિજાજમાં રસાળ-રમતિયાળ હલકીફૂલકી રજૂઆત દ્વારા વિરક્તિનો ભાવ સાદ્યંત પ્રગટાવે છે. હવામાં સરતા ખર્યા પાનને ક્યાં ખબર છે કે બધું નશ્વર છે - પોતે પણ ! એવી એક મઝાની કલ્પનાના દોર ઉપર એમાં સંવેદનને મનહર ઘાટ અપાયો છે.

'સ્વાન્ત: સુખાય'માં આપણે એક શૈલીકારની કલમે મુખ્યત્વે અરૂઢ લંબાઈનાં પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં તથા નિજાનંદી મસ્તીભર્યાં અધ્યાત્મરંગી ગીતોને માણીએ છીએ.

r

બહાર છો હિમજગત લઈને બેઠા છીએ

માંલ સૂરજનું સત લઈને બેઠા છીએ

s

ઊકલે અક્ષર ત્યાં જ અક્ષર ઊડી જાય છે

કું અજબ હસ્તપ્રત લઈને બેઠા છીએ.

- જગદીશ વ્યાસ

ભોળાભાઈ પટેલ

“ઈતિહાસ કહે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર છપાયો એ મહાતિથિએ આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યે જગત્ સાહિત્યમાં પગ મૂક્યો.”

ઈ.સ. ૧૯૧૦માં કવિ ન્હાનાલાલે ‘જગતકાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન’ નામથી વ્યાખ્યાન લખેલું (જે પછી છેક ૧૯૩૩માં ગ્રંથાકારે પ્રગટ થયેલું), તેની આ છેલ્લી પંક્તિ છે. ન્હાનાલાલે તે વખતે ‘સાહિત્ય દેશે આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિ’ની વાત કરેલી. ૧૯૨૦માં તેમણે ‘જગત્ સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્ય’ એવું વ્યાખ્યાન પણ આપેલું. પરંતુ લાગે છે કે આજથી લગભગ એકસો વર્ષ પહેલાં પણ ન્હાનાલાલની દષ્ટિ ઘણી આગળ હતી. આજે આવી વિશ્વદષ્ટિએ આપણે ગુજરાતી સાહિત્યને મૂલવવાનો ઓછો જ વિચાર કરીએ છીએ, અરે - સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યના સંદર્ભમાં પણ આપણી શિષ્ટ કૃતિઓને મૂલવવામાં ઊણા ઊતરીએ છીએ !

‘સરસ્વતીચંદ્રકાર’ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું અવસાન બરાબર સો વર્ષ પહેલાં ૧૯૦૭ની ચોથી જાન્યુઆરીએ થયું હતું. એમની નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીના સહયોગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે એક રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનું આયોજન તા. ૬, ૭ જાન્યુઆરીના રોજ ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં કર્યું હતું. પરિસંવાદનો હેતુ ગોવર્ધનરામને ભારતીય સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનો હતો.

પરિસંવાદના આરંભે સાહિત્ય અકાદેમીના પ્રાદેશિક સચિવ શ્રી પ્રકાશ ભાતખેકરે સૌનું સ્વાગત કરી દેશની ૨૪ ભાષાઓમાં કામ કરતી સાહિત્ય અકાદેમીની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપ્યો હતો. ઉદ્ઘાટનપ્રવચન કરતાં પરિષદના પ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું હતું કે ગોવર્ધનરામ ૧૯મી સદીના નવજાગરણ કાળના મુખ્ય લેખક હતા. તેમણે પૂર્વની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિ તથા પશ્ચિમની અર્વાચીન સંસ્કૃતિના મિલનત્રિભેદે અભિલાઈથી ભારતીય સંસ્કૃતિને જોવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. કલાસિકલ - પ્રશિષ્ટ રચના હોવા છતાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લોકપ્રિય નવલકથા થઈ હતી. ગોવર્ધનરામને તેમણે બ. ક. ઠા.ની સાથે રાખી ‘પ્રચંડ મનોઘટનાશાલી’ પુરુષ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

પરિસંવાદનું મુખ્ય વક્તવ્ય હિન્દીમાં આપતાં રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું હતું કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવી પ્રેમકથા લખવી તે અસાધારણ વસ્તુ હતી. વસ્તુસંકલનાની ક્ષતિ હશે, પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ટાગોરની ‘ગોરા’ની સમકક્ષ છે. મુનશીએ, ર. વ. દેસાઈએ અને ‘દર્શકે’ ગોવર્ધનરામની પરંપરા કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરી તેની રઘુવીર ચૌધરીએ વાત કરી હતી.

ભોળાભાઈ પટેલે ઉદ્ઘાટન-બેઠકનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપતાં કહ્યું હતું કે ભારતીય

ભાષાઓમાં નવલકથા-લેખનનો આરંભ ૧૯મી સદીમાં થયો, તેમાં બંગાળીના બંકિમચંદ્ર, ગોવર્ધનરામ, મરાઠીના હરિભાઉ આપ્ટે જેવા મુખ્ય નવલકથાકારો છે. બંકિમચંદ્રે ઘણી નવલકથાઓ લખી છે, જેમાં ‘આનંદમઠ’ની આજે પણ ચર્ચા થાય છે. ૧૯મી સદીના ભારતીય ભાષાઓના નવલકથાકારોમાં બંકિમચંદ્ર કદાચ સૌથી શ્રેષ્ઠ કથાકાર છે, પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ નવલકથા તો છે ‘સરસ્વતીચંદ્ર.’

પરિષદનાં મંત્રી અનિલા દલાલે આ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનો આશય સમજાવી ઉદ્ઘાટન-બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું. રુચિરાબહેને આરંભમાં સ્તવન રજૂ કર્યું હતું.

પરિસંવાદની પ્રથમ બેઠકનો વિષય હતો : ‘ગોવર્ધનરામ : મારી દષ્ટિએ’. તેમાં ત્રણ વક્તાઓએ પોતાની વાત મૂકી હતી. ગોવર્ધનરામના અભ્યાસી વિનોદ અધ્વર્યુએ કહ્યું હતું કે તેમના પોતાના છાત્રસમયથી ગોવર્ધનરામનો તેમના પર પ્રભાવ રહ્યો છે અને જ્યારે પોતે સરસ્વતીચંદ્રને ભજવવા નાટ્યરૂપ આપ્યું ત્યારે સમજાયું હતું કે ચરિત્રચિત્રણમાં તેઓ અનન્ય છે. અમને લોકોને નાયિકા કુમુદ કરતાં નવા યુગની નારી જેવી કુસુમ પ્રિય હતી. રોદાંના શિલ્પની જેમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને અનેક દષ્ટિકોણથી જોઈ શકીએ તેવી ક્ષમતાવાન એ કૃતિ છે.

દલિત સર્જક દલપત ચૌહાણે ગોવર્ધનરામને કહેવાતા ઉચ્ચ આસન પર બેઠેલા સાહિત્યકાર કહી ઉમેર્યું હતું કે આ સાહિત્યકાર (ગોવર્ધનરામ) એવા છે જેમને સમાજ સાથે નિસ્બત નથી. પહેલી વાર શ્રદ્ધા અને અહોભાવથી વાંચ્યા હતા, પણ પછી એ ભાવ રહ્યો નહિ. તેમની મુલવણીમાં એક દલિત સર્જક તરીકેનો સંકુચિત દષ્ટિકોણ પ્રગટ થયો. તો નવલકથાકાર વર્ષાબહેનની મુલવણીમાં ‘નારીવાદી’ દષ્ટિકોણ પ્રગટ થયો. બન્ને દષ્ટિકોણ એકાંગી હતા. વર્ષાબહેને આરંભમાં કહ્યું કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંગમ પર એક ઘાટ છે, એ ઘાટનું નામ છે ગોવર્ધનરામ. વર્ષાબહેને ગોવર્ધનરામની ‘સ્કંપબુક્સ’નો આધાર લઈ તેમના અંગત જીવન વિષે વાત કરતાં કહ્યું હતું કે નારીઉન્નતિ દ્વારા દેશોન્નતિનો આદર્શ રજૂ કરનાર ગોવર્ધનરામ પોતાની પુત્રીઓના બાલવિવાહ કરી દુઃખમાં નાખી હતી. વર્ષાબહેનની અભિવ્યક્તિરીતિ ભાવોદ્રેકભરી હતી, અને સર્જક ગોવર્ધનરામને અન્યાય કરનારી પણ. પ્રિયકાન્ત પરીખે આ બેઠકનું સંયોજન પોતાનાં માર્મિક નિરીક્ષણો સાથે રજૂ કર્યું હતું.

પરિસંવાદની બીજી બેઠકનો વિષય હતો - ‘ગોવર્ધનરામનો વારસો’. આ બેઠકમાં ત્રણ વક્તાઓ હતા : રમણ સોની, જયંત ગાડીત અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. રમણ સોનીએ ગોવર્ધનરામ પછી થનાર નવલકથાકાર મુનશી, ર. વ. દેસાઈ અને દર્શક જેવા કથાકારોની ઉપલબ્ધિઓ યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરી. તેમણે મુનશીના છ દાયકાવ્યાપી નવલકથા-લેખનની વાત કરતાં તેમની સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક નવલકથાઓની સમીક્ષા કરી. તેમણે યોગ્ય રીતે કહ્યું કે મુનશીનું લક્ષ્ય વાચક હતા, જેમને કથામાં રસ છે. મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ‘ગવાઈ છે અને વગોવાઈ’ પણ છે. તેમનાં પાત્રો પ્રતાપી છે. મુનશીએ નવલકથાની ભાષાને ધાર કાઢી આપી છે. તેમણે નર્ચા આત્મવિશ્વાસથી લખ્યું છે. તેમની નવલકથાઓને તેમની આત્મકથાના વિકલ્પમાં વાંચી શકાય એમ રમણ સોનીએ કહ્યું - તે કદાચ મુનશીને અન્યાયકર્તા નિરીક્ષણ છે. તેમણે જ જાણે પાછું સ્વતઃ વિરોધી

વિધાન કરતા હોય તેમ છેલ્લે કહ્યું - 'આજે પણ પ્રવાસ કરતાં મુનશીની નવલકથા ગાડીની બારી બહાર જોતાં જોતા વાંચી શકાય અને બારી બહાર જોવાનું ભૂલી જવાય.'

જ્યંત ગાડીતે 'પન્નાલાલ અને ગ્રામકેન્દ્રી નવલકથાઓ' વિષે પ્રભાવક સ્વાધ્યાય રજૂ કર્યો. તેમણે આરંભમાં પોતાનું કેન્દ્રીય વક્તવ્ય અંગ્રેજીમાં રજૂ કરી (કારણ કે આ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં મરાઠી, અસમિયા, ઓડિયા વિદ્વાનો પણ હતા) 'લાભશંકરને યાદ કરી કહ્યું કે - Pannalal is a Master Storyteller. Village life is the soul of his novels. His novels are deeply influenced by idealism. જ્યંત ગાડીતે કહ્યું કે પન્નાલાલ જોકે ગાંધી યુગના લેખક છે પણ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત નથી. તેમની ત્રણ નવલકથાઓ 'વળામણાં', 'મળેલા જીવ' અને 'માનવીની ભવાઈ'માં સર્જકતાનાં ઊંચાં પરિમાણ સિદ્ધ થયાં છે. ગ્રામજીવનનો સાચો ચહેરો પન્નાલાલમાં છે. તેની તુલનામાં ર. વ. દેસાઈની 'ગ્રામલક્ષ્મી'ની ગ્રામસૃષ્ટિ કૃતક લાગે છે, પન્નાલાલમાં ભાવનાવાદનો પ્રભાવ છે, જે ભાવનાવાદ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સમયથી ચાલે છે. પન્નાલાલ પછી ગ્રામજીવનમાં રઘુવીર ચૌધરીની ઉપરવાસત્રયી આવે છે.

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ 'આધુનિકતા અને ગુજરાતી' નવલકથા વિષે બોલતાં પહેલાં તો 'આધુનિકતા' સંજ્ઞાની સંદિગ્ધતા વિશે વાત કરી. તેમણે આધુનિકતાના ત્રણ તબક્કા પાડ્યા (early, low, high) અને કહ્યું કે સુરેશ જોષીથી આધુનિકતા શરૂ થાય છે. પ્રતીક અને કલ્પનપ્રધાન તથા આકારસભાન કૃતિઓ રચાય છે. બક્ષીની 'આકાર'નો નાયક યશ અને રઘુવીરની 'અમૃતા'નાં ત્રણ પાત્રો અસ્તિત્વવાદથી પ્રભાવી છે. ટોપીવાળાએ 'સરસ્વતીચંદ્ર' (લગભગ ૨૦૦૦ પાનાં) સંદર્ભે 'ફેરો'ની વાત કરતાં કહ્યું કે 'ફેરો'માં માત્ર ૬૪ પાનાં છે, જેમાં 'ટેકનિક' મુખ્ય છે. તેમણે ઉમેર્યું કે શુદ્ધ નવલકથા ઘાતક વસ્તુ છે, જોકે તેમણે 'ફેરો'ની સરાહના કરી. આ બેઠકનું સંયોજન રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું. તેમણે પોતાનાં નિરીક્ષણો પણ રજૂ કર્યાં હતાં.

ત્રીજી બેઠકમાં ત્રણ વિષયો હતા - (૧) ગુજરાતી દલિત નવલકથા, (૨) સરસ્વતીચંદ્ર અને ગુજરાતી વિવેચના (૩) ગોવર્ધનરામની 'સ્કેપબુક્સ'. જરા અસ્તવ્યસ્ત રીતિમાં ભી. ન. વણકરે દલિત ચેતના અને સામ્પ્રત દલિતકથાઓ વિષે વાત કરી. તેમણે ગોવર્ધનરામના કલ્યાણગ્રામના આદર્શની ટીકા કરી. મોહન પરમારની 'ડાયા પશાની વાડી' તથા દલપત ચૌહાણની 'ભરભાંખળું' જેવી નવલકથાઓની પ્રશંસા કરી. તેમના વક્તવ્યમાં દલિત નવલકથાનો સમગ્ર પટ ખૂલ્યો નહિ.

શરીફા વીજળીવાળાએ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં આજ સુધી થયેલાં વિવેચનો વિષે સઘન અભ્યાસ રજૂ કર્યો. તેમણે શરૂમાં જ કહ્યું કે આપણા વિવેચને સમાજલક્ષી, કર્તાલક્ષી અને કૃતલક્ષી દષ્ટિએ આ નવલકથાને તપાસી છે. તેમણે કહ્યું કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની ટીકા પણ થઈ છે, પણ જે ટીકા ખમી શકે એવી કૃતિ હોય તેની ટીકા થાય. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચાર ભાગ ચૌદ વર્ષના ગાળામાં લખાયા છે, એ જેમ જેમ લખાતા ગયા, તેમ તેમ તેની વિવેચના થતી ગઈ છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં અવલોકનોની પણ ત્રણ ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ હતી. એની આકારશિથિલતાએ વાચકોને ઠીક ઠીક મૂંઝવ્યા છે, પણ કંઈક એવું બન્યું છે આ નવલકથામાં કે સવાસો વર્ષ પછી પણ એનો પ્રભાવ ઓસર્યો નથી. કૃતિની મહાનતા વિશે કોઈ મતભેદ

નથી. આ કૃતિએ ગુજરાતી વિવેચનને કસોટીએ ચઢાવ્યું છે. તેના પહેલા વિવેચક ગોવર્ધનરામ છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વિવેચનાના તેમણે ત્રણ તબક્કા બતાવ્યા - (૧) ગુજરાતી વિવેચનની પરિભાષા ઘડાઈ તે પહેલાંનો, (૨) કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનનો (૩) ઐતિહાસિક વિવેચનનો.

શરીફાબહેને જ્યંત કોઠારી, શિરીષ પંચાલ અને રઘુવીર ચૌધરીએ કરેલી સરસ્વતીચંદ્રની વિવેચનાનું વિશ્લેષણ કર્યું. શુદ્ધ નવલકથાનો આદર્શ લઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને તપાસતા સુરેશ જોષી સાથે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી એમ તેમણે કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને ઈ.સ. ૨૦૦૦માં શિરીષ પંચાલની વિવેચનાથી ન્યાય મળ્યો છે.

ગોવર્ધનરામની અંગત ડાયરીઓ જેવી અંગ્રેજીમાં લખાયેલી સ્કેપબુક્સ વિષે વાત કરતાં પ્રબોધ પરીખે કહ્યું કે ખૂબ થકવી દે અને ખૂબ આનંદ આપે એવું આ પુસ્તક છે. તેમણે પુસ્તકમાંથી અવતરણો આપીને ગોવર્ધનરામની ટ્રેજિક છબી રજૂ કરી. લીલાવતી જીવનકથા સંદર્ભે ડાયરીનું વિશ્લેષણ કર્યું. ભારતીબહેન દવેએ આ બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું.

રવિવારે સવારે શરૂ થયેલ ચોથી અને તે પછીની પાંચમી બેઠકનો વિષય હતો - 'ઓગણીસમી સદીમાં ભારતીય ભાષાઓની નવલકથાનો આરંભકાળ'. આ બે બેઠકોમાં મરાઠી, અસમિયા, ઓડિયા, બંગાળી, ગુજરાતી અને હિન્દીમાં ૧૯મી સદીમાં નવલકથાના સ્વરૂપનું કેવી રીતે ખેડાણ થયું, આરંભમાં નવલકથાકારોની શી મથામણો હતી, પશ્ચિમનો શો પ્રભાવ રહ્યો તથા જે તે ભાષામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની રચના થઈ તે કાળે ગણનાપાત્ર કૃતિઓ કઈ કઈ રચાઈ તે વિષે રસપ્રદ અને માહિતીપ્રદ વક્તવ્યો થયાં.

મરાઠી લેખિકા ઉષા તાંબેએ અંગ્રેજીમાં પોતાનું વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે મરાઠીમાં નવલકથા માટે 'કાદમ્બરી' સંજ્ઞા રૂઢ થઈ છે. દેખીતી રીતે આ સ્વરૂપ અંગ્રેજીમાંથી ભલે લેવાયું હોય, પણ તેનાં મૂળ આપણી કથાપરંપરામાં છે. તેમણે ત્રણ શબ્દો 'સંત', 'તંત' અને 'પંત'ની ચર્ચા કરી કહ્યું કે મરાઠીમાં પહેલાં ભક્તિ સાહિત્ય, પછી લાવણી (તંત) જેવું શૃંગારપ્રવણ સાહિત્ય અને પછી ૧૯મી સદીમાં વિદ્વાનો (પંત) દ્વારા સાહિત્ય રચાયેલું. પહેલી મરાઠી નવલકથા ૧૮૫૭માં બાબા પદમનજીએ 'યમુના પર્યટન' લખી હતી. તે પછી ઐતિહાસિક કથાઓ અને રોમાંસ પ્રકારની કથાઓ 'મુક્તામાલા' અને 'મંજુલોષા', 'મોચનગઢ' જેવી આવી. પરંતુ હરિભાઉ આપ્ટે સામાજિક કથાઓ લાવ્યા. 'પણ લક્ષ્યાંત કોણ ઘેતો' ('મારી કરમકથન') નામથી ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે.) તેમની એક વિધવાની આત્મકથાની રીતિમાં લખાયેલી જાણીતી નવલકથા છે. અસમિયા વિવેચક સુનીલ દત્તે કહ્યું કે અસમિયા ભાષામાં ૧૯મી સદીમાં પહેલો પ્રશ્ન તો અમારી ભાષાને અલગ ઓળખ આપવાનો હતો, કારણ કે બંગાળીઓના આધિપત્યને કારણે અસમીની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ બંગાળી ભણાવવામાં આવતી. પછી અસમિયાને સ્વતંત્ર દરજ્જો મળ્યો. લક્ષ્મીનાથ બેજબરુવાએ 'ભાનુમતિ' જેવી કથાઓ લખી. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં 'મિરિ જિયરી' (રજનીકાન્ત બરદલૈ) નવલકથા મીરી જનજાતિ પર લખાયેલી છે. અસમિયા નવલકથા લેખકો બધા કલકત્તામાં ભણ્યા હતા. ઓડિયા લેખક કેલાસ પટ્ટનાયકે ઓડિયા નવલકથાની વિશેષે તો ફકીરમોહન સેનાપતિની 'છ માણ આઠ ગુંઠ'ની વ્યંગવિદ્યુપભરી શૈલીની વાત કરી. આ એવી નવલકથા છે, જેની કથા ગ્રામજીવનકેન્દ્રી અને જમીનવિષયક છે. અશ્વિન

દેસાઈએ આ બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું.

પરિસંવાદની છેલ્લી બેઠકમાં ૧૯મી સદીની બંગાળી નવલકથા વિષે ભોળાભાઈ પટેલે વાત કરી. બંગાળીની પહેલી નવલકથા પ્યારીચાંદ મિત્રની ‘આલાલેર ઘરેર દુલાલ’ની ભાષાની અને સામાજિક વાસ્તવની વાત કરી. તે પછી ઐતિહાસિક નવલકથાઓના પ્રભાવી લેખક બંકિમચંદ્ર અને તેમની ‘દુર્ગેશ નંદિની’, ‘આનંદ મઠ’, ‘વિષવૃક્ષ’ આદિ કથાઓની વાત કરી તેમણે કહ્યું કે બંકિમચંદ્રનો પ્રભાવ દેશના નવલકથા લેખન પર પડ્યો છે. શિરીષ પંચાલે ૧૯મી સદીની આરંભની ગુજરાતી નવલકથાલેખનની સમસ્યાઓની વાત કરી. તેમણે ‘કરણઘેલો’, ‘સાસુવહુની લઢાઈ’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વાત કરી કહ્યું હતું કે આપણે ત્યાંની ૧૯મી સદીની કથાને ઈંગ્લેન્ડની ૧૯મી સદીની કથાઓ સાથે સરખાવી શકાય નહિ. મહાવીરસિંહ ચૌહાણે હિન્દીમાં ૧૯મી સદીમાં નવલકથા માટે વ્રજભાષા કે ખડીબોલી – કઈ ભાષાના ઉપયોગ કરવો, તે પ્રશ્ન કથાકારો સમક્ષ હતો. ખડીબોલીનો સાહિત્યિક ભાષા તરીકે વિકાસ થયો નહોતો, તેમાં પહેલી નવલકથા ‘પરીક્ષાગુરુ’ લખાઈ.

શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે બેઠકનું સંયોજન અને સમગ્ર પરિસંવાદનું અતિ સંક્ષેપમાં સમાપન કર્યું હતું.

આ પરિસંવાદ દ્વારા ગોવર્ધનરામનું મૂલ્યાંકન ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમના નિર્વાણ શતાબ્દી વર્ષના આરંભે થયું તે નોંધવા જેવી ઘટના છે.

r

વિલીન ગત થાવ

વિલીન ગત થાવ, ભાવિ ! મુજ માર્ગ ખુલ્લો કરો,
હતું યદપિ શાપરૂપ ગત જેહ, ડુબી ગયું.

અરે ! નિયતિ અંધ, નેત્ર તુજ ખોલ ને સ્હાય દે,
સુસ્પષ્ટ કર માર્ગ ભાવિ પથ જોઉં તે કાપવા.

રહસ્યમય ગૂઢ આછી સહુ રેખ વિતરો, અને
અદષ્ટ અવ દષ્ટ થાવ શિખરોની ઝાંખી થવા.

પ્રભો-નિયતિ ! સાથ દે, કર મહીં તું સંકલ્પ લે,
હવે નિયતિ ! ભાવિ મારું, વિધિ મારું મારા મહીં.

– હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત રવીન્દ્રભવન, મહાત્મા ગાંધી સ્મારક અને સુરક્ષા ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે બંગાળીના પ્રસિદ્ધ વિવેચક પ્રો. સ્વપન મજુમદારે તા. ૩૦-૧-૨૦૦૭ના રોજ હરિજન આશ્રમ, સાબરમતીમાં Two Lonely Wayfarers in the Dark Night એ વિષય પર અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય રજૂ કર્યું. તે પછી શ્રી દેવવ્રત રાય દિગ્દર્શિત દસ્તાવેજી ફિલ્મ ‘The Poet and the Mahatma’નું પ્રસારણ થયું. શ્રીતાઓએ બન્ને કાર્યક્રમો મન ભરીને માણ્યા. આરંભમાં રવીન્દ્ર સંગીતનો કાર્યક્રમ પણ હતો.

s

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ બાલસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી યશવંતભાઈ મહેતાએ ‘શિક્ષણમાં બાલસાહિત્ય’ એ વિષય પર મૈત્રી વિદ્યાપીઠના (સુરેન્દ્રનગર) સહયોગમાં તા. ૩૧-૧-૨૦૦૭ના દિવસે મનનીય વક્તવ્ય આપ્યું.

s

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ‘ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩-૨-૨૦૦૭ના રોજ ‘સાહિત્યના અધ્યાપનની સજ્જતા’ એ વિષય પર એકદિવસીય પરિસંવાદ યોજવામાં આવ્યો હતો. સૌનું સ્વાગત કરી પરિષદમંત્રી અનિલા દલાલે જણાવ્યું કે સો જેટલા ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું એકસાથે પરિષદમાં થયેલું આ મિલન એક અપૂર્વ ઘટના કહેવાય. પરિષદપ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈએ, અતિથિવિશેષ ધીરુભાઈ પરીખે, અધ્યાપક સંઘના પ્રમુખ સતીશભાઈ વ્યાસે ઉદ્ઘાટનબેઠકમાં પ્રાસંગિક વક્તવ્યો આપ્યાં. સંઘનાં મંત્રી કીર્તિદા જોશીએ સંઘની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપી સૌનો આભાર માન્યો. પછીની બેઠકોમાં ધીરુભાઈએ સાહિત્યના અધ્યાપનની સજ્જતા વિશે, વિનોદ જોશીએ કવિતાના અધ્યાપનની અને જયંતિ ગોહિલે કથાસાહિત્યના અધ્યાપનની વિશેષતાઓ વિશે સુંદર રજૂઆત કરી. અધ્યાપકોએ રસપૂર્વક ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

s

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગમાં પરિષદે તા. ૧૦-૨-૨૦૦૭ના રોજ ‘આત્મકથનાત્મક લખાણો’ એ વિષય પર એકદિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું.

s

‘આપણો સાહિત્યવારસો’ અંતર્ગત દિવંગત ગદ્યસર્જકોની રચનાઓમાં પઠનના કાર્યક્રમમાં તા. ૧૩-૨-૨૦૦૭ના દિવસે વિનોદ અધ્વર્યુએ પરિષદપ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવની રચનાઓમાંથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વિશેના દાર્શનિક ખંડો, તેમજ ‘અહિંસા’ અને ‘તંતુયજ્ઞ’માંથી અંશોનું આસ્વાદલક્ષી પઠન કર્યું. સાહિત્યિક ખંડોમાં ‘કવિતા’ વિશેના લેખમાંથી કવિતાના અમુત સ્વરૂપ અને કવિતા આત્માની કલા એ અંશો વાંચી, આનંદશંકરે નિર્દેશેલી કવિતા અને વાગ્મિતા(rhetoric)ની ભેદરેખા વિશેના અંશનું પણ વિવરણયુક્ત પઠન કર્યું. આરંભમાં અનિલા દલાલે

આનંદશંકરના અભ્યાસી અને ચાહક વિનોદભાઈનો પરિચય આપ્યો. અંતે, પ્રમુખશ્રીએ આભાર સહિત સમાપન કર્યું.

S

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ભારત-પાકિસ્તાન-બાંગ્લાદેશ સાંસ્કૃતિક મંચ તથા ગુજરાત બિરાદરીના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી વ્રજલાલ દવે વ્યાખ્યાનમાળાનું શિક્ષણવિષયક વ્યાખ્યાન શ્રી મનસુખ સલ્લાએ તા. ૧૮-૨-૦૭ના રોજ 'શિક્ષણક્ષેત્ર અને આનંદક્ષેત્ર' વિશે જામનગર મુકામે આપ્યું. શિક્ષણ કેવી રીતે આનંદનો સ્રોત વહાવી શકે તેની વાત તેમણે દૃષ્ટાંતો સહિત રજૂ કરી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા.

S

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્વાધ્યાયપીઠ અને શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના સંયુક્ત ઉપક્રમે તત્ત્વચિંતક પંડિત સુખલાલજી સવા શતાબ્દી પરિસંવાદ તા. ૧૭-૨-૨૦૦૭, મુંબઈમાં યોજાયો. પરિષદ અને ભારતીય વિદ્યાભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૮-૨-૨૦૦૭ના રોજ મુંબઈમાં નવોદિત લેખકોની કાર્યશિબિર યોજાઈ.

S

તા. ૨૧-૨-૦૭ની સાંજે ડૉ. સતીશ વ્યાસે ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના ઉપક્રમે 'નાટ્યલેખનની કાર્યશાળામાં' એ વિષય પર યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

S

શ્રદ્ધાંજલિ સભા

તા. ૧૫-૨-૨૦૦૭ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે કવિ-ગઝલકાર જગદીશ વ્યાસ, કર્મશીલ વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદી, કટારલેખક-મનોવૈજ્ઞાનિક રજનીકાંત પટેલ, અનુવાદક ઉમા રાંદેરિયા, ચિત્રકાર-સંગીતકાર અને વાર્તાકાર મનેષચંદ્ર કંસારા, પત્રકારત્વ સાથે સંકળાયેલા કિરીટ ભટ્ટ તેમજ સમાજવાદી કટારલેખક હિંમત ઝવેરીને અનુક્રમે પ્રવીણ પંડ્યા, કિરીટ દૂધાત, ર. લ. રાવળ, અનિલા દલાલ, માધવ રામાનુજ તેમજ પ્રકાશ ન. શાહે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી. દિવંગત લેખકોના વ્યક્તિત્વના અને સર્જનનાં પાસાંઓને પ્રગટ કરતો સમગ્ર કાર્યક્રમ ગરિમાપૂર્ણ રહ્યો.

S

'પરબ' અપીલ પેટે મળેલ દાનની યાદી

૧. ગુરુપ્રસાદ દિ. દેસાઈ	જૂનાગઢ	૫૦૦/-
૨. ઈશ્વર પરમાર	દ્વારકા	૫૦૦/-
૩. રૂપાબહેન શેઠ	અ'વાદ	૧૫૦૦/-
૪. હરિકૃષ્ણ પાઠક	ગાંધીનગર	૧૮૫૦/-
૫. ચંદ્રિકાબહેન પાઠક	ગાંધીનગર	૧૭૦૦/-
૬. છોટુભાઈ અનડા	અમદાવાદ	૮૦૦/-
૭. બાબુભાઈ ભૂખણાળા	મુંબઈ	૨૫૦૦/-
૮. દીવાન ઠાકોર	અમદાવાદ	૧૮૦૦/-
૯. સુરેન્દ્ર એન. શાહ	અમદાવાદ	૨૫૦૦/-

૧૦. મીરાંબહેન વિ. દવે	અ'વાદ	૧,૦૦૦/-
૧૧. રસિકલાલ આર. શાહ	અ'વાદ	૫૦૦/-
૧૨. શરીફા વીજળીવાળા	સૂરત	૫૦૦/-
૧૩. ડૉ. દિલીપ આઈ. મોદી	ચીખલી	૧૨૫૦/-
૧૪. દિનેશ આર. પટેલ	વડોદરા	૫૦૦/-
૧૫. તુલસી કા. પટેલ	મહેસાણા	૫૦૦/-
૧૬. પ્રીતિ શાહ	અ'વાદ	૨૦૦૦/-
૧૭. મંજુલા સી. ચૌધરી	અ'વાદ	૫૦૦/-
૧૮. ચંદ્રવદન તકતાવાલા	મુંબઈ	૧૦૦૦/-
૧૯. મીનળ દવે	ભરૂચ	૫૦૦/-
૨૦. ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની	અ'વાદ	૧૫૦૦/-
૨૧. પ્રા. પ્રદીપ એલ. દેસાઈ	અ'વાદ	૮૦૦/-
૨૨. તુલસી કા. પટેલ	મહેસાણા	૫૦૦/-

પરિષદના આજીવન સભ્યોને વિનંતી

આદરણીય મુરબીઓ અને મિત્રો,

આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય છો. સૌ પ્રથમ તો પરિષદ સાથે ભાવાત્મક રીતે સંકળાવા માટે આનંદ અને આભારની લાગણી પ્રગટ કરી લઉં.

પરિષદના આજીવન સભ્ય તરીકે આપને 'પરબ' નિયમિત રીતે મળતું હશે. કાગળ અને મુદ્રણની મોંઘાઈ, પુસ્તકારખર્ચ, ટપાલખર્ચ વગેરે મળીને 'પરબ'નો વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા સાડા ત્રણ લાખ જેટલો થવા જાય છે. આ રીતે 'પરબ'નો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો પરિષદ પર રહે છે. આ ઉપરાંત પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અંગે મળેલા દાનની રકમના વ્યાજના દર ઓછા થઈ જવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓને આર્થિક રીતે પહોંચી વળવા માટે પણ ઘણી જ મથામણ કરવાની થાય છે.

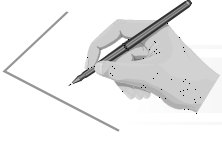
પરિષદની આજીવન સભ્ય ફીના ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વ્યક્તિ માટે રૂ. એકસો પચાસ હતા જે વધતાં વધતાં ઈ.સ. ૨૦૦૩ માર્ચથી રૂ. ૧૫૦૦/- થયા હતા. હવે તા. ૧-૪-૨૦૦૬થી પરિષદની આજીવન લવાજમ ફી વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦/- કરવામાં આવી છે. આપ વ્યક્તિ તરીકે રૂ. ૧૫૦/-, ૨૦૦/-, ૩૦૦/-, ૫૦૦/-, ૧૦૦૦/- કે ૧૫૦૦/-માં સભ્ય થયા હશો. આ પત્ર દ્વારા હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપ આજની આજીવન સભ્ય-ફી અને આપ સભ્ય થયો હો તે વખતની આજીવન સભ્ય-ફીના તફાવતની રકમ ધ્યાનમાં રાખીને આપને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમ સ્વૈચ્છિક રીતે દાનરૂપે પરિષદને મોકલશો તો એનાથી પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગ મળશે. પરિષદના આજીવન સભ્યોની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી છે. સૌનો સહકાર મળી રહેશે એવી મને પૂરી શ્રદ્ધા છે.

આપ સૌની કુશળતા ચાહું છું.

લિ. સ્નેહાધીન

રતિલાલ બોરીસાગર

(વહીવટી મંત્રી)

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ઓરો સેન્ટર, માતરમાં અભ્યાસશિબિર

૯થી ૧૧ જાન્યુઆરીએ માતરના શ્રી ઓરો સેન્ટરમાં વિદ્યાર્થીલક્ષી અભ્યાસ શિબિર યોજાઈ. એમાં રઘુવીર ચૌધરી, ચિનુ મોદી, સુમન શાહ, રતિલાલ બોરીસાગર, મણિલાલ હ. પટેલ અને રાજેન્દ્ર પટેલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સાથે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. સંચાલન પ્રા. અજયસિંહ ચૌહાણ અને ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલાએ કર્યું હતું.

‘વિચારગોષ્ઠિ’માં પ્રવચન

સૂરતમાં ‘વિચારગોષ્ઠિ’ના ઉપક્રમે ૩૧ ડિસેમ્બરના રોજ ઇતિહાસવિદ ડૉ. મોહનલાલ મેઘાણીએ ‘સૂરતનો ઇતિહાસ’ પર પ્રવચન આપ્યું હતું.

‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે ‘જીવન બનાવીએ કાવ્યગાન’ એ વિષય પર કવિ રમેશ પટેલનો વાર્તાલાપ યોજાયો હતો. સંસ્થાનાં નવાં પ્રકાશનો વિષે નોંધ લેવાઈ હતી.

ગાંધીનગરના ઇન્દ્રોડા ઉદ્યાન ખાતે સર્જનાત્મક લેખનકાર્ય શિબિર

ગીર ફાઉન્ડેશન અને ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદના ઉપક્રમે ગાંધીનગરના ઇન્દ્રોડા ઉદ્યાનમાં ત્રણ દિવસની ‘કૃતિમાં પ્રકૃતિ’ સર્જનાત્મક લેખનકાર્ય શિબિર યોજાઈ ગઈ. શુભારંભ સી. એન. પાન્ડેએ મંગલદીપ પ્રગટાવીને કર્યો. અતિથિવિશેષ તરીકે પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ અને નરેશ શુક્લ હતા. આ પ્રથમ બેઠકનું સંચાલન પ્રા. નિયાઝ પઠાણે કર્યું હતું. બીજી બેઠકમાં ધ્રુવ ભટ્ટે સર્જન સંદર્ભે વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને ભરત મહેતાએ વાર્તાલેખન સંદર્ભે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ત્રીજી બેઠકમાં કિશોરસિંહ સોલંકી અને બિન્દુ ભટ્ટે ઉદ્બોધન કર્યું હતું. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ પણ યોજાયો હતો.

લિપિ સુધારણા પર શિબિર

બોટાદની વી. એમ. સાકરિયા મહિલા કોલેજના ઉપક્રમે ૨થી ૪ જાન્યુઆરીના રોજ યોજાયેલી લિપિ સુધારણા શિબિરમાં ઉમાકાન્ત રાજ્યગુરુએ લિપિ અંગે સમજ આપી હતી.

ધોળકામાં પુસ્તક આસ્વાદ શિબિર

ધોળકાની સરસ્વતી કન્યા વિદ્યાલયમાં પુસ્તક આસ્વાદ શિબિર યોજાઈ. એમાં ‘શિક્ષણના સિતારા’ વિષે ડૉ. ઈશ્વર પરમારે આસ્વાદ કરાવ્યો હતો અને ડૉ. અરુણભાઈ દેવેએ પણ આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો હાજર રહ્યા હતા.

‘રમેશ પારેખ : વ્યક્તિ અને વાઙ્મય’ વિષે પરિસંવાદ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને જે. એલ. કે. કોટેયા આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતી એસ.

એચ. ગાર્ડી કોમર્સ કોલેજ, કાંકણપુરના ઉપક્રમે ‘રમેશ પારેખ : વ્યક્તિ અને વાઙ્મય’ પર પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. તેમાં હર્ષદ ચંદ્રારાણાએ દીપ પ્રગટાવીને ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. મણિલાલ હ. પટેલે રમેશ પારેખની સર્જકચેતના વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. બીજી બેઠકમાં ડૉક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ દર્શાવી હતી અને જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, ડૉ. નીતિન વડગામા અને ભરત મહેતાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. રાત્રે રમેશ પારેખનાં ગીતો-ગઝલોનું ગાન પ્રિ. રિષભ મહેતા અને સુભાષ દેસાઈએ કર્યું હતું. ત્રીજી બેઠકમાં ચિનુ મોદી, ઈશ્વર પરમાર, પ્રવીણ દરજી અને રાજેશ પંડ્યાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

ચંદ્રકાન્ત શેઠનું વ્યાખ્યાન યોજાયું

શ્રીમતી પી. કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં ૨૭ જાન્યુઆરીએ રોજ કવિ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કૃતિ’ એ વિષય પર યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહ અવોર્ડ અપાશે

ગઝલસભા, વડોદરાએ શ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહ અવોર્ડ આપવાનું નક્કી કર્યું છે જેમાં રૂ. ૧૧૦૦૦/- રોકડ, પ્રશસ્તિપત્ર ને સ્મૃતિચિહ્ન અપાશે. ૨૦૦૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ગઝલસંગ્રહ ૩૧ માર્ચ ૨૦૦૭ સુધીમાં નીચેના સરનામે મોકલવો અને ઊઘડતા પાને ‘ગઝલસભા શ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહ અવોર્ડ માટે’ નોંધ લખીને સરનામું તથા સંપર્ક નંબર લખવો – ગઝલસભા, C/o. ઓર્બિટ આર્ટિઝન્સ પ્રા. લિ., ૩, વ્રજવાડી સોસાયટી, બીજે માળ, જેતલપુર રોડ, અલકાપુરી, વડોદરા-૩૯૫૦૦૭

પારિતોષિક વિતરણ સમારંભ

‘સાધના’ સાપ્તાહિક દ્વારા યોજાયેલી ટૂંકીવાર્તા – લઘુકથા સ્પર્ધાના વિજેતાઓને પારિતોષિક વિતરણનો કાર્યક્રમ ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના હસ્તક યોજાઈ ગયો. આ પ્રસંગે ‘સાધના’ તંત્રી મુકેશ શાહે તથા નિર્ણાયકો શ્રી મોહનલાલ પટેલ, હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્રફુલ્લ રાવલ અને યોગેશ જોષીએ પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યાં હતાં.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સ્મૃતિપર્વ

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિપર્વ નિમિત્તે ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ અને સતીશ ડણાકે વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

પરિષદપ્રમુખ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું સન્માન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સેવા કેન્દ્ર, ડભોડા ખાતે ૪ જાન્યુઆરીના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી નવલકિશોર શર્માના હસ્તે સન્માન કરાયું હતું. જેમાં પૂ. આત્માનંદજી, ધીરુભાઈ ઠાકર, પ્રિયકાન્ત પરીખ, પી. કે. લહેરીએ ઉપસ્થિત રહીને પ્રસંગોચિત વક્તવ્ય આપ્યાં હતાં. પ્રફુલ્લ લાખાણી અને મિતેષ લાખાણીએ પણ વક્તવ્ય આપ્યાં હતાં.

જન્મશતાબ્દીના દિવસોમાં કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટને સ્મરી રહ્યા છીએ. મારી, એક અનુજ કવિની ચેતનામાં થતા ભાવસંચલનોમાંથી કંઈક કાગળ પર ટપકાવું ?

કવિના મરણોત્તર પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ની પ્રથમ રચનામાં જ મને યુગાન્તરોમાંથી આવતો સિસૃક્ષાનો અવાજ સંભળાય છે :

મારા ઉરે કોઈ અબૂઝ વેદના
વર્ષો થયા અંતર કોરતી હતી
યુગાન્તરોની અણદીઠ વાંછના
મથી રહી સર્જન પામવા નવાં.

અબૂઝ વેદનાનો આ શાશ્વત અવાજ છે, જે અધૂરો રહે છે :

રહે અધૂરાં અવ ગાન મારાં
ફરી ફરી જન્મ લઈ કરું પૂરાં.

‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ની એકાધિક રચનાઓમાં આ અવાજ છે. હરિશ્ચંદ્રનું સ્મરણ એટલે આ રચનાઓમાંથી આવતા શાશ્વત અવાજનું સ્મરણ. એમની અનેરી લયચેતનાનું શ્રવણીય સ્મરણ.

કવિ, ‘અનામીને’ સંબોધન કરે છે. અનુષ્ટુપની શ્રવણીય ભાવાકૃતિ, લયાકૃતિ શું વ્યક્ત કરે છે ?

આંસુ વર્ષા પછી ઢેચું પોચુંભીનું થતું જરી.
ચિરાડા ચાસના ઊંડા પડેલા ચિત્તમાં વળી.
ત્યારે તું એકલો આવી ઓરજે બીજ અંતરે.
એકલો મેદની વચ્ચે, એકાન્તે હોઉં એકલો,
નિદ્રામાં, જાગતો હોઉં, અંતસ્તલ ઉખેડીને,
પામવો પાક તારે જે, બીજ તેવાં તું ઓરજે.
ધરાની કૂખ ને નારી ક્યારે ક્યારેક જાણતાં
તેમ આપણ બન્ને એ જાણશું; અન્ય કોઈએ
જાણે ના તેમ તું આવી, અનામી ! બીજ ઓરજે.

આધાનની આવી જ ઉત્કટ ઝંખના ૧૯૪૧ના એ જ દિવસોમાં કવિની ‘હલી !’ને, હલધરને સંબોધીને રચાયેલી કૃતિમાં પ્રકટ થઈ છે :

હલી ! હૃદય ઉપરે કર ઊંડા ઊંડા ચાસ તું
અને તહીં તું ઓર બીજ નવ ધાન્ય માટે ફરી.

હલીને પણ કવિએ ‘અનામી કૃષિકાર !’ કહ્યો છે. હાસ્તો, આ રચના ‘પૃથ્વી’ છંદમાં પ્રત્યક્ષ થઈ છે !

૧૯૪૧માં જ ‘રાઈનર મારિયા રિલ્કેને’ સંબોધન કરતું કાવ્ય હરિશ્ચંદ્રે રચ્યું છે :

અને જ્યારે તારું ઉરઝરણ સૂક્યું તુજ વ્યથા
હશે કેવી જાણું – મુજ હૃદયની એ જ કથની.
ઊનાં આંસુ અંતસ્તલ ઊકળતો અગ્નિરસ એ
સમાવે તે જાણે ધરતી અથવા કો કવિ-ઉર.

‘મરણોન્મુખ બોદલેર’ને સંબોધીને ૧૯૪૨માં હરિશ્ચંદ્રે ચાર ચાર પંક્તિના બે શ્લોક રચ્યા છે. પ્રથમ શ્લોક વસંતતિલકામાં કેવો સંભળાય છે !

તું પૃથ્વીએ વિહરતો નભનો પ્રવાસી !
સંશુદ્ધ કિલ્બિષ પદચ્યુત દેવદૂત !
દુઃખો દમે, સુખ કઠે, અસહાય તોયે
આનંદ-કંદન-વિષાદ-નિમગ્ન યોગી.

કયા અન્ય કવિએ બોદલેરને ઊંડા સમભાવ – મમભાવ – આત્મભાવથી આમ સંબોધન કર્યું હશે ? આ ચાર પંક્તિમાં જે ભાવધન સાર-સંવેદના છે તે હરિશ્ચંદ્રના ઇનસ્કેપમાંથી પડવાતી અભિવ્યક્તિ છે.

‘સ્વાધ્યાય’ નામના ૧૪ સોનેટ્સના કાવ્યગુચ્છના શીર્ષકની નીચે કૌંસમાં હરિશ્ચંદ્રે લખ્યું છે : ‘રથોદ્ધતામાં વિચારચંકમણ’. રથોદ્ધતા છંદ કવિ હરિશ્ચંદ્રની કવિચેતનામાં અપૂર્વ ભાવરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થયો છે. આ ગુચ્છના અંતિમ ૧૪મા સોનેટમાંથી મારે પંક્તિઓનો આ ક્ષણે પાઠ કરવો છે. ભાવક અને સર્જક હરિશ્ચંદ્રનો આત્મભાવ કાલાન્તરો અને સ્થલાન્તરો પાર કરીને સદૈ ક્યાં અને કોની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે !

તું જ એક કવિ ધન્ય વાલ્મીકિ.
માત્ર એક શરથી વીંધાઈને
એક શબ્દ, સર એક સાધતો
રામ સર્જી અવધિ કરી ગયો;
કૌંચ-મૃત્યુ દુખખેદ-સ્પર્શથી
કાવ્યમાં કરુણ શ્રેષ્ઠ તેં કર્યો.

આ પંક્તિઓમાં શરવિદ્ધ વાલ્મીકિની યુગપદ્ અભિવ્યક્ત થયેલી કવિચેતનાને કવિ હરિશ્ચંદ્ર વંદે છે. હા, શોક શ્લોકત્વમાં રૂપાન્તરિત થવો તે સર્જકચેતનાનો ચમત્કાર છે.

હરિશ્ચંદ્ર બધા જ સંસ્કૃત વૃત્તો સહજ ક્ષમતાથી પ્રયોજે છે. સર્જક કવિઓને એમના થકી સર્જાયેલા છંદોથી ઓળખવા હોય તો જેમ રાજેન્દ્ર શાહના હરિણીનો સંકેત મનમાં ઊપસે તેમ હરિશ્ચંદ્રના નામ સાથે જ રથોદ્ધતા છંદ સ્મરણમાં ઊપસે.

ગાલગા લલલગા લગા લગા

૧૧ અક્ષરના આ છંદને હરિશ્ચંદ્રની સર્જકચેતનાએ માનવીય જીવનસંદર્ભ રૂપે સજીવ, ધબકતો પ્રત્યક્ષ કર્યો છે :

**શોભતો મુકુટ કંટકો તણો
નિર્ઝરે રુધિરબિંદુઓ; ઊડી
તપ્ત ધૂળ તુજ અંગ બાળતી.
સૈનિકો જૂગટું ખેલતા નીચે
તે મૂકે છ તુજ વસ્ત્ર હોડમાં.**

ચિત્રણશક્તિ તો છે જ. તે દૂરથી, સમીપથી, સાવ સમીપથી જોનાર સર્જકદષ્ટિ જોઈ રહી છે. તે દષ્ટિને જેટલી બિનંગત કહી શકીએ તેટલી જ તે તન્મય છે, તદ્રૂપ છે. આ તદ્રૂપતા એવી ઉત્કટ છે કે જેનું વર્ણન છે તે ઈસુને ‘તુજ’ એમ સંબોધન કરી શકે છે. આમ તન્મય-તદ્રૂપ થવામાં બે હજાર વર્ષના કાલાન્તરને વિગલિત કરી નાખે છે. સર્જકચેતનામાં તો તે વર્તમાનની ક્ષણો જ બની રહે છે. ઉમાશંકર કહે છે તેમ હરિશ્ચંદ્રે ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવનનો મહિમા વીંધાયેલા હૃદયે ગાયો છે.

હરિશ્ચંદ્રની સર્જકચેતનાના ભાવપટમાં અન્ય સર્વ વિગલિત થઈ જાય છે. ઉત્કટ ભાવમયતા પ્રસરી રહે છે, છતાં આછી અમથીય ઊર્મિલતાનો અનુભવ થતો નથી.

કવિની સર્જકતા યુગપદ્ અંગતતા અને બિનંગતતાનો અનુભવ કરાવે છે.

‘ઇસ્ટર’ શીર્ષકની બે રચનાઓ(સોનેટ્સ)માંથી ‘ફૂસ ઉપર ઈસુ’એ પ્રથમ રચનાના આરંભની પાંચ પંક્તિઓનું પઠન હમણાં કર્યું. બીજી રચનાનું શીર્ષક છે, ‘આજે.’ આ શીર્ષક કાલાન્તરના, સમયના આ આજના છેડે, વર્તમાનમાં ભાવકને કેવા ગાઢ શોકનો અનુભવ કરાવે છે, રચનાની આરંભની જ ચાર પંક્તિમાં !

હા, બે હજાર વર્ષના સાતત્યમાં વર્તમાનની આજની ક્ષણે, બે હજાર વર્ષ પહેલાંના ઈસુ સાથે તદ્રૂપતા અનુભવીને કવિ સંબોધન કરે છે. સર્જકચેતનાની ચૈતસિક ભૂમિમાં, ઈનસ્કેપમાં જ આવી ચમત્કાર જોવા મળે. આવી સર્જકદષ્ટિ, ભાવદષ્ટિ ભાવકને ચેતોવિસ્તારનો અનુભવ કરાવે. તે ચાર પંક્તિઓનો પાઠ મનમાં તો કરું છું જ અવારનવાર. તે કંઈક મોટેથી કરું.

**તારી એક અવિરામ કામના
સ્વર્ગ પૃથ્વી પર લાવવાની જે
બે હજાર વરસેય આજ તે
વેદના જ રહી માત્ર કોઈની.**

‘તારી’ એમ ઈસુને સંબોધન કરતો કવિનો અવાજ એમની તીવ્ર તાદાત્મ્યરત સર્જકચેતનામાંથી આવતો સંભળાય છે. જ્યાં સમયની દૂરતા કે સમીપતા કે ત્રિ-કાલ ખણેના સંજ્ઞા-સંકેતો છે છતાં ભાવસમય (ઈમોશનલ ટાઈમ) સાતત્યપૂર્ણ ઉત્કટ એકતાનો અનુભવ કરે છે. ‘સ્વર્ગ પૃથ્વી પર લાવવાની જે’ કામના, અવિરામ કામના બુદ્ધની હતી, ઈસુની હતી, ગાંધીની હતી તેમ આજેય, કાવ્યરચનાની ક્ષણે ‘કોઈની’ છે એ ‘કોઈની’ના સંકેતમાં સર્જક હરિશ્ચંદ્રની વેદના પડઘાય છે. એ પડઘો કોઈ ભાવકની ચેતનામાં પણ પડઘાય.

અંતસ્તલ ઉખેડીને, બીજા ઓરવાનું ઈજન કરતા, યુગાન્તરોની અણદીઠ વાંછનાને અભિવ્યક્ત કરવા ફરી ફરી જન્મ ઝંખતા, શરવિઘ વાલ્મીકિ સાથે, ઈસુ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા હરિશ્ચંદ્રની કવિવાણીનો શ્રવણીય, પ્રેરક સાક્ષાત્કાર કરતા રહીએ.

(૨૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૬)

[કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે શ્રી નિરંજન ભગતે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથ ‘હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ’ (ડિસેમ્બર, ૨૦૦૬)માંથી]

r

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી
હતી હજી યૌવનથી અજાણ,
કીધો હજી સાસરવાસ કાલે,
શુંગાર તે પૂર્ણ ચિતા મહી કર્યો !

ફૂળી હજી દેહલતા ન પાંગરી,
કૌમાર આહું ઊઘડવું ન ઊઘડવું,
પહેરી રહે જીવનચૂંદડી જરી,
સરી પડી ત્યાં તુજ અંગથી એ !

સંસારના સાગરને કિનારે
ઊભાં રહી અંજલિ એક લીધી,
ખારું મીઠું એ સમજી શકે ત્યાં
સરી પડ્યો પાય સમુદ્રની મહી !

છો કાળ આવે, શિશિરોય આવે,
ને પુષ્પ ફૂળાં દવમાં પ્રજાળે,
સુકીમળી દેહકળી અરે અરે
વસંતની ફૂંક મહી ખરી પડી !

– હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮**
- અશોકપુરી ગોસ્વામી:** મુ. આશી, જિ. આણંદ-૩૮૮૧૩૦
- ઉર્વીશ વસાવડા** : આશીર્વાદ એક્સ-રે એન્ડ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ક્લિનિક, ચિત્તાખાના ચોક, ફિલિપ્સ હોટલ પાસે, **જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧**
- કુમારપાળ દેસાઈ** : ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭**
- જનક ત્રિવેદી** : (આવરણ) એફ/૩૬, હાઉસિંગ બોર્ડ સોસાયટી, **અમરેલી-૩૬૫૬૦૧**
- દક્ષા વ્યાસ** : કોટ, વ્યારા, જિ. સુરત-૩૮૪૬૫૦
- ધીરુભાઈ ઠાકર** : ૧૮, શારદા સોસાયટી, પાલડી, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭**
- નલિન રાવળ** : ૧૦/એ, સત્તરતાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪**
- નિરંજન ભગત** : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમમાર્ગ, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮**
- નિરંજન રાજયગુરુ** : સત્-નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ, પોસ્ટ : ઘોઘાવદર (દાસીજીવણનું), તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, **વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦**, જિ. અમદાવાદ
- ભોળાભાઈ પટેલ** : ૩૨, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮**
- મધુસૂદન કાપડિયા** : 7, Hillside Drive, East Hanove Ny 07936 (U.S.A.)
- મનસુખ સલ્વા** : સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ, જજસ બંગલા, આંબાવાડી પો.ઓ., **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- રતિલાલ 'અનિલ'** : ૧૩/૧૪, સત્યસાંઈ સમર્પણ સોસાયટી, આશીર્વાદ ટાઉનશિપ નં. ૧ની પાછળ, બામરોલી રોડ, ઉધના, **સુરત-૩૮૪૨૧૦**
- રમણીક અગ્રાવત** : ૭, મુક્તાનંદ સોસાયટી, **નર્મદાનગર**, જિ. ભરૂચ ૩૮૨૦૧૫
- રાજેન્દ્ર મહેતા** : ૨૭, કૃષ્ણકુંજ, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- લાભશંકર ઠાકર** : એ/૨, કેપિટલ કોમર્શિયલ સેન્ટર, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬**
- સુમન શાહ** : ૭/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**

- હરીશ નાગેચા** : 'પુષ્પાંજલિ' સી-વિંગ, ફ્લેટ નં. ૩૧૧, વિસવાની રોડ, જે. પી. રોડ, સાત બંગલા, વરસોવા, અંધેરી (વેસ્ટ), **મુંબઈ ૪૦૦૦૬૧**
- હરિકૃષ્ણ પાઠક** : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨ એ, **ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭**
- હર્ષદ ચંદારાણા** : પોસ્ટ બોક્ષ-૪૬, સેન્ટરપોઇન્ટ, મહાત્મા ગાંધી માર્ગ, **અમરેલી-૩૬૫૬૦૧**

જીવ હું

ઝળહળ થતા ગગન તળે ઝાકળનો જીવ હું
ચળકી લઉં અનંત તેજે પળનો જીવ હું
ખુલ્લાપણું છે લોહીમાં મારા સમુદ્રનું
તોડી પહાડ બહાર પડું જળનો જીવ હું
મારાં ખરી પડેલ પીળાં પાન શું ગણું ?
ફૂટી રહેલી હરપળે ફૂંપળનો જીવ હું
થોડાંક બીજ હાથમાં છે કલ્પવૃક્ષનાં
બેઠો છું એના છાંયડે અટકળનો જીવ હું
આ જળ હશે પ્રશાંતનું મારું સગું કશું
ખેંચાઈ આવ્યો છું જે ગંગાજળનો જીવ હું
જગદીશ નામે ઓળખાયું ખોળિયું ફક્ત
બાકી હતો ક્યાં કાલ અને સ્થળનો જીવ હું

— જગદીશ વ્યાસ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૫

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

(પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિં. રૂ. ૧૭૦, ડિમાઈ પાર્ક પૂઠું) સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

તાજેતરમાં બહાર પડેલા આ ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન તેમ જ અનુગાંધીયુગીન કવિઓનો સમાવેશ થયેલો છે.

૧૮૯૫થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના કવિઓ અને કવિતાપ્રવાહોને આવરી લેતો આ પાંચમો ગ્રંથ ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યની તસવીર રજૂ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અહીં અભ્યાસપૂર્ણ તેમ જ ચોકસાઈવાળું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૬

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

(પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિં. રૂ. ૨૪૦, ડિમાઈ, પાર્ક પૂઠું) સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી.

ઑક્ટોબર, ૨૦૦૬માં પ્રગટ થયેલા, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની ગ્રંથશ્રેણીના આ છઠ્ઠા ગ્રંથમાં

ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો અને તેમની કૃતિઓ વિશે વાત થઈ છે. તેનો આરંભ પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ, ચં. ચી. મહેતા, મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક' વગેરે સર્જકોથી થાય છે અને જયંત ખત્રી, કેતન મુનશી, નારાયણ દેસાઈ, મુકુન્દરાય પારાશર્વ, રસિક ઝવેરી વગેરેને આવરી લે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી : લેખક : વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારી, અનુવાદક : રજનીકાન્ત જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૬+૯૦, કિં. રૂ. ૩૫/-, ડિમાઈ, કાર્યું પૂઠું.

સાહિત્ય અકાદમી (નવી દિલ્હી) દ્વારા ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણીની અગિયાર પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય પરિષદને પ્રગટ કરવા માટે સુલભ થઈ છે. તેનો અગિયારમો મણકો 'હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી'નો છે. આ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય અકાદમીએ નિમંત્રણ આપીને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પાસે તૈયાર કરાવી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ રજનીકાન્ત જોષીએ કર્યો છે.

ભારતીય મનીષાના પ્રતીક અને સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિના અપ્રતિમ વ્યાખ્યાકાર પં. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીના વૈભવી વાઙ્મયી વ્યક્તિત્વનો પરિચય હિંદીના કવિસમીક્ષક ડૉ. વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારીએ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પં. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીના શતાબ્દી વર્ષનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પુસ્તિકા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. રમણલાલ સોની : પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૧૦+૧૯૪, કિં. રૂ. ૧૦૦/- ડિમાઈ, કાર્યું પૂઠું.

આ પુસ્તકમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' ઉપરાંત 'વૈકુંઠનો પોથો' સમાવિષ્ટ છે, જેમાં રવીન્દ્રનાથનાં પ્રહસનો અને વ્યંગરચનાઓ છે. રૂઢિવાદી વિચારદાસ્યના પ્રતિકાર માટે લખાયેલાં આ સર્જનાત્મક પ્રહસનો ભજવાતાં રહ્યાં છે અને આજે પણ પ્રસ્તુત છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની રવીન્દ્રનાથની આગવી શક્તિનો અહીં બધી રચનાઓમાં પરિચય થશે. ઓગણીસમી સદીમાં સનાતનવાદીઓનો જવાબ આપવા રમણભાઈ નીલકંઠે 'ભદ્રંભદ્ર'ની રચના કરી હતી - તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થઈ આવે છે.

રમણલાલ સોનીના સહજ સ્વાભાવિક અને સુવાચ્ય ગુજરાતી અનુવાદમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' સળંગ રચના રૂપે પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭